

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Међугенерациска солидарност као одговор на савремене демографске изазове

Милица Весковић Анђелковић

Милица Весковић Анђелковић
*Међугенерациска солидарносћ као одговор на
савремене демографске изазове*
Прво издање, Београд 2024.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
Институт за социолошка истраживања,
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета у Београду

Уредник
Проф. др Милан Попадић

Рецензенти
Проф. др Мирјана Бобић
Проф. др Милана Љубичић
Проф. др Снежана Стојшин

Лектура и коректура
Славица Узелац

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-317-6

Реализацију овог истраживања финансијски је подржало
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије
у склопу финансирања научноистраживачког рада на
Универзитету у Београду – Филозофском факултету
(број уговора 451-03-66/2024-03/ 200163)

Садржај

- 7 | Предговор
- 11 | Увод
- 17 | Савремени популациони трендови
- 29 | Демографска кретања и изазови у Србији – компарација са европским земљама
- 41 | Трансформација породице и односи међу генерацијама
- 42 | Планирање породице од јавног интереса до индивидуалне процене и потребе – транзиција демографије и друштва
- 47 | Трансформација традиционалне породице и вредносних образаца током периода друге демографске транзиције
- 60 | Јачање породичних односа током трансформације демографских процеса у Србији
- 75 | Међугенерациска солидарност – подршка рађању и одговор на старење
- 79 | Концепт међугенерациске солидарности
- 80 | Теоријске перспективе међугенерациске солидарности
- 87 | Друштвени поредак и међугенерациска солидарност
- 91 | Резултати емпиријских истраживања

92		Методологија и узорак
100		Веза рађања и социодемографских особина испитаница
106		Функционална солидарност на релацији старије генерације према млађима
113		Функционална солидарност на релацији младе и средње генерације према старијима
118		Мапирање нормативне солидарности
126		Структурна солидарност
132		Постојање генерацијског јаза (консензуална солидарност)
136		Значај плаћене помоћи и институција у збрињавању деце и старих
145		Препоруке за подршку државе међугенерациској размени
149		Закључно разматрање
155		Литература

Предговор

Демографска кретања у Србији последњих су година привукла велику пажњу јавности услед медијске промоције популационих политика. Мали број рођених беба, затим велики број грађана који се исељавају из Србије или имају намеру да то учине, као и све већи број старијих особа које често остају саме и налазе се на ивици егзистенције, јесу питања која сада долазе у фокус интересовања читавог друштва, премда су деценијама горуће теме међу научницима. Почевши од 2018. године, телевизија емитује бројне емисије, прилоге и јавне расправе са овом тематиком. Иако у њима емиграција из Србије и старење нису занемарени, ипак се највише говори о недовољном рађању и мерама које држава предузима како би се овај тренд побољшао. Оно што је привукло највећу пажњу јавности, јесу новчана давања породиљама која варирају зависно од реда рођења детета. Намера доносиоца одлука јесте да се умањењем финансијских трошкова за подизање деце подстакне рађање више од једног детета. Међутим, показало се да је увођење ових мера имало веома мали ефекат на стопу рађања, те су се отворила питања за другачији приступ потребама родитеља који се неће сводити само на материјалну помоћ.

Будући да сам и сама у животном добу кад се подижу деца, нашла сам се у незавидном положају. С једне стране, посматрано из перспективе одговорности научника према друштву, свесна озбиљности проблема ниског наталитета који је деценијама актуелан, јавно сам о томе говорила стављајући акценат на могуће подстицаје рађању и гурајући у први план позитивне стране родитељства. А опет, мајка сам два дечака које сам рађала и одгајала у годинама које су биле најзахтевније за моју каријеру – у периоду када сам завршавала докторску дисертацију и стицала услове за доцентуру. Балансирање

између обавеза према деци, нарочито у задовољењу њихових емотивних потреба које укључују моју потпуну присутност, и с друге стране каријере, која подразумева преданост научно-истраживачком раду и студентима, понекад ме је доводило до врло изазовних проблема. Тада ми је помоћ родитеља, не само физичка већ и емотивна, била врло потребна. У том периоду се први пут и јавља озбиљније размишљање о значају укључивања старијих генерација у одгајање деце, како би се родитељима, у нашем друштву првенствено мајци, олакшало усклађивање одгоја здравог потомства и остваривања дружних циљева.

О овом проблему сам много разговарала са својом менторком и сарадницом, те рецензенткињом ове монографије, професорком Мирјаном Бобић, којој дугујем велику захвалност што је заједно са мном иницирала и испратила истраживања у којима сам прикупила податке које користим у монографији, али и детаљно ишчитала овај рукопис и дала сугестије и коментаре који су ми много значили. Наиме, кроз размену искуства мајчинства које је указивало на потребе родитеља мале деце, али и на проблеме институционалне подршке, професорка Бобић и ја смо дошле на идеју спровођења истраживања о значају међугенерациске сарадње из перспективе младих мајки. Првобитне идеје биле су допуњене праксама већ спроведених истраживања у земљи и иностранству, па тако настаје и инструмент за интервјуе којим су прикупљени подаци. Међутим, како је ово истраживање добрим делом подстакнуто личним искуством и тренутним потребама, међугенерациска размена ресурса у правцу млађих ка старијима је, бар у инструменту, гледано по броју питања, била донекле занемарена. А како је истраживање спроведено током пандемије корона вируса, ситуација је допринела да буде доста података на основу којих су анализе солидарности у овом смеру биле могуће. Поред података о ставовима и осећањима испитаница у погледу помоћи старијим генерацијама, као и о суживоту с њима, имале смо прилику да се упознамо са актуелним искуством које је наметнула ситуација забране кретања. Ови подаци су изродили нова питања која ће бити постављена у наредном кораку.

Друго истраживање које такође користим у монографији сам, заједно са професорком Мирјаном Бобић, осмислила као допуњу спроведеном. За разлику од првог, оно је било анкетно и циљ је био да се стекну увиди у праксе међугенерациске унутарпородичне солидарности. У његовој реализацији, кључну улогу су имали студенти, више генерација, који су похађали предмет Демографија партнерства и рађања, па им се овом приликом и захваљујем. Након

обrade прикупљених података, јавила ми се идеја за додатном допуном упитника и другачијим одабиром узорка, те не искључујем идеју реализације још неког истраживања на сличну тему.

На крају, желела бих да се захвалим и другим двома рецензенткињама, драгим колегиницама проф. др Снежани Стојшин и проф. др Милани Љубичић на корисним саветима које су ми дале свака из своје области. Проф. Стојшин, колегиница са Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, Одељења за социологију, предаје више предмета из области методологије друштвених истраживања и популационих политика. Објављивала је радове на теме миграција и националне структуре становништва. Проф. Милана Љубичић, колегиница са Одељења за социологију, Филозофског факултета Универзитета у Београду, првенствено се бави друштвеним девијацијама и менталним поремећајима, а објављивала је радове на тему породице и старења. Њихови предлози, које сам радо усвојила у финалној фази рада, значајно су допринели квалитету ове студије.

Увод

Низак наталитет, уз смањене стопе смртности и продужење животног века, карактеристика је становништва савремене Европе, Сједињених Америчких Држава, као и неких развијених азијских земаља. Последица тога су сужени фертилни и радни контингент и изражено старење становништва, што ће у будућности представљати велики изазов и за појединце, али и за читава друштва. Европа, континент са најстаријом популацијом на свету ће, према проценама, до 2050. године бити насељена са више од половине становника старијих од 50 година, а број оних старијих од 80 година ће имати удео од 10% популације (UN, 2022). С обзиром на овакву демографску слику европског континента, међугенерациска солидарност је веома важна тема научне и јавне дискусије, будући да од ње зависи то како ће се друштва суочити са потребном трансформацијом пензионих система, као и система социјалне и здравствене заштите. Солидарност међу генерацијама се не сме, при томе, посматрати искључиво као финансијски однос (мада пензиони фондови највише забрињавају), већ треба уложити напоре у промовисање сарадње и разноврсне неновчане размене међу генерацијама, као што је неопходно и боље разумевање међу њима, како у оквиру породица тако и у оквиру читавог друштва.

У ширем, европском оквиру, Србија припада тзв. медитеранском или јужноевропском популационом режиму, кога карактерише најнижи ниво фертилитета, одлагање формирања унија и рађања, негативан природни прираштај и врло изражено старење становништва. Србија је земља изразито ниског наталитета, са негативним природним прираштајем још од деведесетих година прошлог века. Према подацима са последњег пописа становништва, свака трећа особа

старија од 15 година је без деце, док скоро петина ове популације има само једно дете, што доводи до закључка да је рађање далеко испод неопходног за обнову генерација. При томе, треба нагласити да, овај феномен није нов. Дубинска, кохортна анализа фертилитета показала је да чак и генерације жена рођених пре Другог светског рата, дакле почевши негде од 1930. године, нису родиле потребан број деце неопходан за просту репродукцију (Nikitović, 2019).

Упоредо са тим, Србија је и земља поодмаклог демографског старења, што је директна последица, с једне стране, вишедеценијског недовољног рађања, а с друге, сниженог морталитета, односно продужавања просечног животног века, посебно код старијих генерација. Према последњем попису 2022. године, Србија (без Косова и Метохије), бележи просечну старост становништва од 43,9 година, са уделом младих (0–19) од 19,4%, и уделом старих (60+) од 29,2% и биолошким индексом од 150,1 (Стојилковић Ђатовић, 2023:798). Судаћи према порасту удела старијег становништва у односу на претходне пописе, 2002. и 2011, можемо закључити да код нас постоји тенденција пораста старијих и пада удела младих. Такође, статистика указује на то да је Србија достигла последњи, најдубљи ниво стадијума демографске старости¹. Ипак, поређење са другим земљама показује да наше друштво ипак не бележи баш најнеповољнију демографску слику. Од европских земаља, најстарије је друштво Италије које превазилази једино Јапан, посматрано на глобалном плану (Стојилковић Ђатовић, 2023:798).

Према типологији европских државних политика, наша земља такође припада медитеранском или субпротективном (фамилистичком) режиму, коме такође припадају Италија, Грчка, Шпанија и Португал. Овај режим карактерише ослонац на породицу (превасходно жену) и неформалну сродничку мрежу, у погледу свих породичних функција – брига и нега, социобиолошка репродукција чланова, усклађивања рада и породице (Bobić&Vesković Anđelković, 2020a:2). Систем институционалне подршке родитељству и уопште нези и

1 Подела на стадијуме демографске старости извршена је сагледавањем вредности пет различитих показатеља: просечна старост, удео становништва млађег од 20 година, удео становништва млађег од 40 година, удео становништва старог 60 и више година и индекса старења. На основу вредности ових показатеља, све популације се према достигнутој демографској старости могу разврстати у седам стадијума. Последњи стадијум у којем се налази становништво Србије карактерише просечна старост становништва изнад 43 године, удео становништва млађег од 20 година испод 20%, удео становништва млађег од 40 година испод 45%, удео старијег становништва од 60 година изнад 25%, а индекс старења већи од 1,25 (Penev, 1995).

бризи око деце и старих чланова породице, јесте неразвијен. Културолошке особености јужне и Југоисточне Европе (и Србије) са веома израженим вредностима и нормама фамилизма, генеришу снажну међугенерациску солидарност, зависност појединца од шире породичне мреже, размену ресурса у вези са свим битним догађајима у социјалној биографији (становање, образовање, запошљавање, рађање и формирање породице, социјална промоција, старање и брига о старима и болеснима, итд.). Тако, иако је дошло и у овом региону до трансформације породице у смислу практиковања алтернативних животних стилова, функција и значај породичних веза за појединца су остали веома снажни. Томе треба додати и да је регион јужне Европе и подручје тзв. продужене младости, касног осамостаљивања и одрастања младих, спорог одвајања од родитељске породице, што је све праћено одлагањем формирања брака и сопствене породице, рађањем малог броја деце, ниском радном активношћу младих генерација, али с друге стране и учвршћивањем међугенерациских односа, нарочито посматрано на микро нивоу.

Одржавање фамилизма и неговање међугенерациске размене последица је и утицаја друштвених и економских прилика које су задесиле Србију након распада социјалистичког режима и бивше заједничке државе. Наиме, истраживања показују да, док је на Западу породица слабила, у Србији је у периоду постсоцијалистичке трансформације она још више ојачала, јер су економска криза, изолација земље, санкције међународне заједнице, ратови у окружењу, реструктурирање привреде и друштва произвели пад привредних активности, вишкове запослених, масовно отпуштање радне снаге и осиромашење становништва. Бег у приватност, односно везивање појединца за породицу и сроднике, био је и остао до данас, логична стратегија сналажења. Ресурси, време, активности, друштвене везе и познанства, све је то требало објединити и повезати у породичне групне капитале да би се лакше поднеле тегобе свакодневице (Vobić, 2010). Самим тим, социјални положај и социјална промоција појединаца, младих и старијих, зависе више од припадности групи него од личних постигнућа (Томановић, 2010). Породична подршка старијих генерација својим потомцима је нарочито значајна код једнородитељских породица које су још увек „скривене“ у окриљу примарних породица (Томановић и др, 2014).

Услед захтева тржишта рада одређених капиталистичким односом производње, као и продуженог образовања, економске нестабилности младих у Србији, те неразвијеног система формалне подршке, рађање се врло често реализује у контексту јаког ослонца

на неформалне мреже (породице, родитеља, сродника). С друге стране, међугенерациска размена је незаменљив извор старања и бриге и кад је реч о старима, болеснима и особама са посебним потребама. Недостатак оваквих мрежа сигурности, како показују истраживања, директно води ка социјалном искључивању појединаца и група, потискивању на друштвену маргину, као што је случај са бескућницима, имигрантима, избеглицама, старима, хронично болеснима, расељенима, тражиоцима азила (Bobić & Vesković Anđelković, 2020b). Проблем дубоког демографског старења у Србији генерише додатан, у односу на претходне периоде, нов притисак на појединца и поново, породицу: да се збрину некада и по две генерације старијих у једној кући (стари родитељи плус њихови још старији родитељи). Овај проблем постаје нарочито видљив тамо где различите генерације не живе заједно, а где нема довољно материјалних ресурса за збрињавање старих било у кућним условима (плаћање неговатељице) било у домовима за старе.

У таквом демографском и друштвеном контексту јавља се још једна посебна група становништва, тзв. сендвич генерације које се налазе разапете између потребе да помогну својим, сада изузетно старим родитељима и својој деци која се налазе у процесу формирања сопствених породица. Уз то, ова популација је још увек радно активна, те је оптерећена и стицањем материјалних ресурса за задовољење егзистенцијалних потреба и одржавањем позиција у радном окружењу. Оваква ситуација, која ставља вишеструки терет на једну генерацију, може довести и до заостравања међугенерациских сукоба који су, с друге стране, услед природног мимолажења вредносних система и интереса генерација, саставни део међугенерациске размене.

Међугенерациску сарадњу, међутим, не треба посматрати само из перспективе породичних односа, већ је треба проширити и на шире заједнице па и на ниво државе. Демографске промене су највише утицале на измену система запошљавања. Услед смањења радног контингента, европска стратегија запошљавања подстиче флексибилност која се односи на потребу да се младима омогући улазак на тржиште рада, а старијима да остану укључени још неколико година, то јест онолико колико је то за њих прихватљиво. Овакве политике имају кључну улогу у развијању солидарности социјалне кохезије. Радно окружење треба да буде креирано тако да омогући трансфер знања, вештина и искустава у оба смера: од старијих ка млађима и обрнуто. Такође, ова размена и међусобна помоћ на радном месту, требало би да буду проширене и ван економских односа на друштвени и културни ниво размене.

Старење и продужавање радне активности, односно касније и постепено повлачење са тржишта рада, као изазови који следе у наредним годинама и деценијама, међутим, ограничавају старије становништво да се у пуном капацитету посвећује унуцима и максимално помогне својој деци, уколико то жели. С друге стране, старији данас све више желе да живе разноврсније, слободније, са мање обавеза према (одраслој) деци и другим члановима заједнице и ван радних обавеза. Међутим, и у ситуацији да не учествују у размени ресурса са млађим члановима породице, дуже ангажовање у сфери рада, одвлачи их од могућности да се посвете неким активностима (повременом раду, хобијима, уметности, образовању, волонтирању, итд.) које су запоставили када су били млађи. Млађе становништво такође тежи слободи и актуализацији својих потреба, па би брига о старима уз неговање деце и радно ангажовање, могла бити доживљена као велики терет. Ови индивидуални циљеви савременог човека, независно од тога којој генерацији припада, представљају додатни изазов за креирање јавних политика усмерених на развијање и подстицање међугенерациске сарадње као стратегије одговора на демографске изазове.

У контексту оваквог демографског кретања у Србији, као и услед одржаног традиционално фамилистичког односа међу генерацијама, уз изостанак развијеног система институционалне подршке, реализована су два истраживања која представљају окосницу ове студије. Прво, које се односи на улогу мајки у међугенерациској солидарности, обавило је 2020. године удружење „Центар за живот – да нас буде више“ уз подршку Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику и представља квалитативно истраживање спроведено путем интервјуа.

Наредно истраживање у којем је примењена квантитативна методологија, обављано је периодично током 2021. и 2022. године на Филозофском факултету у оквиру предмета Демографија партнерства и рађања. Оба истраживања су обухватила испитивање уобичајених пракси интергенерациске солидарности са препорукама за креирање подстицајног окружења за ову врсту размене.

Циљ ове студије јесте да уз разумевање савремених тенденција демографског кретања укаже на важност међугенерациске сарадње као логичног одговора на изазове које друштву постављају демографски преображаји. У ту сврху, првенствено ће бити представљени савремени демографски токови, посматрани на глобалном нивоу (тако ће бити уочене регионалне разлике и противречности у динамици демографске транзиције), а затим ће се преко приказа

ових тенденција развоја становништва на нивоу европског континента и САД, они упоредити са демографским кретањима у Србији. Акцент ће бити стављен на специфичности тока савременог преображаја становништва у нашој земљи који бележи очување чврстих породичних односа, што даље утиче на то да расправа о међугенерациској размени ресурса на нашим просторима буде још значајнија. У фокусу студије су резултати анализе података прикупљених у наведеним истраживањима којим ћемо тестирати хипотезу о значајној заступљености овакве размене ресурса код нашег становништва, што разумемо као последицу недостатка развијене формалне мреже подршке, уз очување веома изражених вредности и норми фамилизма у српском друштву.

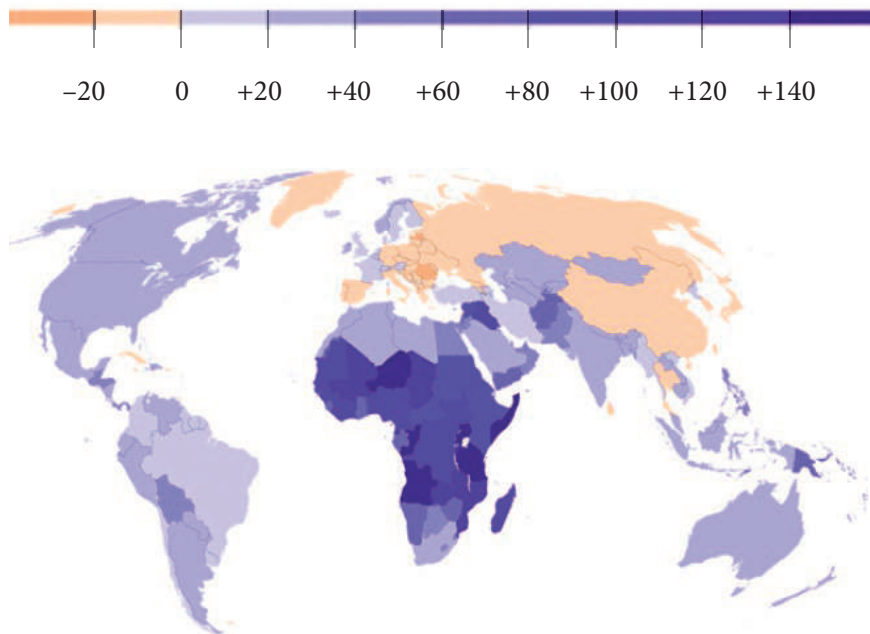
Савремени популациони трендови

Демографски процеси су сложеног, дуготрајног али и променљивог карактера. Они се не одвијају једнаким током, посматрано и по временској и по просторној димензији. Људској популацији је требало више милиона година да би достигла своју прву милијарду, а свака следећа милијарда се додавала све брже. Међутим, не само да се ове промене у бројности не одвијају једнаким темпом, већ ни становништво не расте равномерно на свим континентима и у свим друштвима – док у појединим деловима света популација вртоглаво расте, у скоро две трећине света она постепено опада. Наиме, на глобалном нивоу, а имајући у виду да је у новембру 2022. године рођењем девојчице у Манили број становника заокружен на 8 милијарди, јасно је да се светска популација више него дуплирала у последњих 80 година, када је бројила 3 милијарде и 35 милиона становника (UN, 2019). Узимајући у обзир да се популација увећава за милијарду становника све брже², процене Уједињених нација су да ће до средине овог века светска популација премашити бројку од 10 милијарди становника

2 Подаци указују на то да је светска популација тек почетком 19. века (1804) достигла своју прву милијарду, да би се удвостручила за око 120 година (1927). Према подацима УН за наредну милијарду је требало свега 33 године (достигнута је 1960. године), да би се скок са бројке од 7 милијарди становника (2011) до забележених 8 милијарди (2022) догодио за свега 11 година упркос пандемији вируса Ковид –19 која је утицала на стопу смртности вишу од очекиване и забележене у претходним годинама. Такође, важно је напоменути да је овај раст премашио пројекције становништва, који је осмомилијардитог становника очекивао тек 2024. године (UN, 2022).

земаљске кугле (UN, 2017). За разлику од предвиђеног убрзаног раста становништва на светском нивоу, на европском континенту, услед дуготрајно ниског наталитета, очекује се најмањи раст, односно очекује се да ће се у Европи популација постепено смањивати до краја XXI века (UN, 2019).

Слика 1. Промена у броју светског становништва у периоду од 2017. до 2050. по државама изражена у %

Извор: UN, 2019.

Као што можемо видете на слици 1. за становништво земаља Субсахарске Африке се предвиђа континуирани раст и очекује се чак дуплирање његовог обима, док се у Европи и на северноамеричком континенту очекује раст за само 0,4%, а највећи и најбржи пад се очекује претежно у земљама јужне Европе (табела 1).

Табела 1. Пројекција раста светској становништва по регионима до 2050.

Регион	Број становника						
	1950. (у милионима)	2017.		2030.		2050.	
		Изражено у милионима	Раст у односу на 1950. изражен у %	Изражено у милионима	Раст у односу на 2017. изражен у %	Изражено у милионима	Раст у односу на 2017. изражен у %
Свет	2.536.275	7.550.262	66,4	8.551.199	11,7	9.771.823	22,7
Африка	228.670	1.256.268	81,8	1.703.538	26,3	2.527.557	50,3
Азија	1.404.062	4.504.428	68,8	4.946.586	8,9	5.256.927	14,3
Европа	549.375	742.074	26	739.456	-0,4	715.721	-3,6
Латинска Америка	168.918	645.593	73,8	718.483	10	779.841	17,2
Северна Америка	172.603	361.208	52,2	395.453	8,7	434.655	16,9
Океанија	12.648	40.691	68,9	47.683	14,7	57.121	38,8

Извор: UN, 2017.

Из табеле можемо закључити да од средине прошлог века до данас највећи раст бележи првенствено Африка, затим Латинска Америка, па Океанија и Азија. Становништво овог региона расте брже од просека за светску популацију, а према пројекцијама Уједињених нација овакав тренд ће се наставити и у будућности. Посматрано према појединачним државама, подаци Уједињених нација (UN, 2017), предвиђају да ће он бити највећи код становника Конга (+69%), Египта (+36%), Етиопије (+45%), Индије (+29%), Нигерије (+54%), Пакистана (+36%) и Танзаније (+31%). С друге стране, најмањи раст становништва од само 26% се бележи у Европским земљама, при чему земље јужне Европе предњаче по опадању становништва. Што се будућности тиче, ова тенденција не само да се одржава, већ се знатно и погоршава, па се очекује да ће се становништво Европе до 2030. године смањити за 0,4%, док ће до средине овог века на територији Европе живети 3,6% становника мање. Највећи пад се предвиђа у земљама јужне и источне Европе – Бугарска (-23%), Летонија (-22%), Молдавија (-22%), Украјина (-18%), Хрватска (-17%), Литванија (-17%), Румунија (-17%), Србија (-15%), Пољска (-15%) и Мађарска (-15%).

Од азијских земаља, иако се за овај континент генерално предвиђа раст броја становника, издваја се Јапан где се очекује да ће број становника до средине овог века бити умањен за око 15%. Занимљиво је да се за Кину, која је дуго важила као једна од земаља са највећим бројем становника, па је у неком периоду, ради спречавања пренасељености, имала популациону политику са циљем смањења броја рођене деце, очекује да ће се до 2050. број становника смањити за 8% (УН, 2022).

На оваква предвиђања, поред миграционог салда који се не може са прецизношћу предвидети, највише утичу трендови рађања и смртности, који сами по себи бивају одређени и другим факторима (друштвеним, економским, културним) о којима ће касније бити речи. Посматрано глобално, стопа укупног фертилитета³ је крајем прошлог века, 1990. године, износила 3,3 детета по жени, да би почетком ове деценије опала на 2,3 детета по жени, а очекује се даљи пад вредности овог индикатора на светском нивоу до 2050. године на 2,1, што би било и довољно за замену генерација. Међутим, јасно је да овај показатељ не важи за све регионе и све земље, а за велики део развијеног дела света ће бити недостижан, чему сведоче и пројекције о броју становника које смо навели. Према подацима Референтног бироа за становништво⁴ (Population Reference Bureau, даље у тексту PRB), како је приказано на слици 2, највиша стопа укупног фертилитета 2023. године забележена је у земљама у којима се и очекује најбржи раст становништва, а то су државе западне Африке, где је овај показатељ у просеку износио 4,9 детета по жени (PRB, 2023). У овој области се по стопи укупног фертилитета посебно издаваја Нигер, где је 2023. године СУФ износила 6,7 детета по жени. После овог региона, издваја се Субсахарска Африка,

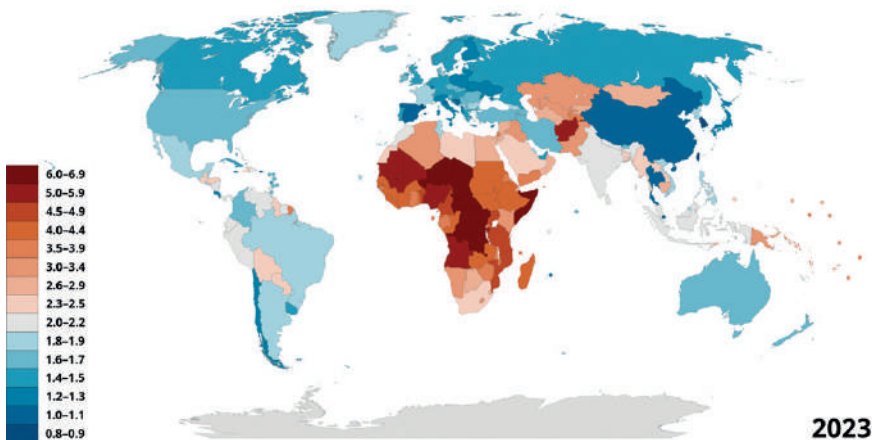
3 Стопа укупног фертилитета (СУФ) је индикатор који се најчешће користи за праћење нивоа рађања једне популације. У условима ниске смртности, каква је типична за савремена друштва, ниво СУФ потребан за просту репродукцију становништва износи у просеку 2,1 живорођено дете током репродуктивног периода жене. Међутим, овај индикатор је променљив зависно од старосне структуре становништва, миграција и других фактора који не могу бити једнаки за сваку популацију. Стога, СУФ од 2,1 детета по жени, као ниво потребан за просто обнављање становништва, представља модел у идеалном случају који нам служи да оценимо колико се једна стварна популација приближава или пак удаљава од ове теоријске равнотеже (Влада Републике Србије, 2018:1)

4 Референтни биро за становништво (Population Reference Bureau) је непрофитна истраживачка организација настала још 1929. године, а усмерена је на сакупљање података које даље могу користити истраживачи и креатори политика и пракси које имају за циљ глобално побољшање здравља и добробити људи. Више на: <https://www.prb.org/about/> (приступљено: 16. 4. 2024).

где је овај показатељ достигао у просеку 4,6 детета по жени, затим источна Африка, где је СУФ износио 4,2, док у пределу Северне Африке он износи 3,0 детета по жени.

На азијском континенту, највиша стопа укупног фертилитета је забележена у централној Азији, 3,2 детета по жени, док је у земљама западне Азије износио 2,5, а у земљама јужне Азије 2,2 детета по жени, што се приближава очекиваном просеку на светском нивоу. С друге стране, око две трећине света, већ деценијама бележи стопу укупног фертилитета нижу од 2,1, колико би било неопходно за просту замену генерација. Најмања стопа укупног фертилитета је забележена у најразвијенијем делу света, у државама Северне Америке, 1,6 детета по жени, док је у земљама Европе овај показатељ у просеку износио 1,4 детета по жени. Најмању стопу укупног фертилитета традиционално бележе земље јужне Европе, у просеку 1,3 детета по жени, при чему се издвајају Босна и Херцеговина и Шпанија са стопом укупног фертилитета од 1,1 детета по жени, затим Албанија и Италија, где је СУФ износио 1,2 детета по жени, док је у Србији овај показатељ 2023. године износио 1,6 детета по жени (PRB, 2023).

Слика 2. Процене стопе укупног фертилитета на светском нивоу, по регионима за 2023. годину

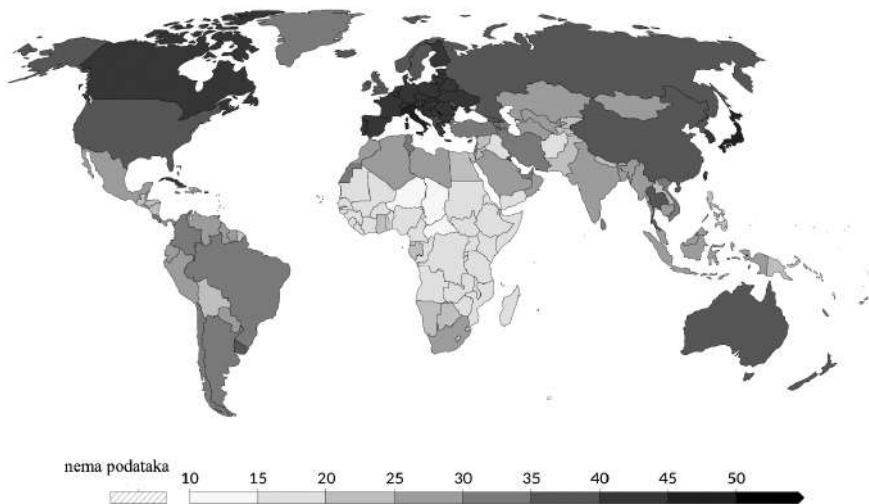
Извор: PRB, 2023.

Анализа ниског фертилитета у европским државама указује на различите демографске факторе који су заступљени у појединачним друштвима. У земљама немачког говорног подручја, драстичан пад фертилитета и опадање просечног броја чланова домаћинства после-

дица је углавном раширености тренда одрицања жена или парова од рађања уопште. С друге стране, у земљама Југоисточне Европе, пад фертилитета се за сада не препознаје као последица одустајања од рађања, већ као последица великог удела жена са само једним дететом, а малим уделом оних које су родиле троје и више деце. Најмања стопа фертилитета се показала у Шпанији и Италији, где је велики удео жена које су родиле једно дете, мали удео великих породица (троје и више деце), а где се придружује и феномен одустајања од рађања. Занимљиво је да се и земље које бележе стабилну стопу фертилитета попут Норвешке, Шведске и Велике Британије, такође сусрећу са одрицањем од рађања, али имају мали удео жена са само једним дететом, а најзаступљеније су велике породице (Sobotka & Berghammer, 2021).

Упоредо са неједнакостима у стопи укупног фертилитета посматрано на глобалном нивоу, бележе се и разлике у просечној старости становништва, уделима старог становништва у укупној популацији, као и у очекиваном животном веку при рођењу у различитим земљама света. Према проценама Уједињених нација, просечна старост становништва 2021. у свету је била око 30 година, с тим што се становништво Јапана истиче као најстарије, са просечном старошћу од 48,4 година, а становништво Нигера као најмлађа популација на свету, са просечном старошћу од 14,5 година (UN, 2022).

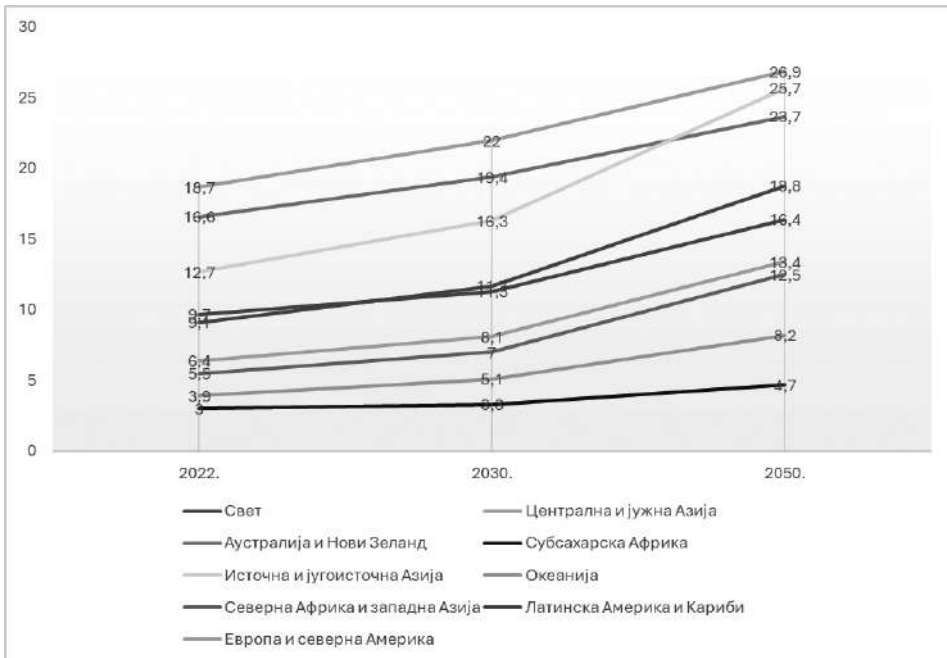
Слика 3. *Процењена просечна старост становништва света приказана по државама за 2022. годину*

Извор: UN, 2022.

Упоређујући слике 2. и 3. можемо приметити да је просечна старост становништва обрнуто сразмерна стопи укупног фертилитета приказаној на мапи света, односно да је у неразвијеним земљама које бележе високу стопу укупног фертилитета, просечна старост становништва нижа, док се она повећава са опадањем стопе укупног фертилитета. Аналогно томе, ова обрнута пропорција се показује и код удела становништва старијег од 65 година – што је више рођене деце и што је шири предшколски контингент тиме се смањује удео старијег становништва у укупном броју. Као што можемо видети на графикану 1, највећи удео старијег становништва имају управо земље које се налазе у најразвијенијим регионима – Северној Америци и Европи и износи 18,7%, док је најмањи у државама Субсахарске Африке са уделом од само 3%. Можемо такође приметити да ће према пројекцијама Уједињених нација удео старијег становништва временом постајати све већи у свим државама (што је последица напретка медицине и технологије, а тиме и смањења смртности средовечног

Графикон 1. Удео становништва старијег од 65+ у укупној популацији по регионима, 2022. година

Извор: UN, 2022.

становништва). Према овим подацима, 10% светског становништва је сада старије од 65 година, а процењује се да ће до 2050. године сваки шеснаести становник света спадати у групу старих. Према подацима из 2022. године, забележено је укупно 157 милиона становника старијих од 80 година, а према проценама до 2050. године овај број ће се утростручити и износиће 459 милиона (UN, 2022). С обзиром на то да је најдужи животни век у регионима са најмањом стопом укупног фертилитета, демографско старење становништва ће управо у тим регионима бити и најизраженије, па можемо рећи да ће се просечна старост људи највише повећати у европским земљама, Канади, САД, Аустралији и Новом Зеланду.

Поред тога што стопе рађања директно утичу на просечну старост становништва и удео популације старије од 65 година у укупном становништву, оба демографска индикатора су последица и очекиваног трајања живота при рођењу. Уопштено гледано, животни век се од краја прошлог столећа продужио за више од 8 година. Животни век је 1990. године износио 64 године (UN, 2017), а 2023, упркос чињеници да је то година којој је претходила пандемија корона вируса која је утицала на повишену стопу смртности (Marinković & Galjak, 2021), износио је 72,8 година. Процењује се да ће до 2050. године на глобалном нивоу он износити 77,2 године. Међутим, услед различитих животних услова и доступности медицине и здравствене заштите диспаритет у дужини животног века и даље постоји. Подаци показују да је животни век најкраћи управо у земљама где је и фертилитет висок, док обнуто, у земљама које бележе нижу стопу укупног фертилитета, очекивани животни век је дужи. Тако, очекивани људски век при рођењу становништва у Африци 2023. године је за 9 година краћи од светског просека, а чак за 15 година од очекиваног животног века становника Европе, Северне Америке, Аустралије, Новог Зеланда и Јапана⁵. Дужина животног века у наведеним регионима се објашњава друштвеном и економском развијеношћу, што за последицу има бољу информисаност о пожељним стилевима живота, напреднију медицину услед већих улагања у истраживања и доступнију превенцију и лечење оболелих.

5 Опадање стопе смртности и продужавање животног века није текло уједначено у земљама које су прошле кроз тзв. другу демографску транзицију коју карактерише истовремено смањивање стопе рађања и смањење стопе смртности. Наиме, према подацима Уједињених нација, у развијеним регионима опадање смртности отпочело је још у 18. веку (углавном код западноевропских држава, у Северној Америци и Океанији), док је то у другим регионима забележено тек крајем 19. века (државе јужне и источне Европе). Међутим, продужавање животног века се брже одвијало у земљама које су касније успеле да смање стопу смртности (УН, 1973, према: Radivojević i Marinković, 2019).

Табела 2. Очекивано трајање животног века у групама држава према развијености и према континентима

Регион/континент	Очекивани животни век при рођењу 1950 ⁶ .	Очекивани животни век при рођењу 2023.	Повећање у годинама
Свет	47	72	25
Развијени региони ⁷	65	78	13
Мање развијени региони ⁸	42	71	29
Најнеразвијенији региони ⁹	36	65	29
Африка	38	63	25
Азија	43	74	31
Европа	64	78	14
Латинска Америка и Кариби	51	74	23
Северна Америка	69	75	6
Океанија	62	79	17

Извор: UN, 2017; PRB, 2023.

Процес који може ублажити пад броја становника у нискона-талитетним друштвима, јесте претпостављена позитивна стопа миграционог салда која би се могла антиципирати за развијене земље услед раширене појаве економских миграција. У првих двадесет година овог века, развијене земље су имале позитивну нето стопу миграција у износу од 80,5 милиона међународних миграната (UNDESA, 2022), што надилази стопу природног прираштаја која је у овим земљама у том периоду у апсолутном броју износила

6 Године очекиваног трајања живота су заокружене због лакше упоредивости

7 У развијене регионе су укључени Европа, Северна Америка, Аустралија, Нови Зеланд и Јапан

8 У мање развијене регионе су укључени Африка, Азија без Јапана, Латинска Америка и Кариби, Малезија, Микронезија и Полинезија

9 Најнеразвијеније државе дефинисане су резолуцијом Генералне скупштине УН и укључују 47 држава највише из Африке (укупно 33)

66,2 милиона (UNDESA, 2022)¹⁰. У наредним годинама, миграције ће бити једини покретач благог раста становништва у овим земљама, који је приказан у табели 1. Међутим, ако разматрамо утицај миграција на демографску слику становништва у смислу старосних структура и стопа рађања, не можемо очекивати дугорочну измену у правцу веће стопе фертилитета и подмлађивања становништва. Интеграцијом у домицилно становништво, међународни мигранти углавном попримају вредносни систем и обичаје становништва које ту живи, те стога се и код њих развија индивидуализам, а породичне структуре пролазе кроз транзицију која подразумева и измену животних стилова. Кад је реч о фертилиту, можемо очекивати да ће миграциона популација у великој мери наставити да негује тренд рађања који је затекла. С друге стране, њихов животни циклус наставља да се одвија у правцу старења, те стога и сами доприносе старењу становништва развијених земаља (Tønnessen, 2017).

Продужење животног века и старење становништва које бележи развијени део светске популације, с једне стране се може посматрати и као победа савременог човечанства, али с друге, овај демографски феномен отвара простор и потребу за стварање нових како државних тако и личних, односно породичних стратегија. Прво, посматрано на мезонивоу, односно из перспективе појединачне државе која се сусреће са овим феноменом, све мањи удео младог становништва у популацији у демографском смислу узрокује наставак пада броја становника и дугорочно гледано немогућност ревитализације стационарног становништва. Уколико говоримо о друштвенонаучном напретку, уочавамо да мањи број младог и средовечног становништва за које се везују процеси учења и истраживања утиче и на мања очекивања кад је реч о технолошком напретку. У економском смислу, ако се занемари потенцијално позитиван миграциони салдо, отварају се проблеми недостатка радне снаге, као и проблем могућности да све ужи радни контингент произведе економски капитал који је довољан за целу популацију. Последишно, услед проблема са радном

10 Према подацима Уједињених нација (UN, 2022) највише економски мотивисаног одлива становништва било је из Бангладеша, Непала и Шри Ланке које се кретало већ утабаним стазама ка земљама које бележе висок доходак. Међутим, показало се да и становништво које је мотивисано друштвеним кризама па и ратом (углавном из Сирије, Пакистана, Авганистана) углавном одлази у правцу развијених европских земаља. С једне стране се то објашњава потребом за бољим животом и већим приходима, мада се не смеју заборавити ни миграциони ланци којима ово становништво припада. Наиме, људи из ових земаља традиционално одлазе ка земљама Запада, па је логично да ће и мигранти из последњег таласа пратити већ утабане руте (IOM, 2022).

снагом и повећаном потребом издвајања за пензије, може се очекивати и настанак друштвених конфликта и несугласица око међугенерациског трансфера добара и става око потребног пораста удела друштвеног издвајања за старе. У таквој ситуацији, не само да је тржиште рада отворено за женско становништво, већ жене све више бивају подстицане да се укључе у производњу економских добара подједнако као и мушкарци. Надаље, то има јак утицај на њихову одлуку о рађању, нарочито у земљама које карактерише истовремено одржавање традиционалног система односа међу половима (већи део терета кућних обавеза и бриге о другим члановима домаћинства пада на жену) и усвајање индивидуалистичких вредности, чиме се депопулација¹¹ продубљује, а старење популације наставља.

Са друге стране, старије становништво које није успело да се избори са биолошком старошћу, те је услед обољења и недостатка телесне виталности зависно од других чланова заједнице, долази у неприлику да му је потребна помоћ у обављању свакодневних активности. Уз то, поставља се питање ризика од сиромаштва, с обзиром на значајан удео економски неактивног становништва међу популацијом која је данас старија од 65 година. Међутим, не треба занемарити ни старије становништво које пред собом има већи број година у којима слободно време може да проведе у здрављу и доброј форми, те је примена концепта активног старења вишеструко корисна – и за појединца, и за породицу као и за државу (Bobić, 2023; Devedžić, 2018; Dragišić Labaš, 2016). Сумирано, можемо рећи да су трансформације демографских токова и животног тока појединца, као и потребе човека и друштва оствариле могућност за преиспитивање концепта међугенерациског трансфера и солидарности, као ваљане стратегије одговора на наведене изазове.

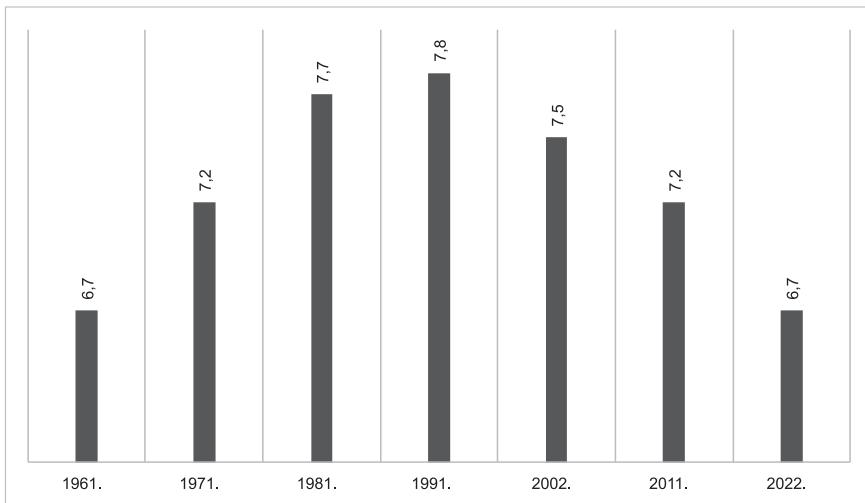
11 Депопулација означава појаву опадања броја становника услед вишка емиграције над имиграцијом и природним прираштајем, вишка морталитета над наталитетом и миграционим салдом, или вишка морталитета над наталитетом, уколико је миграциони салдо раван нули (Аврамов, 1993:9)

Демографска кретања и изазови у Србији – компарација са европским земљама

Након Другог светског рата, па све до почетка последње деценије прошлог века, становништво Србије је континуирано расло. Међутим, од 1991. године бележи се пад броја становника, на шта указују подаци са пописа становништва из 2002, 2011. и 2022. године, као и демографска статистика која се објављује за сваку годину. Према званичним проценама, становништво Србије се смањује уједначеним темпом – око 300.000 у међупописном периоду. Но, ако се у обзир узме и негативан миграциони салдо у последњим деценијама, процењени број становника после пописа 2022. од 6.690.887 (РЗС, 2022) је и мањи (Nikitović, 2022). Дакле, природни прираштај, упоредо са великим одливом становништва, утицао је на континуирано смањивање бројности популације у Србији током последње три деценије. Оно што примећујемо на графикону 2. јесте да попис становништа из 2011. бележи исти број становника као попис из 1971, а према попису из 2022. у Србији живи приближно једнак број људи као и 1961. године, што значи да је у последњој деценији становништво опадало истим темпом као што је у међупописном периоду 1961–1971. број становника растао. Аналогно овоме, ако имамо у виду да је 1953. пописом забележено да је у Србији без Косова и Метохије живело

6.162.326 становника (РЗС, 2014), можемо претпоставити да ће у наредних десет година, до наредног пописа, овај број опадати и брже од процењеног темпа од 300.000 на десет година. Према томе, можемо очекивати да ће следећи попис, предвиђен за 2031. забележити пола милиона мање људи. Ако се настави истим темпом, онда можемо закључити да би Србија превазишла предвиђени пад становништва за овај регион од -15% (UN, 2019). То се поклапа са предвиђањима броја становника до средине овог века према тзв. основном сценарију популационе динамике¹², према коме ће се становништво Србије смањити за 1,4 милиона, односно за 21% (Nikitović, 2022:68).

Графикон 2. Промена броја становника у Србији према подацима пописа становништва од 1961–2022¹³, изражено у милионима.

Извор: РЗС, 2022; РЗС, 2014.

- 12 Постоје три сценарија будуће популационе динамике у Србији: а) основни, који се чини као највероватнији за будућност и који не узима у обзир никакве популационе политике; б) сценарио високог фертилитета, који је мало вероватан, а претпоставља врло успешно спровођење популационих политика усмерених на рађање и ц) сценарио нулте миграције, који представља имагинарну будућност у којој је биланс миграција једнак нули (Nikitović, 2022:65).
- 13 Број становника који је приказан на графикону односи се само на становништво Србије без Косова и Метохије, услед недостатка прецизних података за јужну српску покрајну. РЗС не израђује демографску статистику за КиМ од 1998, а сви подаци који се односе на период 1990–1997. су непрецизни (Penev, 2002). Стога, је на графикону приказан број становника забележен у пописној години од којег је одузет број становника КиМ.

Слично као и код других европских земаља, приликом процене опадања броја становника првенствено се у обзир узимају природни процеси обнављања популације – рађање и умирање, док су миграциона кретања остављена као неизвесна. Међутим, с обзиром на то да Србија бележи негативан миграциони салдо већ дужи временски период, ова компонента је веома важна за процену будућег броја и старосне структуре становништва. Наиме, миграције су у депопулацији Србије, према проценама, имале удео у распону од 15% до 26% у периоду између пописних година 2002–2011, а тај тренд се наставио и на даље (Nikitović, 2022; Nikitović, 2019). Једини кратак период када је Србија бележила позитиван миграциони салдо, јесте време интерног расељавања становништва током сукоба у региону после распада СФРЈ с краја прошлог века. Али, иако је то утицало позитивно на број становника, није на старосну структуру, а тиме последично ни на рађање. Разлог томе је што је становништво које се досељавало било знатно старије од онога које је у то време напуштало земљу. Млађе становништво које је у прво време долазило заједно са старијим, углавном је одлазило даље у земље западне Европе (Lukić & Nikitović, 2004).

Што се тиче стопе фертилитета као можда и најзначајнијег фактора пада бројности становништва, он је у опадању још од средине прошлог века, од када је нижи од оног који би био потребан за замену генерација (Rašević, 2018a; Rašević, 2017). Слично као и код земаља источне и централне Европе, у којима је демографска транзиција била завршена или је транзиција ка ниском фертилитету била у току, период тзв. послератног *baby boom-a*¹⁴ испољио се одмах после рата, а већ у педесетим годинама прошлог века долази до пада рађања испод нивоа довољног за замену генерација. По томе, Србија одступа од земаља западне и северне Европе, код којих је стопа укупног фертилитета највиши ниво достигла почетком 1960-их и одржала се наредне три до четири године (Avramov, 1993:8). Поред ове специфичности испољавања феномена рађања беби-бум генерација, за разлику од других земаља где је порасла стопа укупног фертилитета,

14 Појава *baby boom-a* се у демографији објашњава надокнадом неостварених рођења због одлагања брака и рађања услед раздвојености породица у ратним условима, снижавањем старости при склапању брака и готово универзалном распрострањеношћу брачне заједнице и порастом броја жена које су родиле најмање двоје деце (Avramov, 1993:8). Ова појава је била најизраженија и најдуготрајнија у САД, Канади, Аустралији и Новом Зеланду, дакле, ниједна европска земља се не издваја у том смислу. Међутим, када је реч о супротном процесу, тзв. *baby bust-у* који означава појаву наглог пада стопе укупног фертилитета, постепеног опадања броја живорођених и умереног пада кохортног фертилитета, он је најизраженији био управо у Европи – најснажније се испољио у Немачкој, Италији и Шпанији, где се СУФ кретала око 1,3 детета по жени.

у бившим југословенским земљама се овај феномен бележи једино захваљујући порасту броја живорођења, што је представљало надокнаду одложеног рађања услед ратова.

Чињеница да се „експлозија рађања“ у Србији завршила више од деценију раније него у земљама западне Европе, као и да се није испољила у смислу повећаног завршног фертилитета, доводи до тога да се у Србији већ 1971. бележи стопа укупног фертилитета на нивоу целе земље за око 15% нижа од неопходне за замену генерација (Nikitović, 2019), док у Војводини она износи чак 20% испод нивоа потребног за обнову генерација (Влада Републике Србије, 2018:2). Следећи забележени пад стопе рађања у нашој земљи, који је довео до њеног историјског минимума, догодио се у периоду од краја осамдесетих година прошлог века и трајао је све до 1999. године (Влада Републике Србије, 2018). У подручју централне Србије, стопа укупног фертилитета између 1988. и 1999. године опала је са 1,85 на 1,40 детета по жени. Од тада се стопа укупног фертилитета није битно мењала на републичком нивоу, осим у периоду од 2001. до 2004. године, када је стопа укупног фертилитета благо порасла. Међутим, генерално гледано, можемо рећи да се она одржавала на нивоу испод 1,5 детета по жени све до 2020. године. Према подацима из 2021, овај показатељ на нивоу земље полако расте и износи 1,51 детета по жени, а последњи податак из 2022. године указује на његов поновни благи раст на 1,63 детета по жени, чиме се премашује европски просек од 1,53 детета по жени. Али упркос благом расту овог показатеља, нереално је очекивати стабилност броја становника на нивоу земље с обзиром на велики удео старог становништва и све суженији континент жена које се налазе у фертилном периоду, што је последица дуготрајног процеса недовољног рађања.

Табела 3. *Промене стопе укупног фертилитета у европским земљама у периоду 1960–2021.*

	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2001.	2011.	2019.	2020.	2021.
ЕУ	:	:	:	:	:	1,43	1,54	1,53	1,50	1,53
Белгија	2,54	2,25	1,68	1,62	1,67	1,67	1,81	1,60	1,55	1,60
Бугарска	2,31	2,17	2,05	1,82	1,26	1,21	1,51	1,58	1,56	1,58
Чешка	2,09	1,92	2,08	1,90	1,15	1,15	1,43	1,71	1,71	1,83
Данска	2,57	1,95	1,55	1,67	1,77	1,74	1,75	1,70	1,68	1,72

	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2001.	2011.	2019.	2020.	2021.
Немачка	:	:	:	:	1,38	1,35	1,39	1,54	1,53	1,58
Естонија	1,98	2,17	2,02	2,05	1,36	1,32	1,61	1,66	1,58	1,61
Ирска	3,78	3,85	3,21	2,11	1,89	1,94	2,03	1,71	1,63	1,78
Грчка	2,23	2,40	2,23	1,39	1,25	1,25	1,40	1,34	1,39	1,43
Шпанија	:	:	2,22	1,36	1,22	1,23	1,34	1,23	1,19	1,19
Француска	:	:	:	:	1,89	1,90	2,01	1,86	1,83	1,84
Хрватска	:	:	:	:	:	1,46	1,48	1,47	1,48	1,58
Италија	2,40	2,38	1,64	1,33	1,26	1,25	1,44	1,27	1,24	1,25
Кипар	:	:	:	2,41	1,64	1,57	1,35	1,33	1,36	1,39
Летонија	:	:	:	:	1,25	1,22	1,33	1,61	1,55	1,57
Литванија	:	2,40	1,99	2,03	1,39	1,29	1,55	1,61	1,48	1,36
Луксембург	2,29	1,97	1,50	1,60	1,76	1,66	1,52	1,34	1,36	1,38
Мађарска	2,02	1,98	1,91	1,87	1,32	1,31	1,23	1,55	1,59	1,61
Малта	:	:	1,99	2,02	1,68	1,48	1,45	1,14	1,13	1,13
Холандија	3,12	2,57	1,60	1,62	1,72	1,71	1,76	1,57	1,54	1,62
Аустрија	2,69	2,29	1,65	1,46	1,36	1,33	1,43	1,46	1,44	1,48
Пољска	:	:	:	2,06	1,37	1,31	1,33	1,44	1,39	1,33
Португал	3,16	3,01	2,25	1,56	1,55	1,45	1,35	1,43	1,40	1,35
Румунија	:	:	2,43	1,83	1,31	1,27	1,47	1,77	1,80	1,81
Словенија	:	:	:	1,46	1,26	1,21	1,56	1,61	1,59	1,64
Словачка	3,04	2,41	2,32	2,09	1,30	1,20	1,45	1,57	1,59	1,63
Финска	2,72	1,83	1,63	1,78	1,73	1,73	1,83	1,35	1,37	1,46
Шведска	:	1,92	1,68	2,13	1,54	1,57	1,90	1,71	1,67	1,67
Ирска	:	2,81	2,48	2,30	2,08	1,95	2,02	1,74	1,72	1,82
Лин-хенштајн	:	:	:	:	1,57	1,52	1,69	1,48	1,46	1,53
Норвешка	:	2,50	1,72	1,93	1,85	1,78	1,88	1,53	1,48	1,55

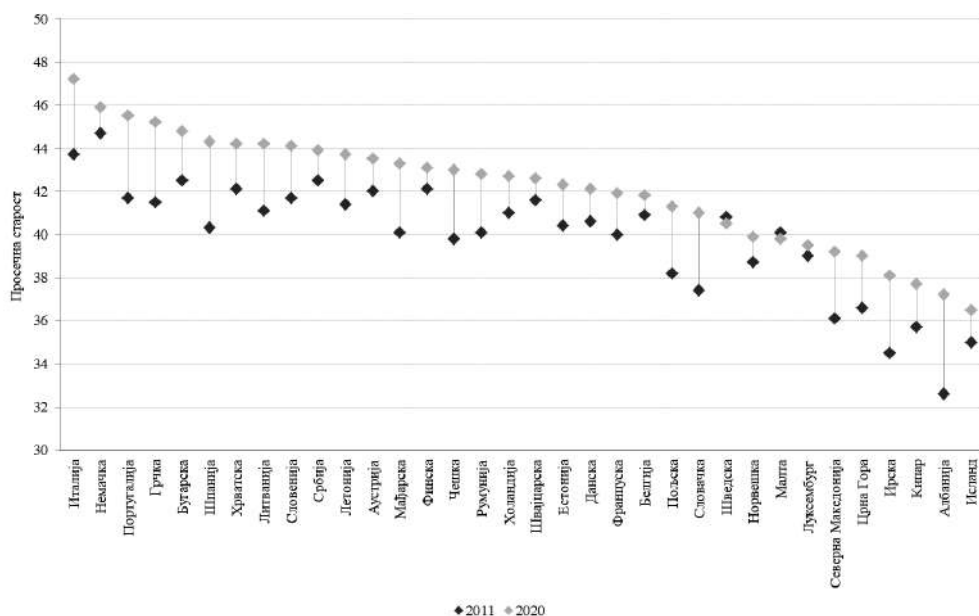
	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2001.	2011.	2019.	2020.	2021.
Швајцарска	2,44	2,10	1,55	1,58	1,50	1,38	1,52	1,48	1,46	1,52
Црна Гора	:	:	:	:	:	:	1,65	1,77	1,75	1,76
Северна Македонија	:	:	:	:	1,88	1,73	1,46	1,34	1,31	1,44
Албанија	:	:	:	:	:	:	1,65	:	1,34	1,31
Србија	:	:	:	:	1,48	1,58	1,40	1,52	1,48	1,52

Извор: Eurostat, 2023.

Српско становништво, можемо с правом закључити, карактерише и изражена демографска старост. Очигледно је да овде становништво стари умереним интензитетом, што се види из следећег примера: док је на попису 2011. године забележна просечна старост од 42,5 година, на последњем попису је просечна старост становништва Србије износила 43,9 година (РЗС, 2022). Последњи попис показује да је просек година старости код жена 45,2 године, и да је он дужи од просека година старости мушкараца који бележи 42,4 године. Оваквим забележеним просечним годинама старости Србија је изнад европског просека, али није на врху најстаријег становништва у земљама Европе¹⁵. Наиме, становништво Европе спада међу најстарије становништво света, будући да је просек година у европским државама и за 10 година виши од светског просека. Према подацима Еуростата (Eurostat, 2022) најстарију популацију има Италија, чија је просечна старост 2020. године износила 47,2 године, за њом следе Грчка, па Немачка и Португал, где просечна старост прелази 45 година. Као најмлађе државе европског континента, издвајају се Исланд, Кипар и Албанија, где је просечна старост испод 38 година. Што се тиче интензитета старења, само су се две европске државе подмладиле у односу на просечну старост забележену 2011. године – Шведска и Малта за неких 0,3 године, док све друге бележе тренд старења становништва.

15 То се може посматрати као последица високе стопе морталитета релативно младих људи, као и ниско очекиваног трајања живота у старијим старосним групама, односно ниске стопе доживљења посматрано у односу на европске земље (Nikitović, 2022:58).

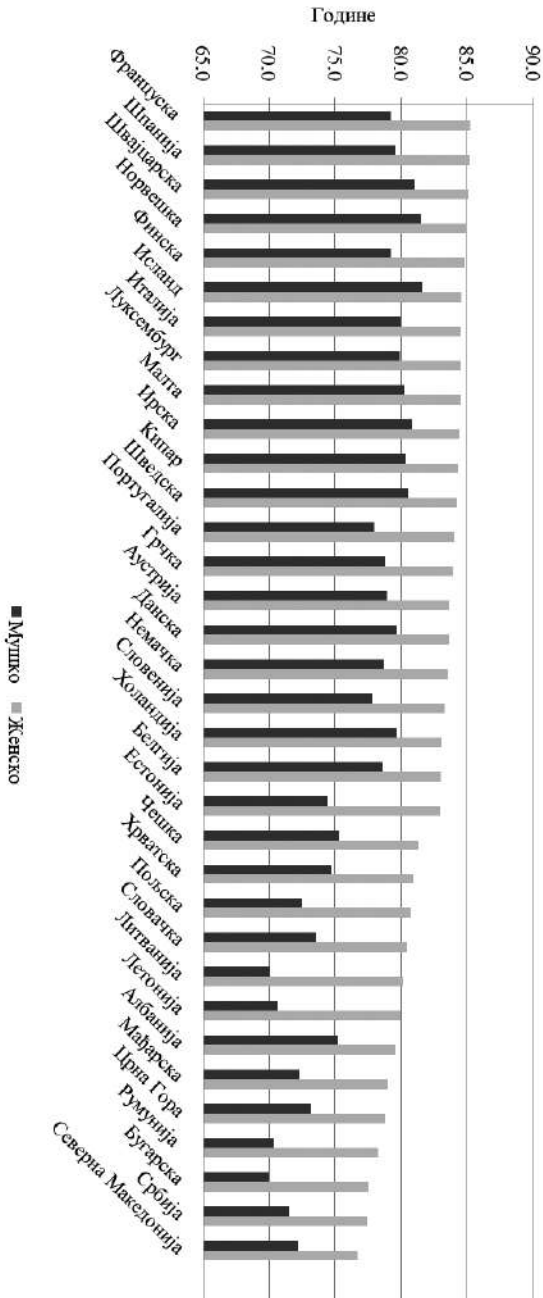
Графикон 3. Просечна старост становништва Србије у поређењу са просечном старости становништва у европским земљама

Извор: Eurostat, 2022.

Транзиција у смислу опадања смртности становништва није тежа једнаким током у Србији као у другим европским земљама. Наиме, од средине 20. века највећи пад смртности забележен је код одојчади и мале деце до пете године, док је он само незнатно стагнирао код најстарије популације. Тек од почетка 21. века, бележи се смањење смртности и код становништва старијег од 60 година (Radivojević i Marinković, 2019:12). Услед тога, упркос чињеници да се код нас од средине прошлог века очекивано трајање живота при рођењу продужило са око 60 година (Radivojević i Marinković, 2019:7) на 75,6 година, колико је забележено у 2022. (РЗС, 2023а), чињеница је да по овом индикатору Србија заостаје за развијеним земљама европског континета. Наиме, очекивана старост становништва у нашој земљи је далеко изнад светског просека који, видели смо из табеле 2. износи око 72 године, али он је испод европског просека који износи 78 година (PRB, 2003). Очекивана старост становништва при рођењу у Србији је још удаљенија од просека за земље Европске уније, где према подацима Еуростата износи 80,1 годину. Према овим подацима, најдужи животни век

Графикон 4. Очекивано трајање живота при рођењу у европским земљама 2023.

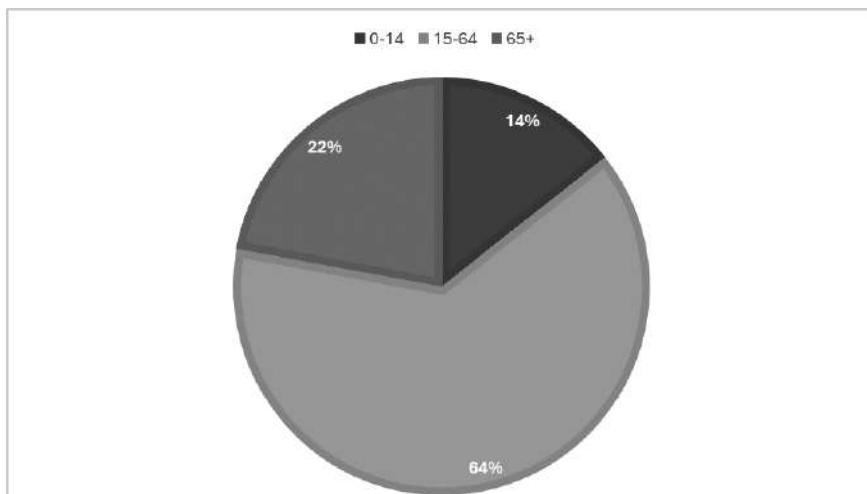

Извор: Eurostat, 2023.

при рођењу имају становници Шведске и Шпаније, где овај индикатор достиже 83,6 година. Такође, можемо приметити да подаци који су доступни за 2022. годину указују на то да се Србија налази на самом дну лествице по стопи доживљења, а испод ње се налазе једино Румунија са стопом доживљења од 75,3 године, затим Летонија са стопом доживљења од 74,8 година и на самом дну је Бугарска где је очекивано трајање живота при рођењу 74,3 године (Eurostat, 2023).

Захваљујући ниској стопи рађања која се у Србији бележи више од педесет година, измењена је и старосна структура становништва, на шта указује све већи удео старијег (65+) и средовечног становништва (15–64), а све мањи удео деце и младих (0–14). Према последњем попису становништва који је обављен 2022. године, удео млађих од 15 година је износио 14,4% у укупном броју становника, удео средовечних је био 63,5%, а старијих од 65 година 22,1% (графикон 5). Ако се ови подаци упореде са подацима са пописа становништва из 2011. године, примећујемо да је удео средовечног становништва смањен за 4,8%, а удео старијих 65+ се увећао за готово исти износ – 4,7%. (Стојилковић Ђатовић, 2023: 796). Главни фактор ових промена јесте улазак генерације тзв. бебибумера у ову најстарију групу становништва у међупописном периоду, што прати њихов излазак из групе средовечних којој су добрим делом припадали у периоду прошлог пописа становништва.

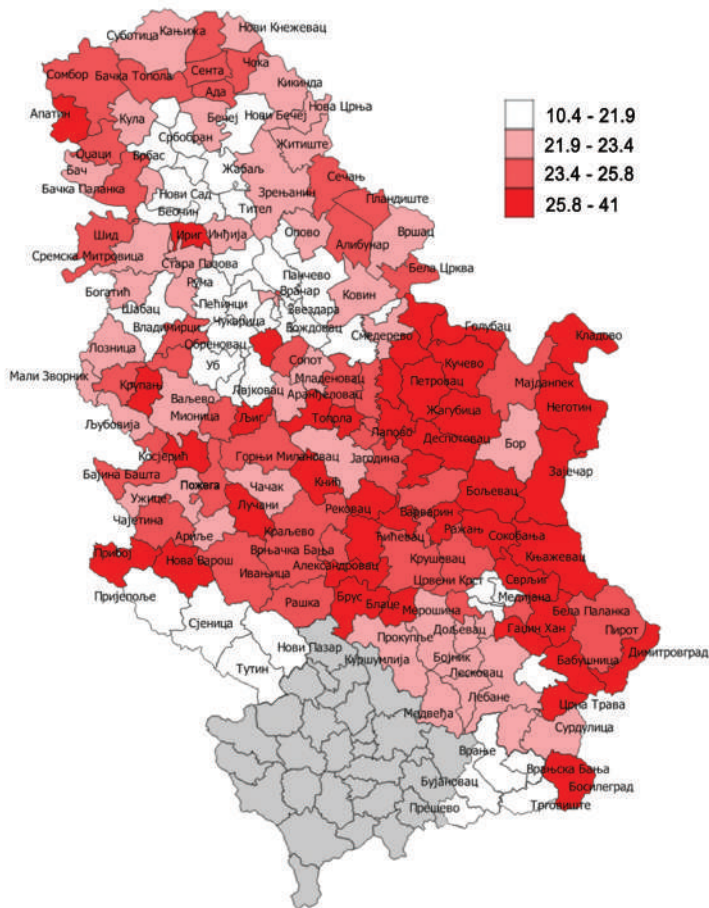
Графикон 5. Удео старосних група у укупном становништву Србије, попис 2022.

Извор, РЗС, 2022.

Подаци са последњег пописа становништва 2022. указују и на неједнаку просторну дистрибуцију становништва старијег од 65 година, па су се као најстарије општине показале оне које припадају београдском региону и Нови Сад, а као најмлађе Бујановац и Прешево, где највећи удео у популацији има становништво оба пола старо 25–29 година (РЗС, 2023б), затим Нови Пазар, где је најзаступљеније становништво старости између 15 и 19 година и Тутин са сличном старосном структуром.

Слика 4. Удео становништва старијеј од 65 година према општинама

Извор: РЗС, 2023б. Преузето од Стојилковић Ђатовић 2023:814.

Ако упоредимо удео становништва старијег од 65 са уделом ове старосне групе у другим земљама, примећујемо да смо међу најстаријим земљама света. Према подацима Уједињених нација, највећи удео најстарије популације има Јапан, 28,2%, затим Италија, 22,8, након тога следе Финска, Португал, Грчка, Немачка и Бугарска са нешто преко 21%. Најнижи удео у укупној популацији старије становништво има у Северној Македонији, Уругвају, Исланду, Луксембургу, Андори, Куби, Русији и Грузији, где се овај удео креће у распону од 14% до 15%.

Оно што можемо приметити из података које смо изнели за Србију, јасно је да је становништво упоредо са становништвом развијеног дела света у фомалном смислу прошло кроз другу демографску транзицију, што се примећује најпре по уделу старијег становништва и ниској стопи рађања. Међутим, напредак у медицини још увек није на нивоу земаља које бележе изразиту дуговечност становништва, што се показује у не тако високој стопи доживљења. Даље, технолошки напредак који би требало да надомести радну снагу и да потпомогне квалитету становништва у смислу хуманог капитала, и даље заостаје за западним земљама и за развијеним земљама Азије (Јапаном, пре свих). То даље утиче на економску развијеност па и развијеност целокупног друштвеног система са свим политичким и културним нормама. На крају, треба поменути и чињеницу слабе промене вредносних норми које додатно отежавају трансформацију српског становништва, али с друге стране, генереишу интензивну међугенерациску размену ресурса услед очувања чврстих породичних односа.

Трансформација породице и односи међу генерацијама

Неједнакости које су се показале када је реч о демографској слици светске популације углавном се тумаче теоријама демографске транзиције које подразумевају неједнаке промене у рађању и смртности у оквиру различитих друштава, а које су испраћене и променама у структурама становништва. Ови демографски процеси су у великој мери одређени друштвеним процесима, што смо у претходном делу најлакше могли приметити успостављањем корелације између развијености региона, односно држава и трендова у погледу фертилитета и старости становништва. Степен развоја се при томе не сме свести само на достигнути ниво економске развијености у смислу висине БДП-а, већ треба обратити пажњу и на културни и политички подсистем друштва, као и на технолошки напредак, првенствено у области медицине. Разматрајући теорије демографске транзиције, показаће се да су трансформација културног обрасца уз променљив однос појединца и заједнице кључни фактори који утичу на стопе фертилитета. Оно што је евидентно, јесте да ове трансформације нису текле једнако у свим деловима света, што је утицало и на диспаритет у бихевиоралним последицама транзиције. У неким деловима света, друга демографска транзиција није ни започела, што за последицу има и даље висок наталитет, уз релативно смањену стопу смртности и младо становништво. Ова етапа демографског развоја карактерише земље Африке, за које смо у претходном делу видели да бележе и даље висок фертилитет, краћи животни век и младу популацију са просечном старошћу становништва испод 20 година.

У овом делу ћемо изложити теорије демографске транзиције, уз нагласак на неједнакостима тока популационе транзиције у развијеним земљама. Државама Африке се овога пута нећемо бавити. Основни циљ јесте да се упоредном анализом са другим европским земљама укаже на специфичност ове трансформације у Србији, нарочито када се ради о неопходној културној трансформацији кроз које посттранзиционо друштво према теоријским претпоставкама мора да прође. Наиме, док су индивидуализам и фрагилност породице и партнерских односа обележја посттранзиционих друштава западне Европе и САД, видећемо да српско друштво, упркос томе што када говоримо о наталитету и старењу, иде у корак са њима, ипак и даље карактеришу чврсте породичне везе и опстанак тежишта на деци у оквиру нуклеарне породице. Оставићемо по страни разматрање да ли је због тога оправдано рећи да је наша земља уопште прошла кроз другу демографску транзицију (Vobić, 2010) или је пак реч о њеном специфичном току (Petrović, 2011). Из перспективе ове монографије, важно је истаћи да овај одржани профамилизам представља добру основу за неговање и подстицање међугенерациске солидарности као одговора на негативне популационе трендове у Србији праћене одсуством систематске институционалне подршке државе.

Планирање породице од јавног интереса до индивидуалне процене и потребе – транзиција демографије и друштва

У традиционалним друштвима која се могу сматрати успешним у демографском смислу (осигурано је биолошко трајање), индивидуално понашање које је од виталног интереса заједнице није остављано изван домаћаја друштвене контроле. Рађање у овом предтранзиционом периоду демографског развоја становништва никада није било приватна ствар. Писане и неписане норме, важеће за све појединце који припадају заједници, обухватале су и оне норме које се односе на рађање и склапање брака и биле су део свих вера и свих идеолошких и друштвено-правних система. Оне су на разне начине артикулисане и морално или правно обавезивале чланове друштва, при чему су носиле идеолошке поруке о кажњавању појединаца који од њих одступају.

Рађање великог броја деце посматрало се као добит и на нивоу појединца и на нивоу друштва. Када се ради о заједници, може се рећи да је висока стопа рађања била од значаја како у економском и

културном погледу у смислу опстанка нације тако, можда у то доба још и више, и у војном и безбедносном смислу. Тако су, на пример, порази Француске у ратовима са Пруском често тумачени као последица већ тада приметног пада наталитета у овој земљи¹⁶ (Teitelbaum & Winter, према Avramov, 1993:15). Инспирисан ауторима који су развили концепт стратешке демографије, Милан Јовановић-Батут је у делу „Природни прираст становништва Србије и његов биотички значај“ увидео опасност опадања броја становника у једној земљи и истакао да „нема сумње да би од два народа који се такмиче за свој опстанак на крају победио онај, који би располагао већим бројем биотички спремних и оспособљених чланова за све врсте задатака у борби за опстанак и напредак“ (Јовановић-Батут, 1932, према Avramov, 1993:16).

С друге стране, уочавамо да је током историје постојала велика подударност између личних и друштвених репродуктивних интереса. На првом месту, велики број рођења је био једини начин да се надомести велика стопа смртности посматрана на нивоу целокупног друштва, а тиме и сачува и биолошко и културно трајање нације, али и појединачна породична лоза и породично имање уз додатни рад и економску добит која се очекује од потомака. Приликом објашњења високе стопе рађања у овом периоду, Калдвел (Caldwell) формулише теорију о међугенерацијском протоку добара по којој је број жељене деце у функцији себичних родитељских интереса (према Avramov, 1993:37). Посматрано на макронивоу и из перспективе демографског кретања становништва, можемо рећи да овај период који је у историји најдуже трајао од праисторије па све до 19. века, карактерише становништво са стопом раста нешто изнад нуле, што је последица изузетно високе стопе смртности са исто тако високом стопом рађања која је била на нивоу биолошког максимума од 40 до 45 живорођења на 1.000 становника (Wertheimer – Baletić, 1999, према Vobić, 2007:129). Оваква динамика кретања становништва где раст зависи искључиво од стопе смртности пошто је наталитет био константно висок, карактерише премодерне, аграрне заједнице све

16 Стални губици Француске у француско-пруским ратовима често су посматрани као последица недовољног броја становника који би могли да учествују у рату. Након завршетка Првог светског рата и потписивања Версајског споразума, када Француска добија део територије и Немачка се обавезује да плати ратну одштету, тадашњи премијер Француске Жорж Клеменсо је прокоментаришао: „Уколико Француска окрене леђа великим породицама, у уговор се могу унети какве хоћете клаузуле, могу се одузети све немачке пушке, можете чинити шта желите, Француска ће бити изгубљена јер више неће бити Француза“ (Teitelbaum&Winter, 1984, према Avramov, 1993:15).

до почетка индустријализације. Висока стопа морталитета, удружена са високом стопом рађања, према Лондрију, представља прву етапу демографског развитка односно предтранзициону етапу у развитку становништва¹⁷.

Друга етапа демографске револуције бележи овладавање над морталитетом док фертилитет остаје висок, што за последицу има експлозивни раст становништва. У складу са теоријом демографске транзиције, овде је реч о централној фази демографског преображаја која се везује за процес индустријализације којим нестаје аграрно друштво. Према доступним подацима о кретању бројности становништва на европском континенту, закључујемо да је у већини земља оно у овој фази, односно током 19. века, порасло три пута. Морталитет се смањило на 30 умрлих на 1.000 становника, док је наталитет наставио да буде неконтролисано висок. Међутим, приметно је да раст становништва није текао равномерно у свим европским земљама (Француска је у овом периоду забележила најмању стопу раста становништва), па је у 20. веку Европа имала потпуно другачију слику удела нација у односу на ранији период (Kirk, 1946, према Avramov, 1993:13).

Након ове демографске „експлозије“ долази до постепеног снижавања рађања, што је последица више фактора: промењених економских и социјалних прилика које прате модернизацију, затим промењеног вредносног оквира, преласка рађања из домена друштва у приватну сферу, напретка медицине захваљујући чему се смањује стопа смртности мале деце. Овим рађање све више постаје одређено психолошким чиниоцима – аспирације према себи и према деци постају његови основни покретачи. Деца мењају своју улогу од додатне радне снаге и неког ко својим радом доприноси домаћинству ка потрошачу породичних ресурса, чиме расте и њихова економска цена, а тиме и рационализација у погледу броја деце.

17 Теорија демографске транзиције је широко прихваћена теоријска генерализација коју је 1929. године формулисао Ворен Томсон, а касније је додатно разрадио Френк Нотештајн. Претеча ове теорије јесте теорија демографске револуције коју је две деценије раније формулисао Адолф Лондри као теорију троетапног демографског развитка (Вобић, 2007:127). У принципу, три етапе у демографском развитку које је антиципирао Лондри у извесној мери се подудару са теоријом демографске транзиције о којој говоре Томсон и Нотештајн. Прва фаза преображаја становништва одговара предтранзиционој етапи демографске транзиције, друга прелазна фаза демографске револуције се прилично подудара са транзиционом етапом и на крају последња етапа демографске револуције одговара посттранзиционој етапи, односно другој демографској транзицији.

Друштво, у смислу наметања норми, у прво време наставља да залази у домен породице, али сада дела у смеру снижавања фертилитета преко контроле нупцијалитета – у основи стоји друштвена стратегија која налаже појединцима да одлажу брак док не испуне читав низ услова попут достизања одређеног економског фонда неопходног за породични живот и одслужење војног рока. Брак се одлаже за касније године живота, чиме се и скраћује период брачног рађања. При томе се претпоставља да ће одређени број мушкараца и жена због одлагања ступања у брак нужно остати ван њега до краја живота, чиме се потпуно анулира могућност добијања деце (Coale, 1973, наведено према Avramov, 1993:38). Контрола рађања кроз контролу брачности која доноси први пад фертилитета у Европи, означава се као малтузијанска транзиција брачности и рађања.

Почетком 20. века упоредо са смањењем стопе фертилитета мењају се социјалне и економске прилике у Европи. Један од пресудних догађаја је и Велика депресија 1930. године када фертилитет, који је до тада континуирано обезбеђивао раст генерација, у знатном броју европских земаља пада испод нивоа који дугорочно обезбеђује обнављање становништва (Avramov, 1993). Економска цена родитељства која је до пуног изражаја дошла у годинама економске кризе, довела је до рационализације рађања и у домену породице. С друге стране, индустријализација и капиталистички систем друштвеног уређења, политичке идеје Француске револуције, уз либералистички систем вредности и јачање индивидуализма, створили су мање урбане породице које постају независне од утицаја друштва, његових норми и верских осећања. Брак постаје универзално распрострањен и у потпуности инсдивидуална одлука појединца, па се ова фаза његове транзиције назива и неомалтузијанском фазом. На фертилитет је утицала и повећана и отворенија социјална покретљивост, из разлога што су шансе за покретљивост нагоре повећане код деце која имају мање браће и сестара. Током овог периода, услед могућности рационализације фертилитета, можемо рећи да се рађају само жељена деца, што према неким ауторима неминовно води паду наталитета (Avramov, 1993). За разлику од претходне етапе где друштво контролише фертилитет, ову етапу развоја одликује регулисање рађања деце унутар породице, а контрола се односила углавном на контролу рађања детета вишег реда.

Од друге половине 20. века, међутим, показује се да европска друштва одступају од тока демографске транзиције коју су теоретичари предвидели, а који не наслућује проблем недовољног рађања, већ предвиђа стационарно становништво (Coleman & Rowthorn,

2011). Током седамдесетих година прошлог века, након нафтне кризе, фертилитет опада испод нивоа неопходног за просту репродукцију. У неким земљама, нарочито у области јужне Европе, овај процес почиње још и раније, око педесетих година двадесетог века. Та нова фаза демографског развитака се у литератури означава као пост-ранзициона етапа развоја или, шире прихваћено, друга демографска транзиција (Bobić, 2007; Sobotka, 2008). Од тада, па до почетка овог века, стопа укупног фертилитета се континуирано смањује. У развијеним земљама Европе и САД она пада испод нивоа неопходног за обнову генерација. У земљама у развоју, попут Северне Кореје, Бразила и Кине где се стопа укупног фертилитета кретала у распону 5 до 7 деце по жени, године 2010. она се спустила на ниво неопходан за обнову генерација, око 2 детета по жени (Wilson, 2013). Услед тога, већина савремених демографа и креатора популационих политика стабилну стопу укупног фертилитета која би омогућила стационарно становништво, уместо да посматрају као нужан исход демографске транзиције, виде као дугорочан циљ у складу с којим се и креирају популационе политике (Sobotka, 2017).

Једно од објашњења оваквог тока демографског развоја у Европи, које даје Ван де Каа (Van de Каа, 1987, према Avramov, 1993), јесте да је значајан кључ за разумевање појаве ниског фертилитета и последично депопулације развијених земаља и земаља у развоју, промена механизма колективне контроле над индивидуалним понашањем, односно повећање животних опција и ниско уважавање колективних интереса. Савремена друштва су развила нове механизме и форме опште солидарности које се односе на контролу понашања појединаца изван породице као институције, док су формирање породице и одлуке о њеној структури и бројности, као и бригу о њеним члановима, препустили индивидуалној одлуци и стратегији. То је омогућило да релационо и репродуктивно понашање постане приватни договор без претензије на трајно постојање (Avramov, 1993:40). За разлику од претходне фазе демографског развоја која ствара нуклеарну породицу усмерену на децу и тако је јача као институцију, ова фаза која најављује брак и породицу само као опцију могућег начина живљења, у потпуности најављује њено слабљење (Avramov, 1993:38). Тиме долазимо до парадокса савременог друштва – слаб наталитет утиче на то да имамо све већи број старих особа, а нестабилност унутарпородичних односа демотивише јак међугенерациски трансфер. Ако томе додамо и повлачење државе из приватне сфере, можемо очекивати још неповољнију демографску слику, уз придружене проблеме око бриге најосетљивије групе становништва – деце и старих.

Трансформација традиционалне породице и вредносних образаца током периода друге демографске транзиције

Друга демографска транзиција се прилично одразила на брак и породицу у смислу измене породичног живота, тока породичних транзиција као и на сам облик и састав породице. Теоретичари сматрају да је завршена фаза универзалности и популарности брака која је владала од краја Другог светског рата па све до шездесетих година прошлог века. То се показује преко пораста развода, пада брачности, одлагања брака, ширења кохабитација и алтернативних форми партнерства и организације породичног живота, једнородитељских породица, изванбрачног рађања, па и од одустајања уласка у брак и свесног одрицања од рађања. Поред тога, бележе се и новине у домаћинствима у погледу бројности, састава и функције. Примећено је и декомпоновање традиционалних мушко-женских улога, што са собом доноси и напуштање уобичајених животних стилова карактеристичних за традиционалну породицу. Ове појаве су постале све чешће најпре у западној Европи, а потом, знатно касније, и на истоку и југу европског континента¹⁸. Промене су се најкасније манифестовале (а негде до њих није ни дошло у правом смислу речи) у бившим социјалистичким државама.

Пресудни значај за ове трансформације има процес индивидуализације који појединце, њихове потребе, интересе и жеље ставља у центар институционалних и колективних промена у сфери интимних односа (Beck & Beck-Gernsheim, 2002). Сам Ван де Ка наводи да се ова друга транзиција разликује од прве по „израженој усмерености појединца на себе, личну слободу избора, развој личности и изградњу животног стила, еманципацију која се рефлектује на породичне структуре, ставове према регулацији фертилитета и мотивацији на родитељство“ (Van de Kaa, 1996: 425, наведено према: Sobotka, 2008:172). Међу друштвеним структурама које су значајне истичу се пост-индустријски развој економије, раст удела образова-

18 Прихвартање новог односа према породици и деци није било једнако у свим земљама. Албанија, која је била изолована у смислу модерних токова од остатка европских држава све до 1990, наставила је да негује традицију раног уласка у брак, рађања већег броја деце, кохабитације су биле веома ретке, а модерна контрацепција неприхваћена (Sobotka, 2008). Међутим, од краја прошлог века и становништво ове земље се уклапа у ново устројство система вредности, па као што смо видели у табели 3, бележи стопу укупног фертилитета од 1,31 детета по жени, што је знатно испод теоријски пожељне стопе неопходне за обнову генерација.

ног и високообразованог становништва, нарочито жена, велики удео жена у економској сфери и висок степен урбанизације (Lestheaghe & Moors, 2000). Уз то, треба истаћи и напредак технологије која сада у потпуности залази у сферу репродукције.

Нису демографи једини забележили промене у репродуктивном понашању, природи партнерских односа и породичним формама у новијој друштвеној историји. Ериксен, на пример, износи своје увиђање да је брак као стабилна и дуготрајна заједница која се лагано одвија, под утицајем притиска тренутка и свакодневице, трансформисан. Дошли смо до тејлоризације породичне свакодневице, у смислу сврховитог обављања задатака без осећаја, и рапидног растакања породичног живота (Eriksen, 2003:173). Уз њега, трансформација интимности, партнерских и породичних односа, родитељства и сексуалности препознаје се код Гиденса (Gidens, 1993), Кристофера Лаша (Laš, 1986), Бекових (Beck & Beck-Gernsheim, 2002), код Баумана (Bauman, 2009) и у делима других теоретичара друштва који су у средиште истраживања поставили модерност и утицај савременог вредносног система на трансформацију породице и њених структура.

Посттранзициони период, посматран по стопи рађања, у најизраженијем облику се препознаје у земљама које су током друге половине прошлог века претрпеле ерозију традиционалне породице, смањени утицај цркве на ставове према породици и одлуке на рађање и планирање породице, промену родних улога, прихватање алтернативних форми уређења живота¹⁹ и широко прихватање контрацепције у сврху планирања породице. Занимљив је пример Ирске, где су 1970. године још увек били забрањени развод, контрацепција и абортус, удате жене нису биле укључене на тржиште рада, а Католичка црква је усмеравала политику према породици. У то време стопа укупног фертилитета је износила скоро четири детета по жени, а мање од 3% деце је било рођено изван брака. Када је значај цркве постао периферан, абортус и контрацепција више нису забрањивани, а жене су постајале све више равноправне са мушкарцима на тржишту рада, стопа укупног фертилитета у Ирској је 2018. године била испод 1,8 детета по жени, а око 38% деце је рођено изван брака (Sobotka & Berghammer, 2021:162). Слично као што је то случај са Ирском, можемо рећи да се деца више нигде у Европи не „догађају“

19 Овај појам је буквални превод појма *living arrangement* који се односи на животне ситуације од традиционалне заједнице која подразумева брак и/или породицу са децом до алтернативних флексибилних модела партнерстава и породичног живота – кохабитације, ЛАТ заједнице, породице са једним родитељем и децом, породице које укључују децу рођену изван брака и све остале модерне форме заједништва

родитељима нити да се она рађају за „Бога, краља и државу“. У условима када цивилизацијски успон почива на процесу индивидуализације и персонализације, а проширење подручја личне слободе избора животних опција постаје вредност по себи, етички принципи заједнице нису више довољан фактор утицаја на демографска кретања (Аврамов, 1993:45).

Што се тиче организације партнерског и породичног живота, види се да брак губи ексклузивитет као институција која даје легитимитет сексуалном животу, одваја се од партнерства, потом губи обележје нераскидивости, а убрзо затим престаје да даје једини легитимни институционални оквир за родитељство (Аврамов, 1993:101). Поред тога, тежиште породице се са родитељства помера ка партнерству као чистом односу (Giddens, 1992, према: Bobić, 2004: 380). У погледу промене динамике брачности, најпре се уочава опадање стопе нупцијалитета која иде упоредо са одлагањем ступања у брак. Седамдесетих година прошлог века, жене су у просеку ступале у брак са 22–23 године (Sobotka, 2017:166), док је данас тај просек година у Европи 30–33 године. Када је реч о просеку година са којима се улази у брак, можемо рећи да је 2021. године најнеповољнија слика била у Шведској, где су жене ступале у брак у просеку са 34,8 година, а мушкарци са навршених 37,5 година, док је овај показатељ најповољнији у Пољској, где жене ступају у брак у просеку са 27,9 година, а мушкарци са 30,2 године (Statista, 2024).

Уз то, бележи се и замена брака другим облицима партнерства. Кохабитација²⁰ као форма заједничког живота пара од потпуно маргиналне форме заједничког живота пре 1940. године, постаје све чешће прихваћена. Живот у кохабитацији је највише заступљен у западној и северној Европи, поготово у Француској и Немачкој, а најмања заступљеност је забележена у централној, југоисточној и источној Европи, најмање у Литванији и Румунији (Niekel, 2014). Ова форма партнерства се углавном посматра као тест заједничког живота за парове, мада се показало да неке од њих настављају трајно

20 Кохабитације, иако се највише везују за овај посттранзициони период демографског развоја, нису апсолутно нова појава. На њих наилазимо и у аграрним заједницама у којима су тражене гаранције да ће се осигурати потомство пре него што се заједница институционализује. И у нашим крајевима је тражено да се склапање брака одложи све до периода зачећа или чак рађања детета. Живот у кохабитацији је био заступљен и код старијих који након смрти партнера или развода нису улазили у нови брак често из разлога могућности правне компликације у погледу наследства породичне имовине своје деце (Аврамов, 1993:105). Међутим, кохабитација у смислу алтернативе брачности и породичном животу може се сматрати новом појавом.

да постоје. Сходно томе, кохабитације можемо поделити у две групе: једне, које после неког времена прерастају у брак у традиционалној форми и друге, које се одржавају као алтернативне форме традиционалном браку (Niekel, 2014). Подаци показују да ова друга форма постаје на Западу све учесталија. У Бугарској, Француској, Италији, Норвешкој и САД оне су се врло рано показале као трајне и укључују и рађање, па тако постају еквивалентне браку (Smock & Schwartz, 2020; Di Giulio et al, 2019).

Наредна форма партнерског живота јесу ЛАТ заједнице ('living apart together') које не подразумевају живот пара на истој адреси иако тај пар формира стабилну емотивну и сексуалну везу. Услед флуидности овакве форме партнерства, тешко га је прецизно и дефинисати, мада је овде најчешће реч о младалачком забављању, тј. слободном експериментисању са различитим партнерима да би се стекло одговарајуће предбрачно искуство. Истраживања рађена са паровима у ЛАТ заједницама, показују да је разлог њиховог заједничког живота на овај начин углавном практичне природе – на овакав модел живљења одлучују се због природе и места посла или пак због немогућности проналаска одговарајућег стана (Sobotka, 2020).

У посттранзиционом периоду је забележена и све чешћа појава парова који се свесно одричу родитељства (тзв. вољни или социолошки стерилитет). Живот пара без деце има и прихваћен назив у демографији DINKS (double-income-no-kids). Истраживања показују да су то углавном млади, здрави, високообразовани, нерелигиозни парови који не придају велики значај дому, веома високо вреднују узајамну блискост и дају велики значај личној аутономији (Humphrey, 1986, наведено према Avramov, 1993:110). На крају, забележена је и појава трајног одустајања од партнерства, што поред одустајања од потомства може да се знатно више прошири у будућности.

Упркос чињеници да брак и породични живот постају опционални, као и да све већи број младих сматра да брак, родитељство и породични живот нису довољни ни нужни предуслови среће (Avramov, 1993:89), показује се да прихватање алтернативних форми партнерства не значи у исто време и одбацивање брака и родитељства. Истраживања која су рађена у Европи ипак указују на то да само родитељство остаје на врху животних приоритета (Fokkema & Esveldt, 2008:176). Слично се показало и у Америци, где је поред родитељства и брак остао веома високо вреднован (Thronton & Young-de Marco, 2001). На оба континента где друштво бележи пролазак кроз другу демографску транзицију одрицање од родитељства је за сада маргинално, а родитељство остаје на врху приоритета у већини земаља.

Оно што се мења у односу на време пре транзиције, јесте свест да је рађање резултат пажљиво донесене одлуке партнера који су свесни позитивних и негативних страна родитељства у смислу како ће се то одразити на њихов однос, њихов живот и економско благостање²¹.

Статистички гледано, период друге демографске транзиције, ипак, бележи и скок броја развода. При томе се променио и однос друштва према разводу. У периоду од шездесетих година па до краја прошлог века, стопа развода у Европи је толико порасла да се може рећи да се сваки трећи, па негде и сваки други пар развео. Од почетка овог века, стопа развода се релативно стабилизовала, нарочито у земљама које су забележиле највећи скок у поменутом периоду²². Овај феномен се посматра као последица прихватања раскидивости брака у друштву (раније је то сматрано аномалијом), као и либерализацијом закона о разводу у неким традиционалним и конзервативним друштвима²³. На пример, у Италији и Шпанији је овај процес

-
- 21 Данашње родитељство захтева улагање ресурса различите врсте, а нарочито улагање времена, новца и психолошких ресурса. Строга дисциплина у васпитању је данас окарактерисана као непожељна и приступа се рационалном односу према деци који постају равноправни чланови породице. Ако томе додамо и напредак технологије који олакшава приступ садржајима који приказују пожељне начине васпитања и односа према деци, парови јасно увиђају цену будућег родитељства. Ово се посебно односи на жене, пошто слободно моћемо рећи да се родитељство још увек своди на материнство.
 - 22 Треба нагласити регионалне и социјалне разлике код стопе развода – највећа учесталост се показала у Португалу, где се 2020. године развео невероватних 91,5 брак на 100 склопљених бракова, затим се у Шпанији развео 85,5 брак, а Луксембург бележи 80,3 разведена брака на 100 склопљених. Од европских држава најмању број разведених бракова бележи Ирска 15,5 разведених на 100 склопљених бракова, затим Мађарска 22,3 и Малта 23,2 разведена брака на 100 склопљених (Statista, 2024). Поред разлике у стопи развода посматрано по државама, што разумемо као последицу различитог друштвено-културног контекста, препознаје се разлика и у периоду најчешћег развода брака у зависности од образовања (Sobotka & Berghammer, 2021). Наиме, показало се да код високообразованог становништва брак траје дуже него код оних са слабијим образовањем. Уз ове различитости, препознаје се и још један тренд у анализи развода посттранзиционих друштава, а то је појава тзв. „седих развода“, односно феномен развода старијег становништва који се дешава након одласка и осамостаљивања деце. Последица растанка у неким познијим годинама је и пораст једночланих домаћинстава, чиме се отвара проблем збрињавања самих старијих када им је то потребно.
 - 23 Појава повећане стопе диворцијалитета испраћена је и појавом опадања учесталости склапања новог брака након развода или смрти партнера. Дакле, упркос порасту стопе развода и скраћењу година трајања брака већа брачна мобилност није забележена. С обзиром на то да подаци показују како се брачни пар најчешће разведе у првој деценији трајања брака и да су разведени парови још млади и у фертилном периоду, несклапање нове брачне заједнице директ-

много олакшан укидањем периода који је неопходан да пар проведе одвојено пре развода. У Шпанији се овај захтев укида 2005. године, а у Италији 2015. године (Sobotka, 2020:170).

Упоредо са забележеним појавама, примећује се и благи раст једнородитељских породица (графикон 6). С једне стране, јасно је да је то последица повећаног броја развода, мада се може посматрати и као последица другачијег односа према изванбрачном рађању које може, али не мора, да подразумева заједнички живот партнера. У прошлости су непотпуне породице биле, по правилу, нежељене. Оне су биле или стигматизовани исход ванбрачног секса или су настале као последица смрти једног од родитеља. Реконструисане породице чиниле су значајан удео примарних заједница и у њима би нови партнер преузимао све функције изгубљеног родитеља. У савременој Европи, породице са једним родитељем превасходно су исход одлуке да се роди жељено дете мимо институције брака. Када након раскида везе родитеља један од њих формира нову заједницу, дете не добија замену за изгубљеног родитеља. Ако је један родитељ жив, он наставља да задовољава већину дечјих потреба иако не живи у истом домаћинству (Avramov, 1993:102).

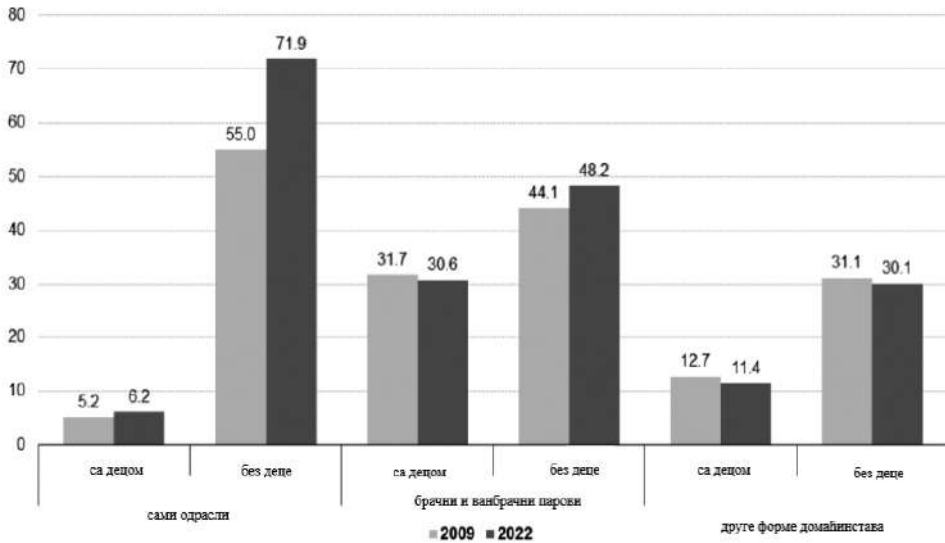
У неким европским земљама попут Белгије, Француске и Шведске, већина рађања се и дешава изван брака. На нивоу европских земаља, може се рећи да је свако четврто дете рођено изван брака (Sobotka, 2017: 22). Још драстичније је у земљама OECD где подаци указују на чињеницу да је удео изванбрачних рађања у овим друштвима 42% (OECD, 2023), при чему се по највишем уделу издвајају Мексико (70%), Костарика (73%) и Чиле (75%), а најмањи удео од земаља OECD бележе Јапан, Кореја и Турска где се овај удео креће у распону од 2 до 3%.

Удео рађања је ипак и даље највећи код особа које живе са брачним или ванбрачним партнером, а далеко мањи код особа које живе у нестандартним партнерским заједницама. Веома је мали удео рађања где су мајке саме, мање од 10 % на нивоу Европе (највише у Русији и Великој Британији) и углавном се ова рађања дешавају код деце прве по реду рођења.

Још један феномен забележен у посттранзиционим друштвима, јесте рађање деце зачете са више од једним партнером, то јест деце чији су очеви различити. Ова појава је прво забележена у САД, где

но утиче и на фертилитет. Резултати неких истраживања нису познати, али, вероватно искуство претходног заједништва и права већ рођене деце утичу на одлуку самосталног живота

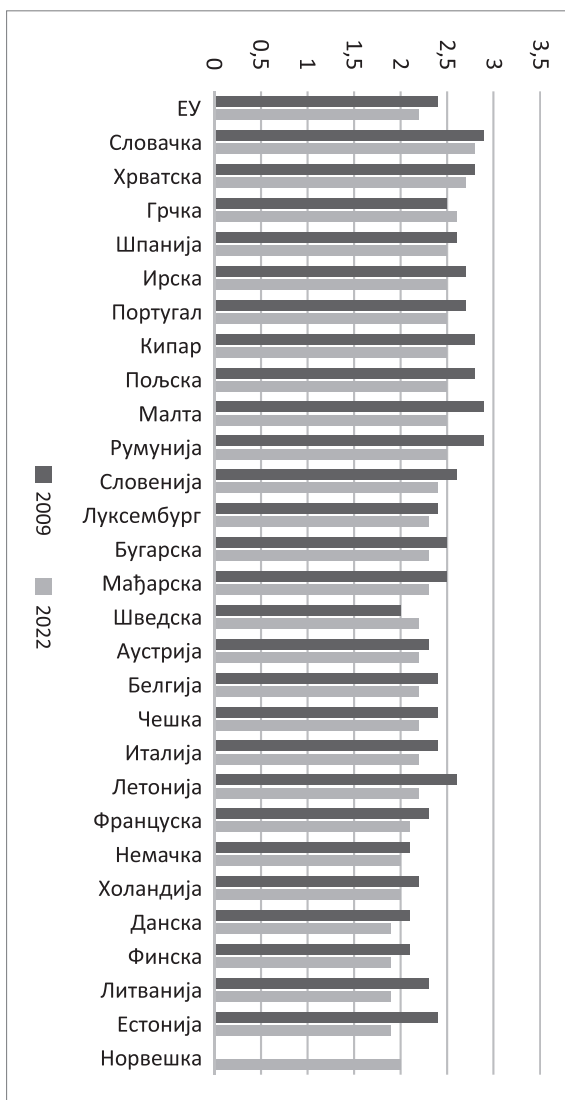
Графикон 6. Упоредни приказ типова домаћинства у европским земљама и присуства деце изражено у милионима, година 2009. и 2022.

Извор: Eurostat, 2023b.

око 20–25% мајки има децу са различитим партнерима (Stykes & Guzzo, 2018). Показало се да је ова појава чешћа код жена којима се трудноћа догоди још у добу адолесценције. Такође, позитивна корелација је утврђена и између образовног статуса и рађања деце са више партнера: учесталија је код појединаца са слабијим нивоом образовања (Stykes & Guzzo, 2018). У Европи је ова појава нешто мање заступљена и учесталија је код мајки које потичу из великих породица (Sobotka & Berghammer, 2021:177). Уз то, рађање деце чији очеви нису исти, врло често, али не и искључиво, подразумева вишеструку брачност мајки.

Примећена је и појава промене бројности и састава домаћинства. Прво, са индустријализацијом и масовном миграцијом становништва из сеоских подручја у град још у претходној фази транзиције становништва, ствара се мала нуклеарна породица у правом смислу која се првенствено односи на родитеље са децом. Тиме долази и до цепања домаћинства која су чинила проширене породице и стварања нових, што се одражава на њихов пораст. Са разводњавањем значења породице и партнерства и увођењем нових облика животних аранжмана, домаћинства најпре крећу још више да се умножа-

Графикон 7. *Поређење просечне величине домаћинстава у европским земљама 2009. и 2022.*

Извор: Eurostat, 2023b.

вају, али се смањују по бројности, па се показује да она континуирано броје све мање чланова²⁴ (графикон 7).

24 Забележен је пораст самачких домаћинстава код младих, а нарочито у западним земљама, затим и код старије популације, нарочито након развода или смрти партнера. Алтернативне форме заједништва довеле су и до формирања несродничких домаћинстава.

Домаћинства која чине проширене породице још увек нису нестала, нарочито у јужној и источној Европи, где се показало да је међугенерациска сарадња и највише заступљена. Због економских услова и немогућности започињања самосталног живота, парови прве године брака, а неки и све време, проводе у родитељском дому. Даље, већина разведених мајки се враћа у родитељски дом услед економске и емоционалне подршке коју тамо добија. Затим, забележено је и да се изванбрачна рађања великим делом дешавају без осамостаљивања мајке и детета, већ они настављају да живе у вишегенерациском домаћинству. Најзад, касно осамостаљивање младих чини да дуго остану код родитеља, а код оних који одустају од брака то може остати и трајно.

Обим савремених миграција који постаје све шири, утицао је на стварање још једне нове породичне форме. Реч је о заједници где су чланови физички одвојени, живе у различитим државама, али задржавају чврсту међусобну повезаност (Shin, 2016). Начин одвојености може бити разнолик у смислу ко је мигрирао, затим се разликују према мотивима, па тако имамо очеве мигранте, мајке мигранте, али и децу која због посла или школовања одлазе из земље и задржавају чврсте везе и односе са породицом. Међутим, највећу пажњу и науке и јавности привлаче мајке мигранткиње у смислу начина обављања родитељских дужности и стила родитељства које развијају на овај начин као и психолошке цене које плаћају зарад економске добити која је и циљ миграција ових жена. За њих важи парола: „Овде сам, али сам ту“, коју треба разумети у смислу спиритуалне присутности поред деце, уз фактичку одсутност због боравка и рада у другој земљи. У сфери напредне технологије и све јефтиније, сада готово бесплатне комуникације, није ретка појава да мајке учествују у изради домаћих задатака, као и да пружају емоционалну подршку својој деци преко интернета. Треба напоменути да упркос релативној раширености оваквог вида функционисања породице, „родитељство на даљину“ оставља значајне последице на живот мајке и деце (Shin, 2016). С друге стране, ове транснационалне породице, нарочито ако је реч о миграцији мајке, углавном су испраћене и прекомпоновањем домаћинства: брига о детету углавном бива поверена неком старијем, углавном женском члану домаћинства, који сад прелази да живи са другим чланом и дететом, односно децом. У случају да оба родитеља због посла живе ван места боравка, дете (деца) углавном наставља суживот са бакама и декама (Shin, 2016). При томе се одсуство родитеља посматра као стратегија побољшања економског положаја чи-

тавог вишегенерациског домаћинства, што опет, само по себи подразумева међугенерациску размену ресурса.

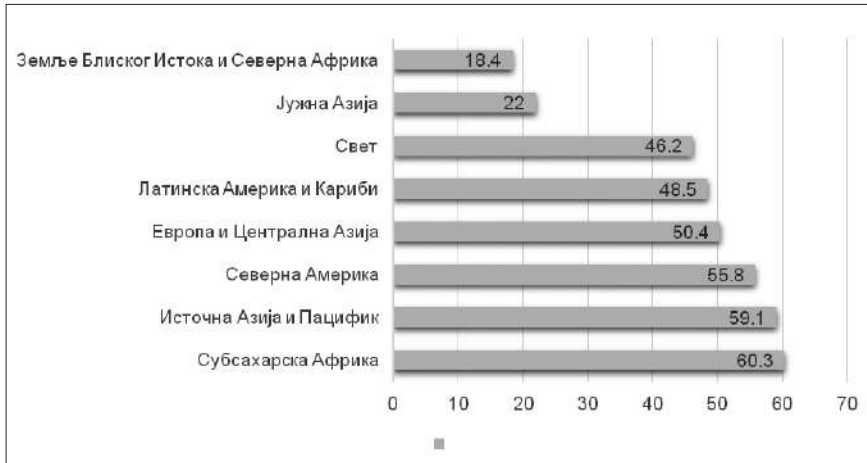
Промене породичних односа могу се посматрати и као последице промена културно-вредносног система који модерно друштво одваја од традиционалног. Прво се издваја већа раширеност образовања у које су сада укључене и жене, затим, пораст запослености жена и на крају, промена организације начина живота уз измењен однос према партнерству, браку и породици, о чему је већ било речи.

Експанзија секундарног и терцијалног образовања, раширеног сада и међу женама, је главни фактор, најпре, одлагања ступања у брак и рађања првог детета, а затим и одлуке на рађање већег броја деце (Ni Brolcháin, M. & È. Beaujouan, 2012). Поред тога што сада образовање дуже траје, младима је неопходно и више времена да нађу стабилан посао, да стекну средства за самосталан живот изван родитељског дома и на крају, да пронађу партнера. Сви ти фактори утичу на одлагање ступања у брак или стабилну партнерску везу и одлагање рађања за, некада, и касне тридесете па и четрдесете године живота, чиме се повећава и ризик настанка стерилитета. Такође, евидентно је да продужено образовање утиче и на величину породице или због каснијег рађања и смањеног периода за репродукцију, или због калкулације емотивних и економских трошкова одгајања деце и опортунентних трошкова који се јављају услед одсуства с посла и спречености напретка у каријери. Високообразовани партнери уређују свој породични живот и родитељство према властитим нормама и у складу са својим потребама и циљевима.

Упоредо са порастом удела образованих жена и њиховим изласком на тржиште рада, јавља се „родна револуција“ која измешта жене из сфере приватног и поставља их, бар идеолошки, као једнаке својим партнерима. Експанзија у образовању женске популације нужно је испраћена њиховом већом запосленошћу, али и потребама за изградњом каријере. Као што се може видети на графикону 8. скоро половина жена, посматрано на светском нивоу, запослена је изван свог дома, дакле учествује у плаћеном раду. Занимљиво је да је највише жена запослено у најсиромашнијим и најбогатијим земљама, где њихов удео чини више од 50% женске популације.

Посматрано по земљама, конкретно у Европи, запосленост жена се знатно повећала у овом веку. Конкретно, у Шпанији је крајем прошлог века свега 34,3% жена учествовало на тржишту рада, док је 2022. године тај број достигао удео од 53,8%. У Португалу је мање од

Графикон 8. Удео зайослених у женској популацији по регионима у 2021. години, изражено у процентиима

Извор: International Labour Organization (World Bank), 2023.

половине жена радило последње деценије прошлог века, док је 2022. забележено да је 56,3% жена на тржишту рада у овој земљи. Најмањи удео у европским земљама чине запослене жене у Италији и Грчкој, где овај удео износи мање од половине. С друге стране, највећи удео запослених жена је у скандинавским земљама, где њихов удео прелази и 60% (OECD, 2024).

Пораст удела образованих жена и њихово учешће на тржишту рада је показатељ њихових амбиција и животних циљева, потребе за независношћу и једнакошћу са мушкарцима, што се н даље одразило на породични живот и рађање. Најпре, традиционални модел у којем се мушкарац посматра као хранитељ, где је улога полова потпуно одређена и жени припада брига о домаћинству, има тенденцију да полако ишчезне. Овај модел постепено се замењује другачијим породичним улогама где неретко жена има веће приходе. У савременом свету који бележи и модификацију радних аранжмана препознаје се и „модерни модел мушкарца хранивоца“ (Steiber et al, 2016) где су жене, да би могле да комбинују рад са породичним обавезама, запослене на пола радног времена, и тако имају своје приходе. Међутим, није до краја постигнут консензус о позитивним ефектима оваквог вида укључивања жена на тржиште рада из разлога што је евидентно

да упркос смањеном броју сати ангажовања на послу ван куће, психолошки терет, а и терет унутар дома, остају непромењени. Стога је јасно да и омогућавање оваквог вида ангажовања за жене не би битно утицало на већи фертилитет.

Занимљив податак је да након прихватања рада ван куће као стила живота карактеристичног за модерно друштво, не постоји начин поновног враћања жене у окриље дома. Истраживања рађена у Европи још у прошлом веку указују на то да жене не би масовно пристале да остану у окриљу дома ван тржишта рада чак и када би за то биле подједнако плаћене као и за друге делатности. Наиме, удео жена које би престале да раде када би престала финансијска потреба, не разликује се од удела мушкараца који би прекинули свој посао када им новац не би био потребан (Авгамов, 1993). Стога је мало вероватно да се може догодити да било како скројене и примењиване државне политике доведу до повратка стопе фертилитета и враћања традиционалне породице и породичних односа као пре изласка жена на тржиште рада.

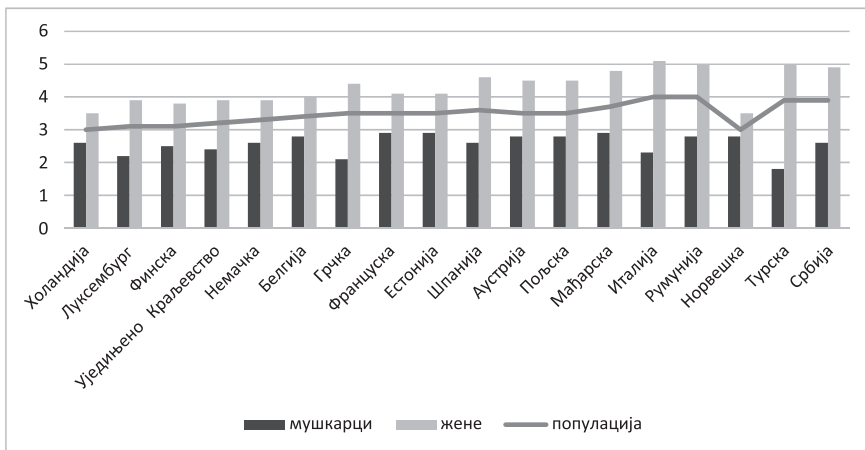
Упоредо са већим ангажовањем у јавној сфери, жене су и даље доминантно ангажоване у оквиру домаћинства. У развијеним друштвима мушкарци се постепено укључују у породичне обавезе, што се и одразило позитивно на фертилитет (Goldscheider et al, 2015). Међутим, то још увек није постао доминантни тренд у земљама у развоју које сада бележе најниже стопе наталитета и проблем са природним прираштајем. С друге стране, и неке земље које карактерише привредни развој и технолошки напредак, без обзира на развијеност, нису достигле завидан степен у једнакости полова приликом обављања послова у домаћинству. На пример Јапан, који се истиче по врло ниској стопи фертилитета која се бележи дуги низ година и врло великим уделом старог становништва, а при томе показује завидну стопу раста БДП-а и спада међу најбогатије земље света, показује веома малу ангажованост мушкараца у домаћинству²⁵. Наиме, ожењени мушкарци старости између 20 и 49 година, према истражи-

25 Још је Вебер у делу *Прошесјанска етика и дух кайијализма* говорио о радној етици у Јапану која поставља фамилијаристичке фирме изнад приватног живота. У савременом друштву оваква радна етика се објашњава индивидуалистичком културом која се не препознаје само у Јапану већ и другим капиталистичким земљама. Индивидуалистичку културу карактерише приватна иницијатива и предузетнички дух, рационализам (успостављање рационалног односа према свету и према људима), прагматизам (све се у животу и међу људима вреднује са становишта практичне животне користи) и универзализам (тежња за успостављањем универзалних вредности) (Радивојевић & Пејић, 2013:116).

вању из 2009. године, проведу само 3,4 сата недељно обављајући кућне послове, док њихове жене проведу у просеку 27,4 сати. Међутим, то се може сматрати и напретком с обзиром на то да је истраживање из 1994. показало да је њихова ангажованост била само 2,3 сата недељно (Tsuya, 2015, наведено према: Sobotka, 2017:21).

Према подацима Еуростата, цела популација на европском континенту проведе у просеку између 3 и 4 сата радећи неплаћене кућне послове (укључујући одржавање хигијене и неговање других лица), при чему су у свим државама мушкарци знатно мање укључени него жене. Али, судећи према графикону 9, свуда се показује јаз између ангажовања мушкараца и жена, а највећа разлика се види у Турској, Грчкој, Италији и Србији, док је најмања у Норвешкој, Холандији, Финској и Француској. Премда је генерално у свим европским земљама фертилитет испод теоријске границе прости репродукције, ипак се показује да је стопа рађања нешто виша у земљама где је разлика у ангажованости око одржавања куће и неге других лица мања између мушкараца и жена.

Графикон 9. Удео мушкараца и жена који учествују у кућним пословима, изражено у сатима, подаци Еуростата за 2015.

Извор: Eurostat (2019)

На крају, треба још поменути и научно-технолошки развој који, с једне стране, означава напредак човечанства, али се исто тако одрази и на популациону динамику, нарочито када је реч о рађању. Наиме, појавом средстава контрацепције, створени су услови да жена

заиста може да контролише рађање. Раширеном употребом и информисаношћу о контрацептивним средствима у значајној мери су у развијеним земљама смањене трудноће у тинејџерском добу, затим је женама омогућено да стекну високо образовање пре него што заснују породицу и роде децу, као и одлагање рађања док парови немају сигуран посао и док се не стекну сви жељени економски услови. Ефикасна контрацепција је утицала и на смањивање породице, али се и даље бележе непланиране трудноће и рађања у многим посттранзиционим друштвима. Оваква контрола репродукције која је започела шездесетих година прошлог века, припремила је пут за допуштање сексуалних односа пре брака, а касније и распрострањености кохабитација и урушавању традиционалне породице у Европи и осталим регионима који бележе низак фертилитет (van de Каа 1994, према: Sobotka 2017:18). Међутим, нису технологија и наука утицале на планирање породице само у смеру смањивања броја рођене деце. Развојем технологије за асистирану репродукцију омогућено је паровима који имају проблем урођеног или стеченог стерилитета, или су одлагали рађање па се могућност зачећа смањује, да се ипак остваре у улози родитеља. Иако удео деце рођене уз помоћ асистираних репродукције није велики у укупном броју рођене деце, ипак ове технологије можемо сматрати револуционарним из угла остваривања циљева појединаца који у родитељству виде значајну вредност.

Јачање породичних односа током трансформације демографских процеса у Србији

Друга демографска транзиција није, међутим, текла једнаким темпом у свим државама, нарочито када је у питању паралелни ток бихевиоралних промена (организација живљења, стопа фертилитета, нупцијалитета и диворцијалитета) и нормативних и вредносних промена. Бивше социјалистичке земље, а тиме и Србија, показују извесне специфичности и одступања у погледу утврђеног тока демографског преображаја какав је забележен у западним друштвима. Оно што је евидентно, јесте да су неке формалне промене одмах уочљиве, док се поставља питање трансформације идеационих норми, нарочито када је реч о односу према партнерству и породици. Томе треба додати и чињеницу да је демографска транзиција у социјалистичким земљама касно отпочела, тек у последњој деценији прошлог века, дакле три деценије након почетка у западним друштвима, али да је зато, кад је напослетку почела, убрзано текла.

Специфичан ток демографске транзиције у бившим социјалистичким земљама, Соботка објашњава помоћу RWA (Readiness – Willingness – Ability) модела. Овај модел је коришћен за објашњавање просторног диспаритета у току друге демографске транзиције у Америци (Lesthaeghe & Vanderhoeft, 2001, према: Sobotka 2008: 194), мада изворно потиче од Кола (Coale, 1973, према: Sobotka, 2008:194), који је покушао да објасни регионалне различитости у транзицији фертилитета. Као и његови претходници, Соботка прихвата три услова као неопходне за појаву нових форми понашања, а за које сматра да се морају симултано развијати да би до њих дошло. Први услов (Readiness) односи се на калкулацију добити од промене понашања и подразумева да нова форма понашања има више предности него недостатака у смислу економских, социјалних и психолошких добити. Према другом услову (Willingness), промене понашања морају бити легитимне, односно прихваћене у културном, првенствено етичком смислу, а трећи услов (Ability) указује на неопходност постојања техничких и легалних средстава која омогућавају појединцима да реализују понашања која сматрају корисним односно прихватљивим (Sobotka 2008: 194). Привлачност овог модела лежи у препознавању заједничког и подједнаког значаја економских и структуралних фактора, норми, вредности и ставова, као и технолошких и легалних регулатива. Само истовремено испуњавање ова три услова омогућава промену, а ако то није случај, промена не долази на очекиван начин.

Соботка кашњење демографске транзиције у бившим социјалистичким земљама објашњава карактеристикама некадашњег друштвеног уређења са свим нормама и праксама које су биле актуелне, а које су усмеравале понашање становништва. Социјалистичко организовање економије, уз промовисање бенефиција за одређену групу становништва (Readiness), може се посматрати као први фактор који усмерава понашање грађана у овим друштвима. Након Другог светског рата и успостављања социјалистичког система производње и друштвених односа, стварају се услови који узрокују код становништва сукобљеност властитих циљева и промовисане слободе, могућности њиховог остваривања и односа према браку и породици. Систем социјалне сигурности који се односио на радничку и средњу класу и висока запосленост жена у многим земљама смањили су економске последице потенцијалног развода и самохраног родитељства за жене. Упоредо са тим, њихово образовање и властити приходи су побољшали њихов економски положај и умањили зависност од мушкараца, било да је реч о партнеру било о мушкарцу из фамилије, најчешће оцу или брату. С друге стране, ограничено тер-

цијално образовање, недостатак алтернативе за самореализацију изван породице, као и преференција расподеле станова венчаним паровима са породицама, охрабрили су рано ступање у брак и рађање, а потпуно поништили могућност кохабитације било као трајне форме било само као пробе заједничког живота. Еманципација жена је, дакле, заустављена на пола пута између традиције и модерности – оне су охрабриване да изађу на тржиште рада и том радном активношћу и могућношћу су биле подстакнуте на самосталност, али с друге стране су биле суочене са традиционалним нормама везаним за брак и родитељство, као и са обављањем кућних послова (Sobotka, 2008:195). То је даље водило у несумњиво двоструку оптерећеност жена, што је чинило да у тада социјалистичким земљама није било простора да се говори о женској равноправности и либерализацији.

У вези са породичним и партнерским односима социјализам, дакле, са собом носи противуречност између идеолошких погледа и циљева и социјално-политичких решења у свакодневној пракси (Milić, 2010:25). С једне стране, држећи се марксистичке идеологије заговарала се еманципација породице у смислу ослобађања породичних односа од патријархалних вредности и понашања, али с друге стране, опстала је и једна фамилистичка идеологија која заговара универзалну вредност породице у којој се подразумева породично јединство по сваку цену, а све у циљу најосетљивијих чланова – деце. Породица постаје консолидована око брачне дијаде, али је тај однос децентриран ка деци, чиме се јасно показује одступање од обележја друге демографске транзиције. Како је породични живот био високо идеализован²⁶, односи у породици су били усмерени на добробит појединца унутар породичне заједнице, што је подразумевало помоћ члановима породице услед недостатка сервисних услуга. Овде се првенствено мисли на старе и децу, а то пружање помоћи искључиво су вршиле жене. Дакле, међугенерациска солидарност је током социјализма била систематски охрабривана и подстицана профамилистичким политикама.

Исти дуализам се уочава и у домену легитимности промене понашања у смислу владајућих норми и вредности (Willingness). Комунистичка идеологија је потпуно урушила религију и на тај начин поништила неке традиционалне норме везане за брак и породицу, фамилијарност и сексуалност, али је конзервативна идеологија која је опстала у комунизму подржавала традиционалне породичне

26 У неким земљама се породични живот доживљавао као склониште од политичке јавне сцене, или стално присутног будног ока државе (Sobotka, 2008)

вредности²⁷. Иза идеологије која заговара универзалну вредност и опстанак породице, скривала су се још веома снажна упоришта традиционалних односа посесивности, маскираних у претерано заштитничко и патерналистичко понашање родитеља и затвореност породице, што указује на присуство модификованог ауторитарног обрасца (Milić, 1994). При томе су свака неправда, насиље у породици и експлоатација заташкавани. С друге стране, конзументичка идеологија је у бившим социјалистичким земљама била присутна и пре пада Берлинског зида – насупрот забранама медијске промоције западног система вредности и лимитираних могућности путовања, неоспорно се ширила западна култура са својим алтернативним идејама и ставовима. Ово је доводило до посебног облика фамилизма – породица је остала важна за појединце, али се исто тако полако прихвата развод и одвојени живот уколико брак не задовољава потребе појединца.

На крају, још један дуализам карактеристичан за социјалистичку јавну политику – с једне стране развод и заједнички живот пре брака постепено бивају прихваћени, сексуалне слободе промовисане, чиме се отвара могућност за бихевиоралне промене породичних односа, али с друге стране одбија се производња и дистрибуција контрацептивних средстава (нарочито пилула), обесхрабрује се абортус нарочито међу младим женама (што се објашњава могућим стерилитетом касније у животу), а едукација о сексуалности и контрацепцији недостаје у образовању адолесцената (Abillity). Медицински радници су толерисали, па чак и ширили неистините чињенице о ефектима употребе контрацептивних средстава (Крминац, 1993, наведено према: Milić, 2010:25). Све ово води до очувања обичаја да прва трудноћа води склапању брака и представља потврду скривеног пронатализма, а висока стопа абортуса која се наводи као репер либерализације социјалистичког друштва се своди на контролу брачног фертилитета (Sobotka, 2008).

„Током социјализма, дакле, упркос низу подстицајних фактора у смислу давања привидних привилегија женама и социјалних олакшица младим паровима, није формирана основа за значајни развој

27 Парадоксално је да је комунистичка идеологија поништавала религију и религијске норме а с друге стране, не само да је заступала профамилијаристичку политику већ је ширила идеологију по којој девојчице од раног детињства треба да буду васпитане да рађају и одгајају децу и да је то њихова дужност према породици и према држави. Дакле, насупрот порицању религијских норми, комунистичка идеологија која се односи на рађање идентична је нормама хришћанске цркве (Ferge, 1997).

постматеријалистичких вредности, односно других предуслова за превазилажење економичности брака као институције. Насупрот томе, очуване су и неке предмодерне форме попут проширених породица. Томе треба додати и специфичност социјалистичког система у образовању, које је било подређено потребама очувања ауторитарног система, афирмацији колективних вредности, профилисању индустријског радништва и опслуживању хипертрофиране партијско-државне хијерархије“ (Petrović, 2011:9).

Што се тиче Србије, карактеристичан је дужи опстанак проширене породице и одлагање стварања нуклеарне породице услед кашњења процеса модернизације и индустријализације (Antonić, 2004). Наше друштво је дуже од осталих било аграрно, и тек након Другог светског рата почиње да се индустријализује, што је даље водило ка модернизацији. То је утицало и на организацију живљења јер се због посла велики део становништва преселио у оближње градове, тако да тај период одликује и убрзана изградња насеља за потребе смештања радничке класе. У демографском смислу се може рећи да се тек то време може посматрати као период настанка урбане породице коју чине родитељи и деца, а да се број проширених породица полако смањује. Величина породице била је у континуираном паду, да би крајем овог периода достигла просек од 3,5 чланова по домаћинству (Milić, 2004:319). Према попису из 1971. године, удео вишечланих домаћинстава спао је на једну петину, то јест на 21%, док је једнопородично домаћинство на нивоу целе земље имало удела 64,3% (Milić, 2004:324). Такође, препознаје се и прилично висок удео једнородитељских породица, од 11,8%. Ово указује на опадање удела традиционалних форми живота у заједници и доминацију нуклеарних породица која као да постаје владајући тип породичног и домаћег живота.

Када говоримо о фертилитету, baby-boom период током кога се бележио раст становништва од 1,4% завршава се у другој половини педесетих година прошлог века, што је за деценију раније него на Западу. До седамдесетих, ова стопа раста, уз флукуације се одржава на 1% годишњег раста, када настаје умерено успоравање (Avramov, 1993:67). Што се тиче репродуктивног понашања, године 1950. је СФРЈ спадала у групу високофертилитетних земаља са стопом укупног фертилитета од 3,7 детета по жени²⁸, што се може објаснити још увек присутним колективним вредносним нормама које подразуме-

28 Стопа укупног фертилитета значајно се разликује од кохортног фертилитета. Док се пад првог показатеља уочава тек деведесетих година, пад кохортног фертилитета се показује знатно раније. Чак и жене које су рођене тридесетих

вају универзалност брачности и рађања удруженим са надокнадом рађања у периоду након рата. Међутим, након тог периода, индустријализација и постепена модернизација друштва узрокују пад стопе укупног фертилитета на ниво који је теоријски неопходан за обнову генерација, а од почетка седамдесетих година прошлог века, у Србији се прелази праг недовољног рађања. Стопа укупног фертилитета 1971. била је за око 15% нижа од потребе прости замене генерација у централној Србији, односно за око 20% у Војводини²⁹ (Bobić & Vukelić, 2010:165).

Падом социјалистичког режима долази и до паралелне трансформације идеационих норми и измењених друштвено-економских услова. Урушавају се и институције које су подржавале универзалност брака и породице (нема више доделе станова), пронаталитетне политике се трансформишу у профамистичке, па онда и долази до другачије калкулације трошкова и добити од заснивања породице. Незапосленост расте, а решавање стамбеног питања остаје на самом појединцу односно породици. У оваквим условима, с једне стране, развод брака постаје отежан из разлога што је лакше преживети кризна времена уз удружене ресурсе, а с друге стране, млади парови одлажу ступање у брак и рађање па се алтернативне форме партнерства све више шире. Нагли уплив капиталистичког система вредности намеће младима потрошачке изазове, али економска криза чини да они за њих постају недостижни. Надаље, терцијално образовање постаје још раширеније, те кохитације бивају и најприхваћенија форма организације живота у последњој деценији прошлог века (Petrović, 2011; Sobotka, 2008).

Оно што је важно у демографском смислу, јесте то да је урушавање социјализма са собом донело и отпочињање друге демографске транзиције у овим земљама, упркос релативно очуваној јачини породчних веза као одговора на насталу кризу. Општа друштвена трансформација са собом је донела и пораст старости уласка у брак,

година прошлог века бележе кохортни фертилитет нижи од два детета по жени – 1,88 (Rašević, 2015:75)

29 Када је реч о праћењу континуираног опадања фертилитета у земљи, званични подаци за Србију могу да завајају у смислу да се закључи како је проблем настао тек након девдесетих година прошлог века. Наиме, сви подаци званичне статистике показују стопу рађања за целу Србију, која обухвата и Косово и Метохију где је фертилитет нарочито албанске популације наставио да буде висок све до краја прошлог миленијума. Према тим подацима, стопа укупног фертилитета је 1990. опала је на 2,2 детета по жени (Аврамов, 1993), а заправо је у то време износила између 1,7 и 1,9 на територији уже Србије и Војводине, без Косова и Метохије.

пораст развода, једнородитељских породица, изванбрачног рађања и пораст кохабитација које нису „брак на пробу“ (Sobotka, 2008). Међутим, постсоцијалистичка друштва се међусобно разликују по подударности тока трансформације вредносних образаца и транзиције бихевиоралних модела понашања становништва који утичу на његове структуре и репродуктивно понашање. Неке постсоцијалистичке земље попут Румуније, Бугарске и Белорусије достижу изразите промене у бихевиоралној сфери, док Пољска и Летонија бележе огромне промене у вредносној сфери, умерене промене у обе сфере су забележене у Мађарској, Естонији и Чешкој, док се у Словенији препознају значајне промене и у вредносној и у бихевиоралној сфери трансформације друштва и становништва (Sobotka, 2008). Оно што је генерално карактеристично за бивше социјалистичке земље, јесте чињеница да се алтернативне форме брачности и породичног живота јављају касније, али треба нагласити да су се оне одвијале великом брзином током деведесетих година 20. века. Уз то, нису примећене значајне идеационе промена које одликују другу демографску транзицију. Најзад, примећен је веома значајан утицај осетљивих социјалних група у ширењу нових типова породичног понашања, нарочито у погледу изванбрачних рађања и кохабитација, што је потпуно у супротности са започињањем оваквих промена на Западу, где су ове форме биле заступљене код класа способних за развој индивидуализма (Sobotka, 2008:188).

У Србији је трансформација друштва од социјализма ка капиталистичком систему уређења друштвених односа била драматичнија него код других, што је још више одредило и ток демографске транзиције, нарочито у погледу опстанка и значаја породице и породичних односа у кризним временима. Наиме, док је код других транзиција ка капиталистичком систему друштвених и економских односа трајала релативно кратко, у Србији је тај процес трајао скоро једну деценију. Ратови, велика стопа инфлације и раст сиромаштва карактерисали су српско друштво крајем прошлог миленијума. У условима економске и друштвене несигурности, већина породица се усмеравала ка стратегијама дневног преживљавања и враћала се неким претходно одбаченим, традиционалним облицима и начинима породичног живота, који су подразумевали неопходну међугенерациску размену ресурса сваке врсте као стратегију преживљавања или одржавања пристојног квалитета живота. Међугенерациска размена ресурса је опстала као стратегија преживљавања не само у вишегенерациским домаћинствима, већ и у оквиру родбинских веза породица које не живе заједно. Током деведесетих година, градске породице су биле

веома везане за село, које је у том периоду било и једини извор хране. Многе породице које су пре кризе живеле у градовима и од свог рада у фабрикама и јавним предузећима, током периода друштвене трансформације и санкција бивају приморане да се врате аграрном начину производње како би опстале. То је подразумевало и сарадњу и размену са члановима фамилије који су остали на селу. Породице које нису одржале фамилијарне односе са својим сеоским сродницима, у то време су често падале на ивицу сиромаштва и глади.

Док се у другим земљама друштвено-политичка ситуација врло брзо поприлично стабилизовала и већина њих се и формално прикључила Европској унији, те им се захваљујући томе променио стандард, у Србији и после промене режима који је владао деведесетих година 20. века, није достигнут ниво развоја ових држава³⁰. Анкета о радној снази, коју у складу са међународним нормама сваке године по кварталима спроводи Републички завод за статистику, чак у последњем Билтену за 2022. годину, дакле, више од двадесет година након довршавања постсоцијалистичке трансформације и промене старог политичког режима, указује на чињеницу да је незапосленост младог становништва и даље присутна³¹ (РЗС, 2023в). Поред стопе незапослености, њихов положај одређује и несигурност радних места, која уз слабо плаћене послове доводи до немогућности куповине некретнина и обезбеђивања основних услова за пристојан живот (Stanojević, 2022).

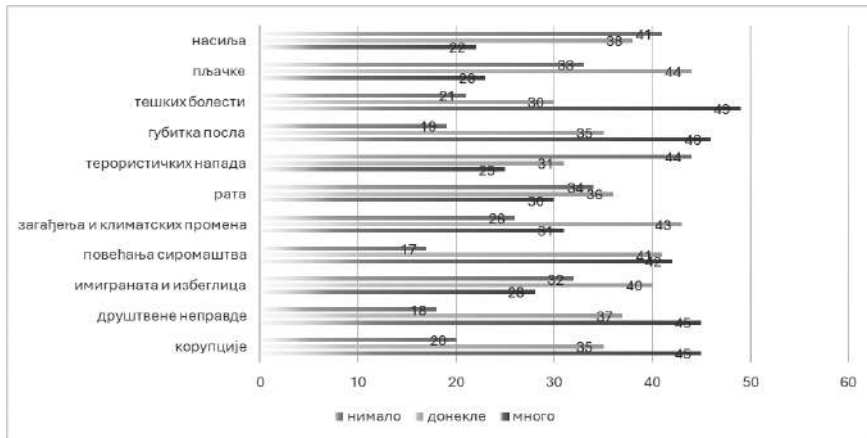
Економској несигурности треба додати и забринутост због глобалних криза попут ратова и великог броја принудно расељених лица и недавно окончане здравствене кризе настале пандемијом ко-

30 Оно што се, међутим, променило након вишедеценијског ишчекивања чланства у ЕУ, јесте и став грађана Србије према значају приступања овој заједници у смислу економске и политичке добити. Резултати до којих је дошао Центар за истраживање, транспарентност и одговорност (ЦРТА) 2022. показују да би се само трећина грађана (33%) забринула када би дошло до прекида преговора за чланство у ЕУ, док је нешто више њих равнодушно по том питању (36%), а чак више од четвртине грађана би се томе и обрадовало (28%). <https://crta.rs/istrazivanje-eu-rat-u-ukrajini/>

31 У тумачењу овог податка треба бити нарочито опрезан из разлога што се кретање незапослености посматра у апсолутним бројевима независно од укупног броја становника који чине посматрани контингент. Тако, у случају популације старе између 15 и 24 године подаци указују да је незапосленост у 2022. опала за 11% у односу на 2021, али треба имати у виду да се и број становника овог узраста континуирано смањује. Даље, одлазак тзв. бебибумера у пензију, што отвара нова радна места, као и велики одлив радно способног становништва, упозорава да је смањење незапослености резултат демографских токова, а не напретка друштва и економије у Србије.

вида-19. Такође, велики број убистава, при чему, најчешће и међу децом у последње време, и свеопштег насиља, ствара осећај опште друштвене кризе и страха међу становништвом. Истраживање које је спровела Крoвна организација младих Србије 2022. указује на то да је више од половине омладине изложено неком облику насиља, а да несумњиво као најприсутније у друштву препознају породично насиље (Stojanović i dr, 2023). С друге стране, истраживање Демостата у сарадњи са Фондацијом Friedrich Erbert Stiftung 2018/2019. године (Popadić i dr, 2019), указује на низ других аномалија друштва које забрињавају савременог младог човека, па га тако и даље гурају у окриље примарне породице као сигурне луке, али и наводи на одлагање формирања властите породице и рађање (графикон 10).

Графикон 10. *Чега се млади у Србији њлаше?*

Извор: Popadić i dr, 2019: 23.

Идеациони фактор (Willingness) који се односи на нормe и владајући вредносни систем указује на то да је дуготрајна криза утицала и на ретрадиционализацију друштва, нарочито када су у питању нормативни ставови према породици. Након урушавања социјалистичког система³², увиђа се одржавање патријархалног система

32 У вези са вредносним оријентацијама, период социјализма је обележен аномијом у погледу вредносног система услед мешавине традиционалистичких (углавном патријархалних) вредности, снажне ауторитарне свести, колективистичке идеологије уз развијање самоуправне свести која је са њима била неспојива (Lazić I Cvejić, 2004:59).

вредности, нарочито у приватној сфери и ауторитарности у смислу друштвених односа. Истраживања која је спровео Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду 2003, 2011. и 2018. године, указују на то, да иако генерално долази до опадања заступљености ових вредносних оријентација, оне су у одређеним сферама још увек веома заступљене. Анализирајући патријархат³³ у ставовима испитаника, Петровић и Радоман износе закључак да долази до пада његовог прихватања до извесног степена и у јавној и у приватној сфери. Надаље, анализа показује да док патријархат у јавној сфери потпуно губи на значају, прихватање родних улога остаје доста изражено у приватној сфери (Petrović & Radoman: 2019: 227 – 228). Очување патријархата у приватној сфери препознаје се као последица неповољне економске ситуације дугог трајања³⁴. При томе, патријархалност је мање изражена код припадника виших класа, образованијих и оних који су бољег материјалног положаја.

Слично је и са ауторитарношћу, схваћеном у смислу задирања друштва у сферу приватног (односи се на став испитаника према забрани абортуса, хомосексуалности и забрани развода), која се и даље препознаје, али опада у односу на период блокиране трансформације. Слабије је изражена код образованијих, боље ситуираних испитаника са местом становања у градској средини (Petrović & Radoman, 2019: 233–236). Делимично очување патријархалности и ауторитарности ауторке виде као резултат наглашеног ауторитарног карактера власти, хегемоније владајућих групација која се остварује уз помоћ

33 У анализи се полази од схватања патријархалности, ауторке Петровић и Радоман, полазе од одређења патријархата од стране Силвије Волби. Ова ауторка, која комбинује класну анализу и радикално феминистичку теорију, истиче да је за разумевање родних неједнакости (што је кључно за разумевање тока друге демографске транзиције) неопходна анализа патријархата. Према њој, патријархат се на најапстрактнијем нивоу јавља као систем социјалних релација, док га је на нижим нивоима апстракције могуће анализирати у оквиру шест структура и то: патријархални односи у домаћинству, плаћени рад, патријархални односи у држави, мушко насиље, патријархални односи у сексуалности и патријархални односи у култури. Ауторка разликује и две основне форме испољавања патријархата – приватни, који се испољава у породици и домаћинству и где су изражене родне неједнакости, доминација и експлоатација женског рада, а с друге стране, јавни патријархат, који се односи пре свега на сферу плаћеног рада, где се опет препознаје доминација мушкараца. Приватни патријархат, доминантан у 19. веку, бива допуњен јавним патријархатом у 20. веку, што је додатно отежало положај жена (наведено према: Petrović & Radoman, 2019:218).

34 Ауторке наводе да је удео популације у Србији која је у ризику од сиромаштва и социјалне искључености, према подацима Еуростага око 40% (Petrović & Radoman, 2019:221).

контроле над масовним медијима, што чини да ставови о ауторитарности буду лакше прихваћени од ширих друштвених структура. Једнаке вредносне оријентације су потврђене и код популације младих, на шта указују истраживања Крoвне организације младих (Stojanović i dr, 2023).

Када говоримо о контрацепцији (Ability), можемо рећи да је и у Србији ситуација доста побољшана, али ефекат напретка је умањен недостатком одговарајуће сексуалне едукације. Наиме, истраживање Удружења за репродуктивно здравље Србије, које је обухватило више хиљада девојака узраста 19 и 20 година, с једне стране указује на повећање сексуалне слободе, али с друге стране и на неинформисаност о самој контрацепцији (Рашевић, 2018б:342). Слично показује и истраживање рађено са студенткињама Медицинског и Фармацеутошког факултета и Факултета политичких наука Универзитета у Београду, које показује да је још увек присутно опречно мишљење о контрацепцији (Рашевић, 2018б:343). С тим у вези је и податак да је код нас раширеност намерног прекида трудноће огромних сразмера и сврстава нас у сам европски врх.

Упркос нестабилној економској и друштвеној ситуацији која у Србији траје више од деценије, опстанку и јачању породице као извору свих врста капитала и тако стратегији опстанка њених чланова, процесу ретрадиционализације вредносног система и недовољној технолошкој развијености, ипак се у Србији уочавају неки формални аспекти друге демографске транзиције. Већ је приказан тренд константног опадања укупне стопе фертилитета и рапидног старења становништва, што је карактеристично за посттранзициона друштва. Што се тиче брачности, на основу табеле 4. можемо закључити да се број особа које су у браку константно смањује од 1971, што је последица стопе опадања нупцијалитета, али и све малобројнијих генерација у брачном контингенту. На основу исте табеле, такође можемо закључити да расте број оних који никада нису склапали брак. Такође, подаци Републичког завода за статистику указују и на константан пораст просечних година кад се ступа у брак, па је тако просек година ступања у први брак за мушкарце на крају прве деценије новог миленијума био 30,2 године (1970. је просек био око 25 година), а за жене 27,1 година (1970. је просек био око 22 године). Према подацима Завода за статистику, године 2022. мушкарци су ступали у први брак у просеку са 31,1 годином, а жене са 28,8 година (РЗС, Закључени и разведени бракови). Судећи према овим подацима, становништво Србије се приближава земљама западне Европе, а удаљава од других земаља које су прошле кроз постсоцијалистичку трансформацију.

Табела 4. Брачне структуре становништва Србије старијег од 15 година према подацима пописа од 1971. до 2022. (изражено у %)

Пописна година	Брачни статус			
	Неожењени/ неудате	Ожењени/ удате	Удовци/ удовице	Разведени/ разведене
1971.	20,8	68,6	8,1	2,2
1981.	19,2	69,5	8,3	3,0
1991.	20,0	68,2	8,4	3,3
2002.	24,1	61,4	10,6	3,9
2011.	24,4	55,4	11,7	5
2022.	28	51	5,9	6,1

Извор: РЗС, прорачун аутора на основу доступних података са пописа становништва

Када је реч о разводима, показује се константни пораст њиховог удела у брачном контингенту. У прво време током периода друштвене нестабилности, тај пораст је био незнатан због тога што је током кризе и општег сиромаштва дошло до конзервирања брака и одустајања од развода пошто није било алтернативе постојећој породици (Bobić, 2004:379). Међутим, примећујемо да је након 2000. године дошло до пораста развода, што се разуме као последица релативне економске стабилизације, али и отворености према вредносном систему Запада.

Живот у кохабитацији такође у Србији расте након успостављања капиталистичког система односа. Према резултатима ранијих истраживања (Bobić, 2003), овај животни стил у Србији практикују углавном младе генерације, али се увиђа и међу средовечним и старијим становништвом и то врло често међу онима који су разведени или обудовели, а из разних разлога не желе поново да ступе у брак. Такође, квалитативна истраживања показују да су овакви модели живљења претежно заступљени непосредно пред склапање брака, а врло ретко то остаје трајни аранжман. Кохабитација као облик заједништва први пут је званично забележена пописом становништва 2011. године, када је имала удео од 3,8% (236.063 лица) у укупном броју становника, односно удео од 5,5% у укупном броју породица. Просечна старост лица која су улазила у овакве животне споразуме била је 40,5 година (РЗС, 2013). Према резултатима пописа 2022. број

оних који живе у кохабитацији је нешто порастао, па је регистровано укупно 277.140 лица, односно њихов удео је 4,9% у брачном контингенту. Њихова просечна старост сада износи 42,4 године (РЗС, 2023г). Како је највећи удео особа старости између 30 и 39 година, постоје извесне индикације на трајност ових заједница.

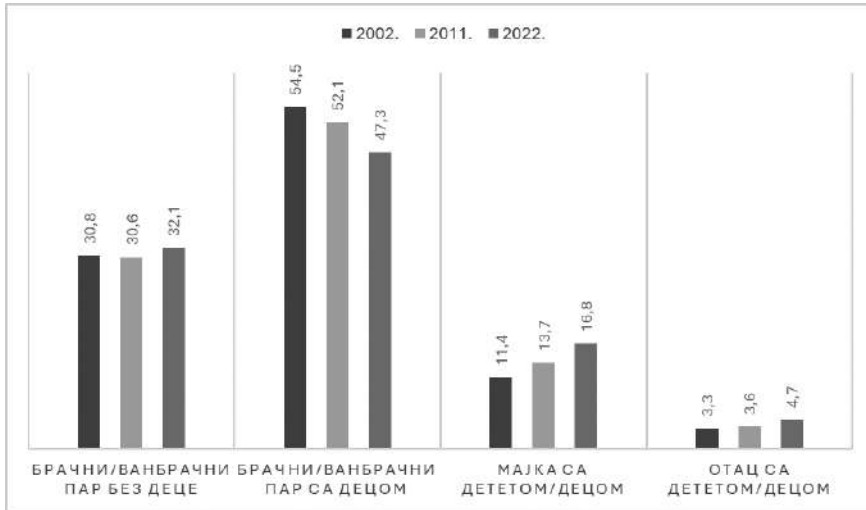
Упоредо, увиђамо и пораст изванбрачног рађања. Према подацима са почетка миленијума, готово свако пето дете је рађала неудата жена (Вобић, 2004:379), док је у 2022. скоро свака трећа беба рођена ван брака – 19.046 беба од укупно 62.700 рођених беба те године (РЗС, 2023а). Посматрано компаративно са другим земљама, можемо рећи да је седамдесетих година прошлог века Србија улазила у групу земаља са највећим уделом беба рођених ван брака (после Исланда, Шведске, Естоније и Аустрије), да би у последњој деценији са уделом од 13,1%, била на средини европске листе, а крајем прве деценије новог миленијума са уделом од чак 22,8% испод средине (Stanković & Penev, 2010:16). Тако да упркос константном расту беба рођених ван брака у Србији, овај феномен се не шири једнаком брзином као у осталим посттранзиционим земљама³⁵. Изванбрачно рађање је најчесталије код жена старости 25–29 година, које су родиле више од четвртине беба ван брака – удео од 26,3%, затим мајке старости 20–24 године са уделом од 20,8% и жене старости између 30 и 39 година са уделом од 15,1%. С обзиром на најчешће године рађања, можемо претпоставити да је знатан удео беба рођених у кохабитацијама за које је велика вероватноћа да ће да прерасту у брачну заједницу.

Изванбрачна рађања, фрагилност ванбрачног партнерства и брака, доводи до увећања броја једнородитељских породица. Према подацима пописа становништва 2022, већи је удео једнородитељских породица у укупном броју породица у Србији, са уделом од 21,5%, него што је удео деце рођене у кохабитацијама које имају удео од 4% (РЗС, 2023д). При томе, судећи према пописима из других година, што је приказано на графикону 11, примећује се и стални раст овог типа породице. Исто тако, примећујемо да једнако расте удео породица коју чине мајке са дететом/децом и оне које чине очеви са дететом/децом, мада постоји велики диспарат у уделима, што је и последица чешћег додељивања деце мајкама након развода него очевима³⁶.

35 Оно што забрињава, јесте чињеница да статистика указује на још увек присутне малолетничке трудноће – 2022. године 29 беба су родиле мајке млађе од 15 година, а мајке старости од 15 до 19 година родиле су 1.723 бебе.

36 Према подацима изнетим у Демографској статистици из 2022. године, након развода у 35,6% случајева су деца додељена мајци, у 10,5% одлучено је да ста-

Графикон 11. *Састав породице према полу, а према појединим становницима 2002, 2011, 2022, изражено у процентима*

Извор: РЗС, 2023д

Континуирани пораст једнородитељских породица резултат је и постепене модернизације друштва у нормативном смислу. Раније, овај тип породице посматран у односу на идеологију фамилизма која подразумева модел хетеросексуалне двородитељске моногамне породице, посматран је као девијација у односу на „нормалност“ и означаван називом „непотпуна породица“ (Томановић и др, 2014). Међутим, са одбацивањем традиционализма, бар у неким слојевима друштва, једнородитељске породице постају одраз модерности. Самохране мајке које су раније посматране као резултат друштвене девијације, данас често представљају израз ослобађања жена у смислу њихове еманципације и слободе да изаберу животни стил или „аранжман“ у складу са својим циљевима. Упоређујући их са остатком становништва Србије, запажена је и модернизација вредносних оријентација разведених родитеља и оних који никада нису ступали у брак. Нешто је другачије са обудовелима који нису сами изабрали животни стил, те и даље високо цене брак као институцију (Томановић и др, 2014:204).

Оно што још можемо запазити на графикону 8, јесте то да велики удео у броју породица у Србији чине брачни и ванбрачни па-

рателство буде заједничко, а у 6,1% случајева се старатељство доделило оцу (РЗС, 2023а)

рови без деце, у чему препознајемо и ширење феномена тзв. DINK заједница. У нашој земљи не постоје друштвена истраживања која су имала циљ да испитају разлоге због којих неки парови остају без потомства, те стога и не можемо закључити на вољно нераћање од стране ових статистички забележених парова. Одлагање раћања, претпостављамо, има велики значај, не само у смислу очекивања потомства од ових парова у неким наредним годинама, већ и што одлагање може водити у стерилитет, са којим се данас бори велики број парова у Србији.

Судећи, дакле, према овим показатељима, можемо рећи да демографски режим у Србији, у смислу ниске опште стопе фертилитета, опадања брачности, ширења кохабитација и раћања изван брака, пораст година ступања у први брак и раћања првог детета, уз благи пораст развода и броја једнородитељских породица, иде у корак са демографским режимом у бившим социјалистичким земљама. Међутим, оно што Србију издваја у односу на друга друштва, јесте изостанак идеационе трансформације у смислу прихватања индивидуализма и одбацавање чврстих традиционалних породичних односа. Насупрот томе, подржана неповољним економским и друштвеним условима дугог трајања, породица у Србији је ојачала и као таква представља повољно тле за међугенерациску размену ресурса.

Међугенерацисјска солидарност – подршка рађању и одговор на старење

Број рођене деце, који директно утиче на бројност и структуру становништва, резултат је индивидуалне одлуке о рађању, појединца односно пара који се налази у репродуктивном периоду. Међутим, то индивидуално репродуктивно понашање узроковано је условима микро и макронивоа – на микронивоу, ти услови се односе на демографске и социјалне карактеристике појединца (образовање, материјални положај, припадност класи), док се услови макронивоа усмеравају на структуралне и културне факторе који карактеришу друштво. Идеална основа за мотивацију појединаца на рађање, јесте стварање „срећне“ породице која подразумева задовољство партнерским односом и изједначавање жељеног броја деце са бројем рођене. Препреке њеном остварењу углавном су структуралне природе, али и културне у смислу опстанка традиционалних односа, патријархата, који отежава положај жене и у приватној и у јавној сфери. Поред тога што подразумевају економске ресурсе, структурални детерминистички услови имплицирају и институционалну подршку која би родитељима омогућила једноставније комбиновање пословних обавеза, личних преференција и породичних обавеза. С обзиром на културну позадину нашег друштва, где опстаје „жртвујући облик материнства“ (Влагојевић, 1995), можемо слободно рећи да се овде првенствено мисли на олакшавање комбиновања животних улога женама од којих се и даље очекује да буду носиоци родитељства, па,

због препрека на које наилазе, врло често одустају од рађања већег броја деце иако можда то желе.

Најчешће тешкоће које се препознају приликом одгајања деце, на шта указују бројна истраживања рађена у Србији, јесу економска цена подизања деце, усклађивање рада и родитељства, као и психолошка цена родитељства, што се односи на емотивну подршку родитељима, првенствено мајкама. Родитељство често приморава жене да се бар привремено повуку са тржишта рада или да напусте образовање ако се трудноћа догодила пре његовог завршетка. Закон о образовању дозвољава могућност увођења програма који би излазили у сусрет свима који не могу редовно да похађају наставу, али у пракси углавном не постоје програми који су дизајнирани у складу са потребама оних који се истовремено образују и постају родитељи и/или раде (Стратегија за подстицање рађања, 2018: 25). Када је реч о запосленим женама, оне се због трудноће и порођаја привремено повлаче са тржишта рада³⁷, што је законом регулисано. Проблем настаје након повратка са боловања услед отежаног поновног адаптирања на радни простор, комбиновања обавеза код куће и на послу и психолошког терета који имају због деце коју остављају код куће или у вртићима. Није редак случај да жене због очекиване смањене продуктивности добију слабију позицију него што су је имале пре одласка на боловање, што даље подразумева и слабије приходе и мање задовољство радним местом. Уз то, добијање отказа услед честих одсустава због неге детета и даље се догађа у Србији. Овај проблем је посебно изражен код осетљивих група које чине слабије образовани и ниже квалификовани родитељи, али и једнородитељске породице³⁸, нарочито ако су без подршке шире породице.

37 Неке жене имају чак стратегију потпуног повлачења са тржишта рада у смислу давања отказа због неге детета и потребе да буду уз њега у предшколском добу. Рађање већег броја деце захтева и поновно повлачење, чиме проналазак посла постаје значајно отежан, а каријера им постаје испрекидана. Тиме се додатно продубљује родни јаз у јавној сфери, који се најлакше препознаје управо у домену рада. Уз то, радна култура је често недовољно осетљива на планирање породице и обавезе родитеља. Дискриминација оних који планирају децу, на првом месту жена, као и оних који имају родитељске обавезе присутна је у значајној мери.

38 За разлику од развијених земаља Запада, у којима је положај ових породица регулисан развијеним социјалним политикама, нарочито у земљама Скандинавије, положај једнородитељских породица је и даље релативно неповољан у Србији. Истраживање о једнородитељским породицама показује да оне имају лошију позицију на тржишту рада, ниже приходе по члану домаћинства, лошију укупну материјалну ситуацију, нижи степен формалне и неформалне подршке (изузев подршке примарне породице), присутније осећање усамљености и

Када је реч о институционалној подршци, евидентно је да се у сфери предшколског образовања и даље бележи недовољан обухват деце. За пријем у вртић углавном бивају одбијене породице у којима је бар један родитељ незапослен, чиме се због немогућности тражења посла продубљује материјална угроженост те породице. Даље, вртићи нису свуда заступљени, нарочито у мањим местима и сеоским срединама. Проблем збрињавања деце се не завршава поласком у школу из разлога што деца нижих разреда још увек нису самостална, а сатница одвијања наставе не поклапа се са радним временом родитеља. Томе треба додати и нерадне дане и прилично дуге распусте који су у потпуном нескладу са ангажовањем родитеља (Бобић & Весковић Анђелковић, 2018).

Наведени проблеми настали због тога што се родитељи, односно мајке, налазе у расцепу између својих потреба и захтева друштва, са једне стране, и обавеза око детета, са друге, доводе до субјективног доживљаја ускраћивања, фрустрације и одрицања, што сматрамо психолошком ценом родитељства³⁹. Психолошка цена детета и пратећи стрес које родитељство изазива, јесу економски немерљиве категорије које често стоје иза одлука да се нема још једно дете.

Као одговор на напетост приликом усклађивања рада и родитељства, породице, односно мајке, развијају три могуће стратегије за снижавање цене материнства (Авгамов, 1993:128).

Прва је ограничавање рађања већег броја деце. Рађањем више од једног детета, које је неопходно за испуњење емоционалне сатисфакције од родитељства, жене смањују приступ другим опцијама и излажу се ризику припадништва најрањивијој социјалној групи. Стога се приступа ограничавању рађања, што се може разумети као женска стратегија опстанка.

Друга стратегија се односи на укључивање очеве у одгајање деце, а то је процес који код нас тече веома успорено услед наслеђеног традиционалног система вредности који подразумева одржавање патријархалне поделе рада унутар породице (Станојевић, 2018).

израженије финансијске потребе него што је то случај са породицама где су присутна оба родитеља (Томановић и др, 2014:82).

39 Поред ове фрустрације, коју изазива разпетост савременог родитеља између јавне и приватне сфере, која утиче на степен задовољства одгајањем деце, под психолошком ценом родитељства подразумева се и задовољство жене на порођају, које није тема ове монографије, али је евидентно велики број трауматичних искустава из породицишта који надаље могу утицати на одлуку жене да роди друго или свако следеће дете (Sekulić, 2016).

Трећа стратегија, коју омогућава ретрадиционализација српске породице и опстанак културног модела међугенерациске размене, јесте ослањање на ресурсе сродничке мреже, најчешће родитеља. Упркос порасту броја чланова домаћинства, што подразумева смањење оних која чине више генерациса, захваљујући посебним друштвеним условима трансформације, о којима смо говорили, опстаје културни модел међугенерациске сарадње, који се показао као добра замена за неразвијене механизме институционалне подршке уопште, а посебно родитељства. То значи да се млади приликом планирања породице у великој мери ослањају на материјалне, финансијске и психолошке ресурсе родитеља. Најзначајнија подршка се примењује у свакоднев-ној помоћи око чувања деце, без које жене често не би биле у могућности да буду ангажоване у области рада, или би им усклађивање породичног и професионалног живота било знатно отежано. Други проблем је тај што овакво ангажовање оптерећује старије генерацисе, посебно када су оне још увек радно активне, а можда, због продуженог животног века имају и своје родитеље о којима брину, што може довести до напетости међу генерацисама.

Друга страна недовољног рађања јесте старење популације. Чињеница је да старење у савременом свету у којем је медицина напредовала нема исто значење као што је то било у неко раније доба. То делимично потврђују и резултати истраживања старије популације у Србији, које је у периоду од 2021. до 2023. године обављено на Филозофском факултету у Београду, а према којима је већина испитиваног старијег становништва самостална и нема потребу за помоћи других лица у обављању свакодневних активности (Вобић, 2023: 121). Међутим, судећи према резултатима истраживања које је организација SeConS у сарадњи са Црвеним крстом Србије обавила 2017. године, генерално посматрано социоекономски статус и квалитет живота старијих у Србији је неповољан и огледа се првенствено у материјалној депривацији (Вабовић и др, 2018). Здравствено стање је оцењено као двоструко лошије од здравственог стања старије популације у развијеним европским земљама. Жене су чешћи корисници социјалне заштите, услуге старатеља, помоћи у кући и домског збрињавања него што је то случај са мушкарцима. При томе, домско збрињавање не покрива реалне потребе старијих, било због капацитета било немогућности плаћања домских услуга, при чему држава делом финансира смештај за мање од половине корисника (Вобић, 2023:76). Плаћена помоћ у кући је готово недоступна у смислу неопходних материјалних средстава, а кад старији имају новца да плате неговатељицу, додатни проблем представља

велики миграциони одлив управо женског становништва које одлази на Запад да негује старе.

Према истраживању старије популације у Србији обављеном на Филозофском факултету, али и на основу резултата других истраживања (Vračević i dr, 2019), старија лица којима је помоћ потребна углавном се ослањају на неформалне системе подршке, најчешће не своју децу (Vobić, 2023). Као и у случају међугенерациске размене ресурса у супротном смеру (од старијих ка млађима), и овде се подршка огледа и у физичкој помоћи уколико је то неопходно, али и у давању финансијских ресурса и пружању психолошког ослонаца који је старијим особама потребан. Поново, у овом протоку ресурса, најнезавиднији положај заузимају средње, сендвич генерације, разапете између деце којој пружају помоћ и својих остарелих родитеља.

Међугенерациска солидарност у Србији је, дакле, и реална и нужна. Одржавање фамилијарних топлих односа међу члановима породице, што се може сматрати и позитивном страном изостанка индивидуализма карактеристичног за посттранзициона друштва, чини да се ова размена ресурса не разуме само као дужност, већ и као потреба пружања помоћи члановима породице када им је то неопходно. С друге стране, изостанак или недовољна развијеност институционалних система подршке и родитељима са децом и старима, отвара широк простор за међугенерациску сарадњу која постаје нужна. Међутим, проблем остаје у непрестаном црпљењу ресурса генерација које пружају помоћ, што би требало да буде и изазов за креирање државних политика како би се подржала међугенерациска размена, а сукоб генерација био спречен.

Концепт међугенерациске солидарности

Концепт међугенерациске солидарности није нов, али је добио на значају услед напред представљеног демографског кретања становништва испраћеног изменама у организацији живота породица и турбулентним социјалним променама. Стога је овај феномен дошао у фокус науке, али је постао популаран и међу креаторима политика због јасне потребе за стварањем основа за бољу сарадњу међу генерацијама, која преузима улогу институционалне подршке нарочито у земљама у којима није развијен систем социјалне заштите. Свеопшта друштвена и политичка нестабилност, што је и суштина Бековог ризичног друштва, чини да ова врста размене постане значајан породични ресурс и у развијеним друштвима. Зато је међугенерациска

солидарност нашла место и у разним званичним документима и код нас и на глобалном нивоу. Тако, Мадридски међународни план акције о старењу наглашава солидарност између генерација и у оквиру породица и у оквирима заједница, па и читавих нација и упућује на то да је она неопходна за изградњу друштва за све генерације. У оквиру Уједињених нација на солидарност се гледа као на основни предуслов за социјалну кохезију и темељ система формалне социјалне заштите и неформалног система неге (UN, 2002). Последњи документ усвојен у нашој земљи јесте Стратегија за унапређење положаја старијих лица у Републици Србији за период од 2024. до 2033. године. Међутим, како је међугенерациска сарадња врло комплексна и зависи од разних димензија односа и њихове структуралне условљености у различитим социоекономским контекстима, важно је да се добро размотри теоријски приступ овом феномену.

Теоријске перспективе међугенерациске солидарности

Појам међугенерациске солидарности најпре упућује на размену ресурса различите врсте међу генерацијама. Овај појам је поприлично тешко прецизно дефинисати из разлога што обухвата врло комплексне односе унутар друштва и простире се кроз различите мреже односа. Међугенерациска солидарност подразумева не само односе у породици, већ и односе у ширим друштвеним групама – од локалне заједнице до читавог друштва једне државе. Она представља неку врсту „друштвеног уговора“ који омогућава друштвено-економски развој, одрживост, издржљивост и способност изградње мостова и превазилажење недаћа у породицама и заједницама које, пре свега, деле заједничке идентитете и интересе. Међугенерациска солидарност затим повезује људе кроз вредности, асоцијације и интеракције, консензус и размену, споразуме, емоције и сличности. На крају, она обезбеђује трансфер знања и културе кроз значајне размене међу особама свих старосних група: деце, младих, особа средњих година и међу старијим особама (Cruz-Saco, 2010).

Најпознатији теоретичар ове појаве Верн Бенгстон са сарадницима, међугенерациску сарадњу дефинише као „друштвену кохезију између генерација“ (Bengston, Olander & Haddad, 1976). Сам Бенгстон је кроз своје понављано истраживање, дошао до закључка да је генерациски јаз само привид и да се у пракси више сусрећу мимоилажења међу припадницима исте генерације, него међу различитим

генерацисама. Разлог томе јесте узајамни утицај генерациса на усвајање вредносних норми, што их чини једнако лоцираним у друштвеном систему (Bengston, 2011: 620). Подударност вредносних оријентација међу припадницима различитих генерациса се може разумети и као последица утицаја породице као посредника у изградњи сопствених уверења у интеракцији са изванпородичним окружењем (Vlajić, 2021:713). Али, као што је већ речено, породица није једини ниво у оквиру којег можемо посматрати међугенерациску сарадњу. Она је анализирана једнако на микросоцијалном нивоу, који је посматра на нивоу породице и појединца, као и на макронивоу, који ову врсту солидарности посматра на нивоу читавог друштва и група.

У складу са нивоом анализе и сам појам „генерацисе“ можемо посматрати из две перспективе. На макроплану, генерацису дефинише година рођења, а наука их раздваја у целине од по десет година, приписујући им заједничка својства. Супротно томе, у породици су генерацисе одређене редоследом рађања и постоји јасан критеријум раздвајања, иако то не значи да припадници „старије“ генерацисе у породици заправо по својим особинама или годинама, припадају ономе што се у друштву зове старијом генерацисом (Todorović i Vračević, 2019:18). У новије време се отвара питање и поделе генерацисе према карактеристикама попут бројности и на основу значајних друштвених и технолошких догађаја који су, односно још увек карактеришу животе људи који им припадају. На основу ових критеријума, генерацисе рођене након Другог светског рата су подељене на *беби-бумере* (рођене између 1946. и 1964), генерацису *икс* (рођене између 1965. и 1980), затим *миленијалце* (рођене између 1981. и 1996), генерацису *Z* (рођени од 1997. до 2012) и на крају генерацису *Alfa* (односи се на децу која су рођена након 2013. године). Овакво схватање генерациса се супротставља „класичним генерациским теоријама чији је циљ да укажу на генерацисе као социјално узрасне категорије унутар којих се налазе појединци чије су етапе у склопу индивидуалне животне путање ситуиране у оквирима сличног друштвено-историјског контекста“ (Vlajić, 2021:709). Стога свако посматрање генерациса као статичких и хомогених феномена на глобалном нивоу одбацује утицај социо-демографских карактеристика појединца (попут пола, класе, материјалног положаја, етничке припадности) и специфичног друштвено-политичког контекста у односу на који се и формира генерациса.

Разумевање генерациса у складу са теоријама које укључују специфичне услове живота, објашњава постојање напетости међу генерацисама која узрокује сукоб упоредо са могућношћу за сарадњу и

размену међу њима. Разлози за сукобе су разни и могу потицати од једноставне напетости животних стилова који и обликују одговоре на специфичне друштвене изазове, али и осећаја занемарености услед фаворизовања друге генерације. На пример, већа улагања у старије генерације како би се обезбедило равноправније учествовање у друштву може да изазове револт код млађих генерација, уз захтеве за поравнањем. Такође, код младих се јавља и отклон према давању могућности старијима да одлучују о будућности друштва, под објашњењем да млади сами треба да одлучују о својој будућности, а не да то чине они чланови који су у позним годинама. С друге стране, постоје предвиђања да би са продужењем животног века и смањењем броја деце у наредним деценијама могло доћи до практично супротног тренда, где би деца била у фокусу пажње друштва, па би упоркос повећаном уделу старијих у популацији друштвена улагања била усмерена на децу (Bengston & Oyama, 2010). То би могло да изазове отклон старијих генерација због осећаја занемарености. Супротстављеност се јавља и на породичном плану, где постоји јасна и углавном функционална одређеност размене добара међу генерацијама и претежно се испољава током кључних периода транзиције животних токова. Према теорији развојне схизме, до сукоба долази зато што се родитељи и њихова деца у истом тренутку налазе у различитим фазама животног тока које подразумевају другачије бриге, потребе и очекивања (Fingerman, 1996, наведено према Vlajić, 2021:717).

Свако, дакле, посматрање међугенерациских односа, нарочито ако се спусти на микро и мезо ниво, укључује и солидарност и конфликте. Према Бенгстону, истраживања међугенерациских односа углавном иду у прилог њиховом позитивном вредновању, али постоје разлике у субјективном доживљају квалитета породичне међугенерациске солидарности, традиционално схваћене као скуп многоструких емотивних и практичних аспеката кохезивности у односима према члановима породице. Истраживања иду у прилог томе да су родитељи знатно позитивније оцењивали ове односе него припадници млађих генерација. Овај феномен различитих оцена квалитета односа могао би се назвати афективном интергенерациском асиметријом (Vlajić, 2021:713). Он се може објаснити теоријом генерациских улога (Bengston & Kuipers, 1971, наведено према Vlajić, 2021:714), према којој представник сваке генерације, зависно од фазе животног тока, улаже одређене ресурсе у међугенерациске односе, при чему је присуство неједнакости од улагања сасвим нормално. Родитељи тако по природи своје улоге више улажу од деце, па је њихово више вредновање међугенерациске солидарности и очекивано.

С друге стране, већа усмереност деце на властиту индивидуализацију и њихово мање улагање у односе са родитељима огледа се у нижој оцени квалитета интергенерациских односа и породичној кохезији. Дакле, док млађе генерације теже потврђивању сопствене аутономије, код старијих је на делу потреба да очувају макар и привидан континуитет и стабилност у породичним емоционалним односима (Vlajić, 2021:714).

Развијајући своје теоријско становиште, Бенгстон у сарадњи са другим истраживачима и ауторима, дефинисао је и развио шест концептуалних димензија и у складу с њима развио индикаторе за мерење међугенерациске солидарности (Silverstein & Bengston, 1997; Bengston & Roberts, 1991), што је приказано у табели 11.

Табела 11. Димензије међугенерациске солидарности

Димензија	Дефиниција	Индикатори
Солидарност кроз удруживање	Учесталост и обрасци интеракције у различитим типовима активности којима се чланови породице могу бавити	<ol style="list-style-type: none"> 1. Учесталост међугенерациске интеракције (нпр. лицем у лице, путем теле фона, електронске поште) 2. Тип заједничке активности (нпр. рекреација)
Емоционална солидарност	Тип и степен позитивних осећања према члановима породице и степен реципрочности ових осећања	<ol style="list-style-type: none"> 1. Топлина, симпатије, блискост, разумевање, поверење, поштовање за чланове породице 2. Оцена реципрочности позитивних осећања од чланова породице
Консензуална солидарност	Степен слагања у погледу вредности, ставова и уверења између чланова породице	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сагласност унутар породице, међу појединачним члановима о конкретним вредностима, ставовима и уверењима 2. Оцена препознате сличности уверења, ставова и вредности са другим члановима породице

Димензија	Дефиниција	Индикатори
Функционална солидарност	Степен помагања и размене ресурса	<ol style="list-style-type: none"> 1. Учесталост међугенерациске размене помоћи (финансијске, физичке, емоционалне) 2. Оцена реципрочности у међу генерациској размени ресурса
Нормативна солидарност	Јачина посвећености својој улози у породици и испуњавање породичних обавеза	<ol style="list-style-type: none"> 1. Оцена важности породичних и међугенерациских улога 2. Оцена јачине обавеза према деци
Структурна солидарност	Структура могућности за међугенерациске односе која се рефлектује у броју, типу и географској удаљености чланова породице	<ol style="list-style-type: none"> 1. Близина становања 2. Број чланова породице 3. Здравствено стање чланова породице

Извор: Bengston & Roberts, 1991.

Истраживања рађена на основу овако развијеног мерног инструмента нису потврдила да високе вредности једне димензије указују на високе вредности других димензија. Такође, ни вредносни систем уколико се покаже као прихваћен истовремено од различитих генерациса унутар породице, не гарантује високе вредности при испитивању димензија размене у оба смера. Оно што је још немогуће закључити на основу предложеног модела, јесте и мотив улагања ресурса у интергенерациску размену – наиме, немогуће је утврдити да ли су интергенерациски трансфери и улагања последица себичних интереса, алтруизма, променљивих емоција или је пак реч о беспоговорном повиновању фамилистичким нормама (Vlajić 2021:715). Услед тешкоћа раздавајања ових мотива, не првенствено у науци већ у приватном животу појединаца, често долази до тога да они нису сигурни зашто улажу ресурсе у међугенерациску размену, па није ретко да се уз појаву високог нивоа блискости, бриге и подршке истовремено испољавају сукоб и тензије међу генерацисама. Постојање ових опречних емоција стоји у основи теорије интергенерациске амбиваленције, чије су темеље поставили Курт Лушер и Карл Пилемар (Vlajić, 2021). При операционализацији овог појма, неки аутори предност дају контрадик-

торним емоцијама, при чему налази говоре у прилог томе да се ова амбивалентност више препознаје у односу деце према родитељима, него што је то обрнут случај (Fingerman et al, 2008). Овакав став је допуњен и налазима да конфликти могу бити узроковани неспојивошћу различитих норми, очекивања и њима одговарајућих понашања, што може бити нарочито изражено у одређеним животним транзицијама. Међутим, како год да се одреди ова амбивалентност, јасно је да она проистиче из тензије истовремене потребе појединца за индивидуализацијом и стицањем аутономије, с једне стране, која је са друге стране испраћена потребом за ослањањем на породичне емоционалне, материјалне и друге ресурсе. Ова амбивалентност се појачава током трајања различитих фаза породичних трансформација попут ступања у брак, рађања деце, развода, али и током животних фаза и околности у којима се налазе поједини чланови породице, нарочито старији суочени са разним болестима и депривацијом, што отвара потребу за укључивањем млађих.

Постоји неколико аргумената за тврдњу да се међугенерациска солидарност и на микро и на макронивоу повећава, а да се степен сукоба међу генерацијама смањује (Todorović i dr, 2019; Cruz-Saco, 2010). Први аргумент произлази из хипотезе структурног кашњења по којој се друштвене структуре и културне вредности развијају и боље одражавају структуру друштва. С обзиром на евидентно старење становништва, креирају се бољи и ефикаснији механизми да се адекватно води брига о повећаном броју старих. Други аргумент потиче из норми солидарности и подршке који произлазе из потврђене укорењености међугенерациске солидарности на нивоу породице која подразумева много узајамног помагања и подршке. То рефлектује норме поштовања према родитељима, алтруизам, реципроцитет као и сопствени интерес, што се касније из домена породице пресликава на читаво друштво. Трећи аргумент произлази из норме реципроцитета према којој људи верују да је пружање помоћи у породици и у широј заједници циклично, па се старање о породици и деци прихвата као природни део животног циклуса. На крају, јављање нових улога за старије, што подразумева да се мења перцепција тога шта старије особе пружају друштву и да се боље препознају њихови доприноси у различитим областима (од знања које имају преко услуга које пружају у оквиру породице, до економског доприноса).

Упоредо са овим аргументима иду и они који упућују на могуће смањење међугенерациске сарадње у будућности. Први аргумент је

чисто економске природе и заснива се на демографском обележју смањења радно способног контингента што узрокује константно повећање коефицијента зависности. Други аргумент јесте раст перцепције неравноправности међу генерацијама – средње и млађе генерације виде старију генерацију као привилеговану и сматрају да ресурсе који се усмеравају на подршку старијима треба употребити да се помогне млађима, нарочито их треба преусмерити на подстицање стварања породице и рађање деце. На крају је примећен и пораст еџизма и предрасуда према старијима у смислу прихватања старијих као старомодних, неспособних за прилагођавање променама и да доприносе друштву.

Како год да се развија међугенерацкијска солидарност у будућности, јасно је да потребе савременог друштва, нарочито фамилијаристички оријентисаних, намећу овај вид испомоћи као нужан за одговор на све изазове, независно и од сукоба генерација који са њом иде. Историјски посматрано, наука се више бавила сукобима између генерација него солидарношћу, нарочито на нивоу друштва. Но, треба имати у виду да сукоб не значи аутоматски и одсуство солидарности, односно да сукоб и солидарност и у оквиру породице и на нивоу целог друштва могу постојати истовремено. За разлику од солидарности за коју је Бенгстон развио инструмент, код истраживања сукоба се у литератури не налази неки прихваћен или више пута примењиван индикатор. Оно што се предлаже у неким домаћим истраживањима, јесте да се процена постојања сукоба међу генерацијама посматрано на нивоу друштва, врши преко питања „припадници моје генерације су лишени могућности које су доступне другима“. Исто истраживање упућује и на начин операционализације сукоба унутар породице преко питања „колико се блиско осећате са својим оцем?“ и „колико често виђате свог оца“ (Todorović i dr, 2019:19), што представља и адаптацију Бенгсонових димензија. Како год да су измерени и сукоби и солидарност, истраживања бележе амбивалентности у међугенерацкијским односима, а подаци различитих истраживања показују да постојање или одсуство солидарности утиче на самопоштовање и психолошко благостање, као и на давање и примање помоћи и подршке. С друге стране, у друштвима где су институционални системи подршке са ограниченим ресурсима и где су брига и помоћ појединцима којима је то потребно спуштени на микрониво, односно враћени у домен породице, као што је то случај са Србијом, подстицање развијања међугенерацкијске солидарности представља важан одговор на изазове трансформације породице и феномен старења друштва.

Друштвени поредак и међугенерациска солидарност

Одмакнемо ли се од строго научног одређења међугенерациске солидарности и ако се приближимо њеном свакодневном практиковању у породици и широј заједници, можемо је једноставно одредити као основни елемент међугенерациских односа који се састоји од заједничких интересовања, осећања блискости и припадности, узајамне бриге и жеље да се пружи нега и заштита. Међугенерациска размена подразумева трансфер добара и од млађих ка старијим и од старијих ка млађим генерацјама. Њу можемо видети у бризи одрасле деце о старим родитељима, независно од тога да ли живе у истом домаћинству или не, независно од тога да ли су близу или живе у различитим државама, што данас није редак случај. Реципрочно, а можда због слободног времена и више, у истом контексту препознајемо и бригу родитеља за децу, која се често огледа и у потреби да им помогну у обављању свакодневних обавеза како би могли да напредују у каријерама. Међугенерациска солидарност је, дакле, темељ подршке коју генерацје пружају једне другима у виду бриге, неге и размене услуга. Јачина ове размене зависи од друштвених процеса, али и социодемографских карактеристика појединца. Када је реч о особинама појединца, истраживања показују да је она зависна од старости појединца, његовог родног идентитета, етничке и културне припадности, социоекономског статуса, вредносних оријентација и религијских веровања (Vračević, 2019:13).

Када говоримо о значају друштвеног система и процеса за испољавања интергенерациске сарадње, мисли се на два типа друштва (Todorović i dr, 2019: 17). Прво су то традиционална друштва где је породица основ пружања подршке и неге, при чему је само друштво засновано на систему вредности и традицији, који подстичу осећај заједништва и узајамне размене ресурса. Ту је основно питање природе фамилијарних односа који одређују интензитет и смер трансфера добара. У традиционалним друштвима већина људи није склона ставу да међугенерациска размена унутар једне фамилије представља солидарност, већ то тумаче као породичну, односно моралну обавезу и чин љубави према члану своје фамилије. Демографске промене о којима смо говорили, а које подразумевају мањи број деце и убрзано старење становништва, највише погађају управо ова традиционална друштва где помоћ старима зависи од тога да ли и колико деце имају. Ситуација се додатно компликује миграцијама које,

поред позитивних страна, за последицу имају и све већи број старих који остају сами у домаћинству далеко од породица своје деце.

Други тип су модерна друштва која подразумевају државу благаостања са добро развијеним програмима социјалне заштите где постоји систем који обезбеђује адекватне приходе и пружа услуге неге и то путем различитих програма и установа. Такве услуге се пружају деци, старијим особама, особама са инвалидитетом и другима којима је потребна подршка у самосталном функционисању, а не могу је добити од своје породице. Карактеристика тих друштава је да је значајан део услуга пружања неге измештен из породице и породичног дома и дат у руке формалних, едукованих пружалаца неге.

Овај други тип друштва, иако има развијене формалне системе подршке, и даље не искључује да се чланови породице и други из фамилије, или пак појединци из неформалне мреже укључе у размену ресурса, првенствено као емоционална подршка, али и у виду пружања услуга у смислу неге и помоћи у кући, те у чувању и одгајању деце. Насупрот томе, подаци указују да више од пола популације учествује у давању неформалних услуга, а да вредност тих услуга превазилази јавна улагања у формалне системе подршке. Европска унија није хомогена кад се ради о социјалној политици. Иако су учињени заједнички помаци ка изградњи европског социјалног модела, и даље свака држава чланица има својствен систем решавања социјалних проблема, при чему се по доброј социјалној политици издвајају земље Скандинавије. Генерално, континентални европски систем који важи за већину држава Европске уније, подразумева заштиту запослених и здравствену заштиту. Упоредо с тим, неформални системи подршке су у њима доста заступљени. Процењено је да у овим земљама око 100 милиона људи пружа неформалну негу другим особама, при чему је реч првенствено о женској популацији која узима удео од 80% у скупу свих који пружају неформалне услуге (Lamura et al, 2008). Реч је углавном о женским члановима (ћеркама, снајама, супругама) породице који помажу старијима око личне хигијене, док је мушка ангажованост око помоћи усмерени на свакодневне активности (куповина, поправке) и углавном то обављају за чланове породице. Просек година пружаоца услуга је 55, чиме закључујемо да је реч првенствено о сендвич генерацијама, што потврђује и налаз да једна трећина њих пружа услуге и млађима од себе, првенствено својој деци везано са послове у њиховом домаћинству и чувању деце. Што се тиче неформалног пружања услуга у САД, подаци указују на то да око 43,5 милиона одраслих особа пружа неформалне услуге старијем члану породице или детету. Овде такође преовладавају

жене са уделом од 60% у укупном броју пружаоца услуга, при томе је значајан податак да је преко 80% њих давало услуге више од једном члану (углавном је реч о сопственим родитељима и родитељима супружника). Занимљив је податак да је око 7% пружаоца услуга старије од 75 година (AARP, 2023).

Услуге које ови неговатељи пружају углавном се односе на задовољавање здравствене потребе, помоћ око личне хигијене, помоћ при кретању и транспорту, емоционална/психосоцијална помоћ, помоћ у домаћинству, помоћ и подршка у управљању финансијама, организовање и координирање неге и подршке. Што се тиче процењене вредности рада неформалних неговатеља, она прелази своту коју држава улаже у услуге формалне неге. Процењено је да је почетком овог миленијума рад неформалних неговатеља вредео исто колико и потрошња читавог система јавног здравства у Уједињеном Краљевству, док је у Холандији вредност овог рада двоструко већа од потрошње на услуге формалне неге. У Швајцарској такође овај рад превазилази потрошњу за формалне системе помоћи (Todorović i dr, 2019).

Што се тиче неких статистичких података везаних за Србију, о њима можемо закључити само на основу резултата емпиријских истраживања која ћемо и допунити обрадом података оних истраживања на која се ослања ова студија. Наиме, последњих година је спроведено више истраживања која указују на степен међугенерациске солидарности у Србији. Прво, крајем 2018. и почетком 2019. спроведено је комбиновано квалитативно и квантитативно *Истраживање обима и садржаја међугенерациске размене*, у реализацији Црвеног крста Србије, а уз подршку Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику (Vračević i dr, 2019). Иста организација је 2019. године обавила и истраживање *Међугенерациска солидарности између породице и државе* (Todorović i dr, 2019), а 2020. обављено је квалитативно истраживање *Улога мајки у међугенерациској солидарности* у организацији „Центра за живот – да нас буде више“, а уз подршку Кабинета министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику (Bobić & Vesković Anđelković, 2020). Ово последње ћемо користити и у форми примарне обраде података због учешћа у реализацији пројекта.

Према наведеним истраживањима, у просеку свака пета особа у Србији је прималац помоћи од других лица, углавном од неког члана породице и то на дневном нивоу (Vračević, 2019). Међугенерациска сарадња је обимна и интензивна, а највише се односи на помоћ у кући и око куће када су у питању све генерације, као и на помоћ око чувања деце ако је реч о генерацији младих родитеља. Ова размена

свакако подразумева учешће свих генерација, укључујући најстарију, средњу, тзв. сендвич генерацију, као и најмлађе и креће се у свим смеровима. Учешће у међугенерациској размени се дешава у свим фазама живота. При томе, истраживања показују да један број (приближно четвртина испитиваних лица) не би могао да обавља свакодневне активности да не прима ову врсту помоћи и подршке. Старије особе наводе да им је помоћ најпотребнија у обављању послова око куће, док млађе генерације се фокусирају на чување деце и обављање послова у домаћинству. Показало се да је близина важан фактор за успостављање међугенерациске размене, па је скоро 60% испитаника и навело да чланови фамилије који им помажу живе у непосредној близини, односно на максимум 30 минута од њиховог домаћинства. Значајан чинилац је и састав домаћинства, тако да 70,6% младих родитеља који су се похвалили да имају помоћ од старијих у чувању деце живи у проширеном вишегенерациском домаћинству. Обрнуто, 57% старијег становништва које наводи да има свакодневну помоћ такође живи у проширеном домаћинству. Како је највећи део помоћи која се прима у вези с кућним пословима, а затим оне око транспорта и набавке, јасно је да неке од основних активности повезаних с независним животом у великој мери зависе од расположивости ове врсте помоћи. Пошто су истраживања Црвеног крста Србије обухватила и мапирање финансијске размене међу генерацијама, може се закључити да на месечном нивоу просечан прималац услуга добија финансијска средства која превазилазе износ просечне пензије, а просечан износ једнократне помоћи је чак двоструко виши од минималне пензије (Vračević i dr, 2019). С обзиром на то да је за неке испитанике ово једини извор прихода и неопходан фактор заштите од пада испод границе сиромаштва, као и на основу закључака о неопходности нематеријалне размене у свакодневним активностима, важно је промовисање међугенерациске сарадње на свим нивоима кроз јавне политике и стварање услова за укључивање свих генерација да дају свој допринос не само на нивоу породице, већ и у широј заједници и друштву.

Резултати емпиријских истраживања

У наредном делу студије бавићемо се анализом података прикупљених у два емпиријска истраживања. Нешто више о методологији прикупљања података и карактеристикама узорака, биће речено у посебном поглављу студије. Анализу добијених података смо поделили у четири дела, сходно постављеним циљевима. У делу који следи после излагања методологије и анализе узорака, бавићемо се утицајем социодемографских карактеристика на број рођене деце испитаница, чиме испитујемо утицај образовања, материјалног статуса, економске активности као и састава домаћинства и како све наведено утиче на одлуку испитаница колико ће имати деце. Даљу анализу ћемо поделити сходно Бенгстоновим димензијама међугенерациске солидарности. У истраживањима нису биле операционализоване све димензије, а о неким закључујемо на основу операционализације других елемената – на пример, у упитнику се нису нашла питања везана за солидарност кроз удруживање, док је емоционална солидарност операционализована преко функционалне у смислу емоционалних ресурса размене. Услед претпоставке корисности институционалне подршке и родитељима и старијем становништву, а с друге стране имајући у виду недовољност систематске подршке ове врсте у Србији, посебно смо обрадили ставове испитаница о доступности, квалитету и ставовима о вртићима и домовима за старе. Такође, пажњу смо усмерили и на препоруке подршке члановима породице који пружају помоћ, како би се, услед могуће преоптерећености, смањили потенцијални сукоби међу генерацијама. С тим у вези је и

последњи део анализе који се односи на препоруке доносиоцима одлука за креирање политика усмерених на подршку и подстицај међугенерациској солидарности.

Хипотезе од којих се полази и које ћемо анализом тестирати:

Општа хипотеза јесте да је услед очуваној фамилисцичкој карактера сриској друшцива, који се посебно прекознаје у приватној сфери (у домену породице чија је хомогенизација неоходна као сцирашција оисцианка), а уз одсуство сисциемајске подршке друшцива као целине, размена људских, финансијских и емоционалних ресурса у вишегенерацијским породицама изразито засциуљена у оба смера размене.

Одавде произлазе и три посебне хипотезе:

X1. Независно од тоа о којој је генерацији реч, свима је у некој фази живојној циклуса неформална подршка породице неоходна – млађим генерацијама нарочито током одгајања деце када су у исто време суочене са интензивним родитељством и захтевима радној окружења, а сциарим када улазе у године које су најчешће праћене и инвалидацијом.

X2. Посматрано на нивоу породице, генерације су снажно усмерене једне на друге и представљају главни ослонац у кључним моментима живојних токова

X3. У Србији није развијена инстициуционална подршка ни родитељима мале деце ни сциарим лицима која би у истојности одговарала њиховим потребама

Методологија и узорак

У анализи се користе подаци прикупљени у два истраживања: прво истраживање Улога мајки у међугенерациској сарадњи реализовао је НВО „Центар за живот – да нас буде више“ у сарадњи са Кабинетом министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику, док је друго, које је такође било усмерено на истраживање улоге жене у међугенерациској солидарности, спроведено у оквиру предмета Демографија партнерства и рађања на Филозофском факултету у Београду током 2020, 2021. и 2022. године. У оба истраживања учествовале су само жене.

У првом, примењен је квалитативни метод, подаци су прикупљени путем полуструктурираних интервјуа, а инструмент, водич за ин-

тервјуе, био је унапред припремљен складно постављеним општим и посебним циљевима. Прикупљање података је обављено у периоду од марта до августа 2020. године. При томе, ванредна ситуација проузрокована пандемијом корона вируса, која је довела до изолације и свеопштег страха становништва, диктирала је посебан начин теренског рада са којим се истраживачи први пут сусрећу (Radoman & Poletić Čosić, ur, 2023). Наиме, подаци су већим делом прикупљени онлајн преко програма електронске комуникације (Viber, Zoom, Skype), што је заиста било ново искуство за саме истраживаче. С једне стране, испитанице су лакше пристајале на интервјуе из разлога што им то није одузимало пуно времена, али, са друге стране, истраживач је био ускраћен за друга опажања понашања испитаница и контекста њиховог окружења (односи у породици, начин говора, реакције), што је од значаја за истраживање. Интервјуисане су мајке из два града, Београда и Краљева, подједнако из градских и осталих насеља. Важно је нагласити да је реч о методолошком приступу студија случаја (Case Study), па се одговори испитаница и целокупна анализа не могу генерализовати, нити могу послужити за доношење општих закључака.

Друго истраживање је обављено уз помоћ студената који су похађали предмет Демографија партнерства и рађања током јесењег семестра школских 2020/21; 2021/22. и 2022/23. Овде је реч о квантитативном анкетном истраживању, а упитник је осмишљен на основу анализе података овог, претходно наведеног квалитативног истраживања – нашла су се питања која нисмо поставили у интервјуима и она за која смо сматрали да би нам квантитативни подаци били корисни. Технички, за формирање упитника је развијена посебна NET апликација која је омогућила приступ упитнику поделом линка, а истраживачи су могли на дневном нивоу да прате ток прикупљања података. Линк ка упитнику студенти су даље дистрибуирали преко личних контаката држећи се унапред задатих социо-демографских критеријума за одабир испитаница, што је с једне стране утицало на прикупљање одговора од испитаница из разних крајева Србије, али с друге стране, узорак није био унапред формиран на основу познавања популације, већ је реч о квотном узорку. Услед тога, опет можемо рећи да није реч о репрезентативном узорку, па се поставља питање у којој мери анализе и закључци које ћемо у овој студији изнети могу бити генерализовани на све жене средњих година у Србији. Немогућност уопштавања произлази из одсуства репрезентативности, али с друге стране, треба имати у виду обимност узорка, што у неку руку иде у прилог валидности уопштавања.

*Карактеристике узорка квалитативног истраживања
Улога мајки у међугенерацисјској солидарности*

У интервјуима су учествовале 44 испитанице, 24 са местом становања у Београду, по 12 са територије градских општина и осталих насеља из околине. Од осталих 20 испитаница, са територије општине Краљево, 10 живи у градској средини, и 10 испитаница живи у другим насељима из ове општине. Што се тиче степена образовања, међу испитаницама из Краљева су биле најбројније факултетски образоване, укупно 10, затим са завршеном средњом школом, 7 испитаница, а најмање са завршеном основном школом, само 3 испитанице. Слично је и са Београдом: 12 испитаница је стекло диплому факултета, 2 испитанице су стекле звање доктора наука, 9 испитаница је са завршеном средњом школом, 2 са завршеном основном школом, док је једна испитаница остала без завршене основне школе. Сарадници са терена су поделили утисак да им је најтеже било да пронађу испитанице са најнижим степеном образовања. Овакво стање је последица чињенице што је узорак био ограничен на младе мајке и мајке средње генерације, које су према званичној статистици Републике Србије све образованије, односно све мање остају на завршеном, или чак незавршеном, основном образовању.

Када говоримо о старости испитаница, најмлађа са територије Београда има 26 година, а најстарија 50 година. Најмлађа испитаница из Краљева је стара 28 година, а најстарија 49 година. Највећи број њих живи у браку, 16 испитаница из Краљева и 14 из Београда; у ванбрачној заједници (кохабитацији) живе 2 испитанице из Краљева, а 5 из Београда; 2 испитанице из Краљева су разведене, а њих 4 из Београда. Једна испитаница из Београда је удовица. Занимљиво је да је највећи број испитаница свој материјални положај оценио као добар (понуђене опције су биле лош, добар и врло добар). Само једна испитаница из Београда и две из Краљева су свој материјални положај оцениле као лош, а као врло добар 2 испитанице из Краљева и 3 из Београда. Оно што је из перспективе материјалног положаја још занимљиво, јесте то да је највећи број испитаница рекло да се домаћинство финансира искључиво од накнаде које добијају од редовног запослења, 12 испитаница из Краљева и 19 из Београда. При томе, половина испитаница из Краљева мисли на мужевљеву плату, док је то случај са само 5 испитаница у Београду. Остале Краљевчанке су навеле да поред запослења имају и друге приходе, углавном дечји додатак, а њих 5 су навеле и приходе од пољопривредних производа. Што се тиче испитаница из Београда, њихов додатни приход је или алиментација, или дечји додатак.

У погледу састава домаћинства, највише је било испитаница које живе у нуклеарној породици (партнери са дететом, односно децом), у Краљеву 10 испитаница, а у Београду 15. Живот у заједници са неким од родитеља партнера пријавиле су две испитанице из Краљева које су навеле да живе са свекром и свекрвом и исто толико испитаница из Београда. Са партнером, децом и својим родитељима живе 2 Београђанке. Три Краљевчанке живе са партнерима и неким другим чланом породице (бака, дека, тетка, брат). Што се тиче самохраних мајки, у Краљеву једна испитаница живи сама са дететом, а две са дететом и још неким из фамилије. У Београду, две самохране мајке живе саме са дететом, две са дететом и још неким чланом породице, а једна са дететом и својим родитељима. Сличне анализе дају и ранија истраживања, на основу којих закључујемо да су једнородитељске породице често скривене унутар вишечланих домаћинстава, што је најчешћа стратегија побољшања положаја самохраних родитеља. Међутим, то надаље ствара административне проблеме, не само када се ради о мапирању једнородитељских породица већ и приликом остваривања њихових права (на пример, отежано добијање додатне помоћи услед тога што се приходи посматрају на нивоу целог домаћинства).

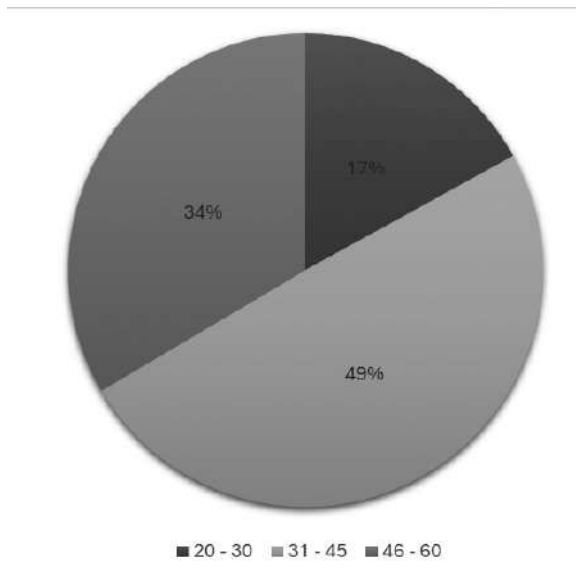
Просек рађања првог детета је приближно једнак у оба града, независно од типа насеља. У Краљеву, на територији града просек је био 26,3 године, најмлађа испитаница је имала 17 година када је родила прво дете, а најстарија 33. Када је реч о сеоској средини, ситуација је слична – у време рађања првог детета најмлађа испитаница је имала 18 година, а најстарија 33, просек 26,9 година. У београдским градским општинама испитаница која је најраније добила прво дете имала је 19 година, а најстарија 37, просек 26,5 година, а у сеоским насељима, најмлађа испитаница је имала 22 године, а најстарија 32 – просек година када се рађа прво дете је 25,5. Примећујемо да је просек година рађања првог детета изнад просека посматрано на нивоу Србије. У Београду је највише испитаница са једним дететом 13 (у Краљеву их је било 5), а у Краљеву је највише са двоје деце, 10 испитаница. Двоје деце има 5 испитаница из Београда. Троје деце има 5 испитаница из Краљева и 4 из Београда. Две испитанице из Београда имају четворо деце.

*Карактеристике узорка истраживања сироведеној на
Филозофском факултету Универзитета у Београду*

Упитник су попуниле укупно 994 испитанице са територије целе Србије. Услови за учествовање у истраживању су били да имају децу, да не буду млађе од 20 и не старије од 60 година, при чему се водило

рачуна о равномерној заступљености свих старосних група. Након обраде података, показало се да је средња старост испитаница 40,2 године. Међутим, уочавамо да највећи удео у укупном узорку имају испитанице старости између 31 и 45 година (графикон 12). После њих, најзаступљеније су жене старости од 46 до 60 година, што је из перспективе међугенерацкијског трансфера врло важна група испитаница нарочито у смеру према старијој популацији, где углавном припадају њихови родитељи. Уз то, у ту групу спадају и жене које у исто време полако постају и баке, па се често могу сврстати у већ поменути „сендвич генерацију“.

Графикон 12. Расподела узорка према старости испитаница изражено у процентима

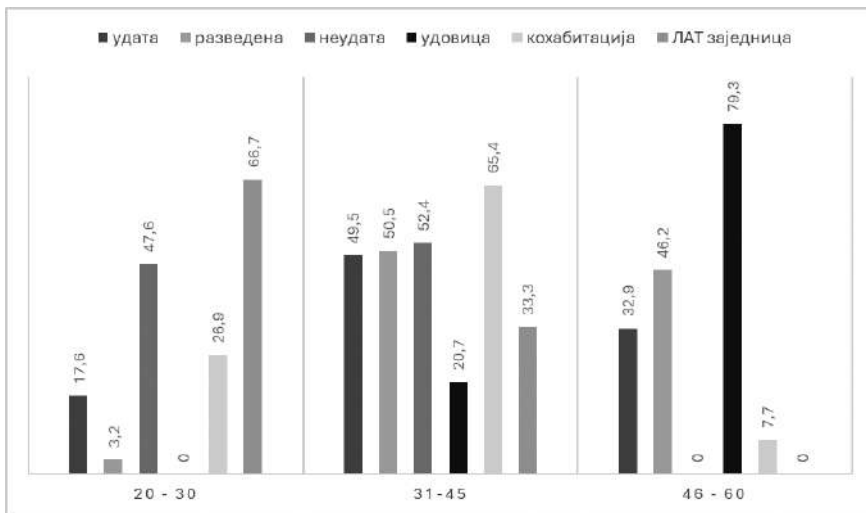

Извор: обрада података теренског истраживања

По питању брачног стања, највише испитаница је удато, 80%, разведено је 9,4%, неударих је 2,1%, удовице су биле заступљене у 2,9%, у кохабитацији је живело укупно 5,2%, док је ЛАТ заједницу пријавило укупно 0,3%. Након укрштања година испитаница и њиховог брачног статуса, можемо закључити да је веза ових варијабли значајна (укупна вредност је $\chi^2 = 83,599$; вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. <0,005; Cramer's V, sig <0,005), односно да брачни статус у великој мери зависи и од година испита-

ница. Неудатих је највише међу најмлађом генерацијом, док су удате испитанице највише заступљене у групи старости 31 до 45 година. Као што се може видети на графикону 13, удовиштво је најзаступљеније међу најстаријом генерацијом испитиваних жена, а ЛАТ заједнице, мада нису много заступљене, најприсутније су међу најмлађом генерацијом, што је у складу са очекивањима. Кохабитације су најзаступљеније међу средњом генерацијом испитаница, што опет, указује на тенденцију трајности ових заједница, односно на могућност да део њих неће прерасти касније у брак.

Графикон 13. *Расподела старосних група према брачном стању, у %*

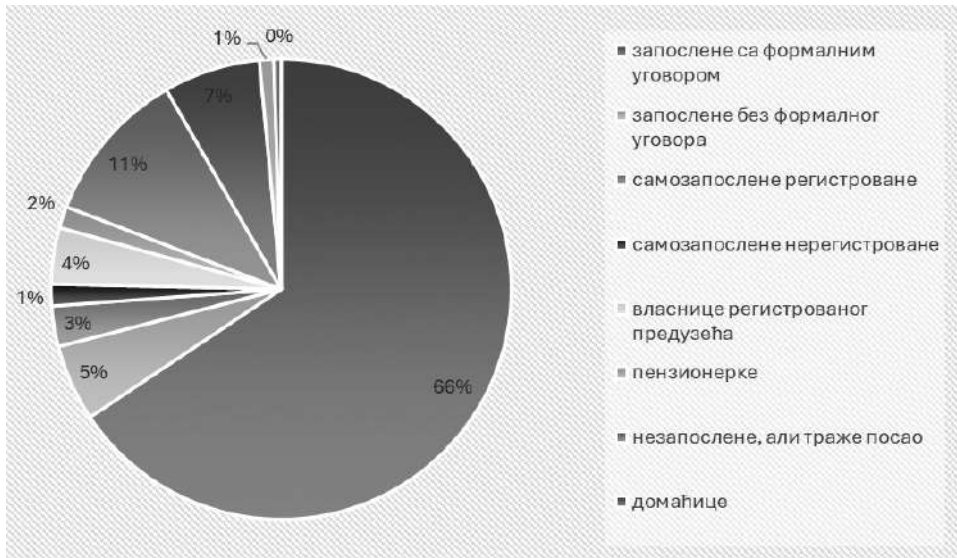

Извор: обрада података теренског истраживања

Када је реч о образовању приближно једнако су биле заступљене испитанице са завршеном средњом школом, удео од 41,7% и оне са стеченим вишим и високим степеном образовања, са уделом од 40,5%. У најмањој мери су биле заступљене испитанице са завршеном основном школом, са уделом од 17,7%. Што се тиче материјалног стандарда, он се заснивао на самоцени испитаница, дакле, није креиран индекс материјалног положаја, те је стога подложен погрешној оцени и варијацијама око његове стандардизације. Свакако, већина испитаница га је оценила као добар, укупно њих 79,1%, затим 12,2% њих га је оценила као лош, а свој стандард као одличан оцењује укупно 8,7% испитаница. Што се тиче извора прихода, већина је навела

редовно запослење, 84,8%, затим, 3,9% испитаница главне изворе прихода има од продаје пољопривредних производа, 2,3% од социјалних примања, од пензије живи 1,9% испитаница, помоћ из иностранства добија 0,9% испитаница, а од ренте живи 0,8% испитаних жена. Њих 5,4% није навело извор прихода. Што се тиче запослености, према подацима приказаним на графикону 14. највише испитаница има властите приходе 79,8% (од редовног запослења са формалним уговором 64,7%, од запослења без формалног уговора њих 5,3%, самозапослене регистроване су њих 2,8%, самозапослене нерегистроване 1,5%, власнице регистрованог предузећа 3,9% и пензионерке имају удео од 1,5% у укупном узорку). У узорку је било укупно 10,7% жена које су незапослене, али активно траже посао, домаћица 6,7%, студенткиња 1% и 5 испитаница (0,5%) се о томе није изјаснило.

Графикон 14. Удели испитаница према радном стању, изражено у %

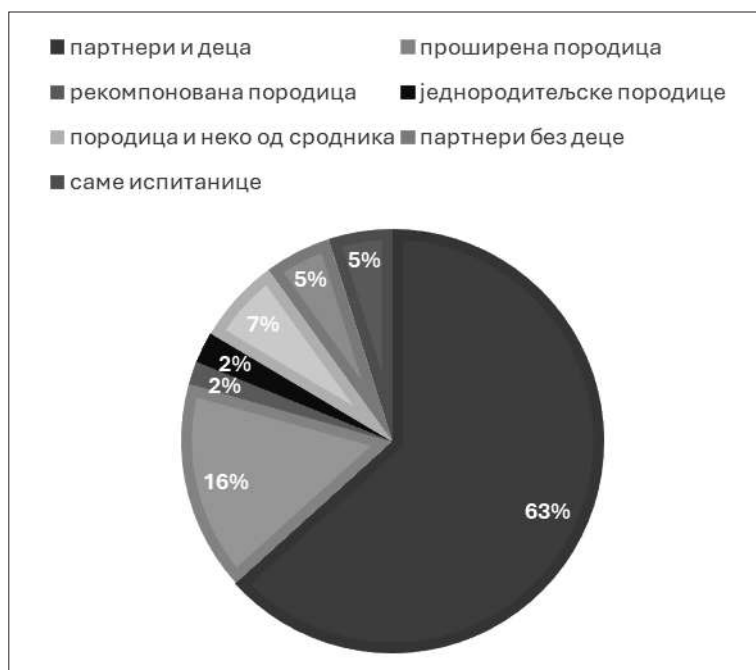

Извор: обрада података теренског истраживања

Ако погледамо састав домаћинства, можемо да кажемо како највише испитаница живи са партнером и заједничком децом, укупно 63,3%, што указује на то да је и у нашем узорку као и на нивоу Србије најзаступљенија нуклеарна породица (графикон 15). Затим, 16% испитаница живи у проширеној породици, а остали чланови домаћинства су углавном родитељи партнера 13,2%, чиме се опет потврђује да су код нас најзаступљеније традиционалне породице. Уз

то, јављају се и заједнице настале након рекомпоновања породице, па је у узорку било заступљено 1,8% жена које су навеле да живе са партнером, заједничком децом и децом једног од њих. Једнородитељске породице су биле заступљене у 2,4% случајева – четири испитанице су навеле да живе саме са дететом односно децом. Укупно 6,5% њих је живело са партнерм, децом и неким од сродника који нису родитељи ниједног од партнера. У 5,1% случајева су испитанице живеле са партнерима, али без деце и преосталих 4,9% њих је живело само. Ови последњи подаци указују на практиковање алтернативних облика живљења и код испитаница које су ушле у узорак.

Графикон 15. *Састав домаћинстава по уделима, приказано у %*

Извор: обрада података теренског истраживања

А када посматрамо с аспекта бројности деце, видимо да су највише заступљене испитанице које имају двоје деце, њих 55,7%, затим оне с једним дететом, са уделом од 30,6%. Укупно 11,8% има троје деце а само 1,8% њих је било са четворо деце. Просек година рађања првог детета је 25,1 година, при чему је најраније прво дете рођено са 16 година, а испитанице које су најкасније родиле прво дете имале

су 42 године. Друго дете углавном рађају жене између 20 и 30 година старости; у просеку са 28,4 године. Треће се такође рађа пред улазак жене у четврту деценију живота, дакле око тридесете године, а четврто је највише жена родило са 40 и више година.

Судећи према нашем узорку квантитативног истраживања, жене старости између 20 и 60 година углавном живе у нуклеарној породици са партнером и децом, мада се мора рећи да традиционална породица која подразумева и проширено домаћинство још увек опстаје, али у мањој мери. Статистички значајан је број оних који се одлучују на алтернативни стил живљења, што подразумева живот са другим сродницима, несродничка домаћинства, самачки живот и живот у пару, али без деце. Што се тиче броја деце, углавном се одлучују за двоје деце, и рађају их претежно у трећој деценији живота. Ако је реч о образовању, најчешће су стекле средњошколско, али су у великој мери заступљене и жене са високим образовањем. У погледу запослености, углавном су запослене, мада се међусобно разликују према правном статусу запослења, али су најзаступљеније оне са формалним уговором о раду.

Веза рађања и социодемографских особина испитаница

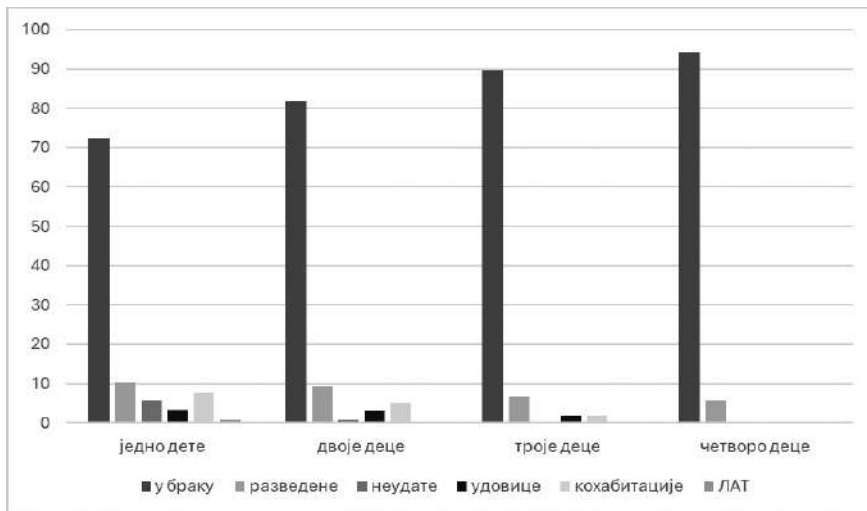
Већ смо рекли да број жељене деце зависи од друштвених услова, али и од социодемографских карактеристика, првасходно жена. Овде ћемо испитати утицај брачног стања, образовања, економског и материјалног статуса на рађање деце. Оно што представља мањак оба истраживања, и квалитативног и квантитативног, јесте одабир узорка који је био унапред одређен, те стога пригодан а не репрезентативан, што је утицало на то да у неким групама имамо више испитаница у односу на остале. То даље утиче на веродостојност испитивања утицаја ових особина. Стога, опет, резултате анализе ових података треба разумети као дескриптивне само за групу испитаница које су ушле у узорак.

Уколико погледамо како брачност утиче на број деце, у квалитативном истраживању које смо урадили видимо да су већи број деце родиле мајке које су у браку него оне које живе у кохабитацији или су пак из неког разлога остале ван брака. То нарочито важи за жене испитиване у Краљеву, где је и мањи удео испитаница које имају само једно дете – у овом граду троје деце која су јединци живе у једнородитељским породицама, од тога две мајке се нису никада уда-

вале, а једна је разведена. Једно дете које нема браћу и сестре рођено је у браку. Скоро све породице са двоје деце бележе формално склопљен брак међу партнерима, а само је једна породица са двоје деце прошла кроз процес развода. Све породице са троје деце бележе брачност родитеља. У Београду је ситуација мало специфичнија из разлога што су породице са једним дететом заступљеније од других. У овом узорку су биле укупно четири разведене испитанице и оне све имају по једно дете. Две жене које живе у кохабитацији су пријавиле да имају по једно дете, једна двоје, а једна троје. Две разведене жене имају по једно дете, а друге две по двоје. Испитивана удовица има једно дете. Укупно пет жена које су у браку имају по једно дете, две двоје деце, три жене наводе да имају по троје деце и њих три да имају по четворо деце. Посматрано по уделима међу групама, чини се да су породице где су родитељи у браку склоније да имају више од једног детета, док самохране мајке у највећем броју случајева остају са само једним дететом.

Као што можемо видети на графикону 16, ове налазе потврђују и подаци прикупљени анкетним истраживањем. Ограничавајуће околности испитивања утицаја, које се односе на чињеницу да је највише жена испитаница било у браку, понављају се и овде, као што је случај и код узорка квалитативног истраживања. Свакако,

Графикон 16. Утицај брачног статуса на број рођене деце

Извор: обрада података анкетног истраживања

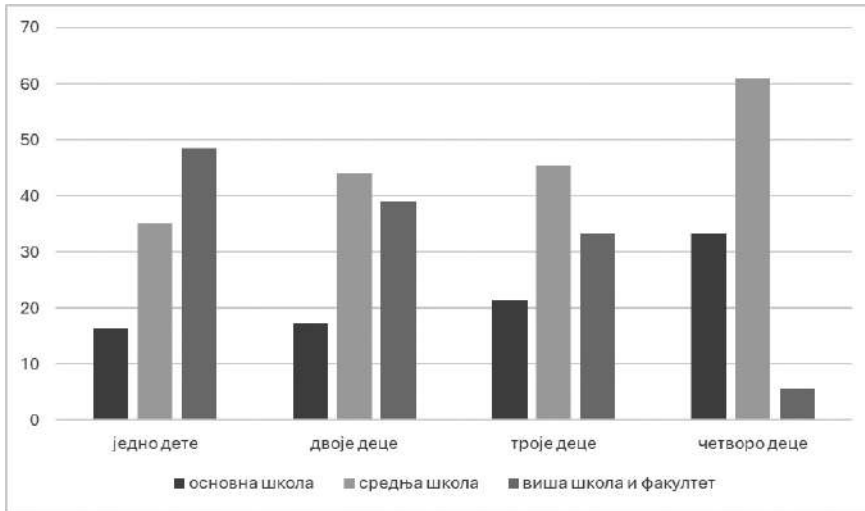
анализа утицаја брачности на број рођене деце помоћу теста H_1 -kvadrat, ипак указује на то да постоји степен утицаја ($\chi^2 = 41,309$; вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. $<0,005$; Cramer's V, sig $<0,005$). Ослањајући се на податке приказане на графикону 13, видимо да су брачне породице највише заступљене и у рађању једног и у рађању више деце. Жене које живе у кохабитацијама, најчешће рађају једно дете, па нешто мање двоје, а најређе троје. Ниједна од испитаних жена из кохабитације није родила четворо деце. Слично важи и за разведене жене, па можемо генерално рећи да је код једнородитељских породица углавном заступљено рађање једног детета, а у много мањем броју рађање већег броја деце. Остале групе по брачности су доста слабије заступљене, па се само спорадично јављају у свим групама, посматрано по броју рођене деце.

Анализом података анкетног истраживања, такође закључујемо на зависност броја рођене деце од образовања испитанице (вредност H_1 -kvadrata, $\chi^2 = 21,348$; вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. $<0,005$; Cramer's V, sig $<0,005$). Супротно очекивањима, примећујемо на графикону 16 да на једном детету остану највише жене са завршеном основном школом, док у свим осталим групама формираним на основу броја рођене деце, предност имају жене са стеченим средњим образовањем. Што се тиче високообразованих испитаница (на њих стављамо акценат из разлога што се образовање сматра једним од фактора који негативно утичу на фертилитет) оно што се не види на графикону 17, јесте да се оне највише одлучују за рађање двоје деце са уделом од 53,5%, затим остају са једним дететом, удео од 36,6%, затим 9,7% њих се одлучило за рађање трећег детета, а свега једна испитаница, односно 0,2%, се одлучила за рађање четворо деце.

Резултати квалитативног истраживања се потпуно подударају са изнетим резултатима анализе анкетног истраживања – показало се да жене са завршеним факултетом у Краљеву (њих 7), имају по двоје деце, а мање их се одлучује за једно (само једна). У Београду, високообразоване жене углавном рађају једно дете (њих 8), три су родиле двоје деце а једна троје. Жене из Краљева које имају једно дете, најчешће су из групе испитаница са завршеним основним образовањем, а оне које се одлуче на више од двоје деце углавном припадају групи са средњим образовањем.

Утицај материјалног положаја на број рођене деце се такође показао као значајан у квантитативном анкетном истраживању

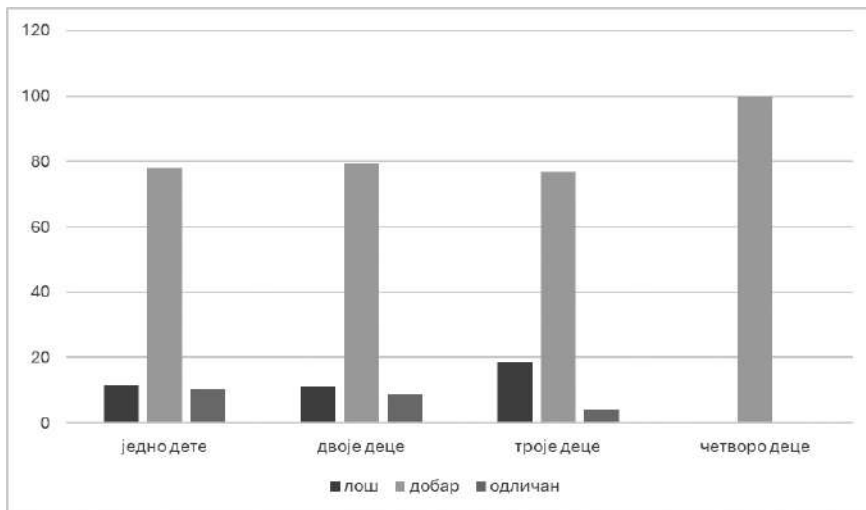
Графикон 17. Утицај степен образовња на број рођене деце, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

– вредност HI -kvadrata, $\chi^2 = 13.204$; вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. <0,005; Cramer's V, sig <0,005. Овде се опет ваља оградити од поузданости узорка из разлога што се материјални положај одређује на основу самопроцене, те је стога питање у којој мери доживљен степен материјалног положаја одговара стварном положају испитаница. С друге стране, услед несразмерно великог удела жена које су свој материјални положај оцениле као добар, питање је како се могу вредновати и добијени резултати. На графикону 18. примећујемо да су у свим групама формираним на основу броја деце у породици, најзаступљеније жене средњег материјалног статуса. Упоређујући, међутим, групу жена које су свој положај оцениле као лош са онима које су положај оцениле као одличан, примећујемо да иде супротним смером. Наиме, жене са самооценом свог материјалног положаја као одличног су најбројније међу испитаницама са једним дететом, па тај удео полако опада, те су најмање бројне у групи породица са троје деце, док их са четворо деце и нема. С друге стране, премда нису заступљене у групи испитаница са четворо деце, испитанице лошег материјалног положаја су више заступљене у групи испитаница са троје деце, док њихов удео надаље опада.

Графикон 18. Утицај материјалног положаја на број рођене деце, изражено у %

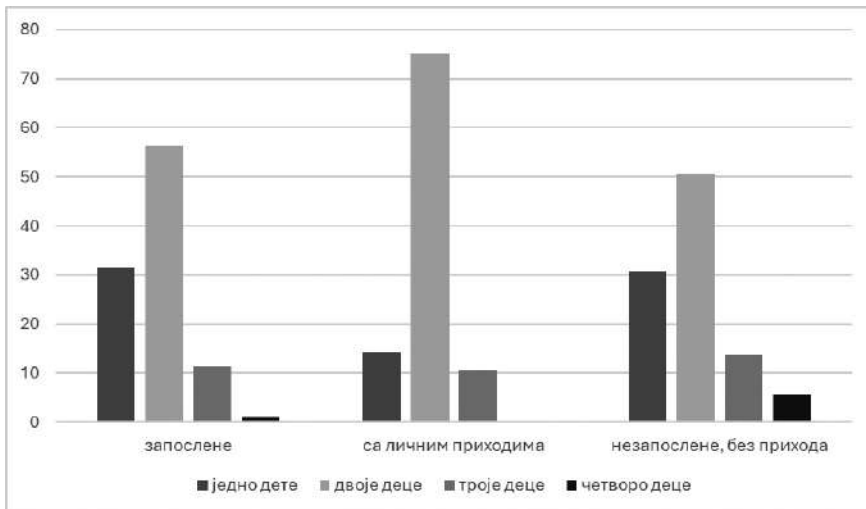
Извор: обрада података прикупљених теренским анкетним истраживањем

Код испитаница које су учествовале у интервјуима, такође се показало да је највећи број жена свој положај оценио као добар. Стога је било и очекивано да ће ове испитанице бити највише заступљене у свим групама одвојеним на основу броја деце у породици. Што се тиче испитаница које су свој материјални положај оцениле као лош, углавном су навеле да су родиле двоје деце, али су биле заступљене и у групама мајки које су родиле и више од двоје деце. Мајке одличног материјалног положаја се и овде углавном одлучују за једно дете (најзаступљеније су у Београду), само у једном случају за двоје и у једном случају за троје деце.

Приликом анализе утицаја радног статуса, показује се да је и он од значаја за број рођене деце – вредност H^2 -kvadrata, $\chi^2 = 73,693$; вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. <0,005; Cramer's V, sig <0,005. Судаћи према овом критеријуму, двоје деце највише рађају запослене мајке (независно од тога да ли је реч о формалном или неформалном уговору, да ли су власнице предузећа, самозапослене регистроване или нерегистроване), са уделом од 77%. Опет, овај резултат је и очекиван с обзиром на то да запослене жене чине и већину у узорку. Тако, ако погледамо расподелу само међу њима у погледу броја деце које су родиле, графикон 19, приметимо да их је највише родило двоје деце, са уделом од 56,3%, затим да је

трећина њих, 31,5% родило једно дете, укупно 11,2% је родило троје деце, а само 1% је родило четворо деце. Слична подела је и код других група – породице са двоје деце су најзаступљеније независно од економске структуре којој мајке припадају. Једино су жене домаћице или пак незапослене а траже посао, родиле и четврто дете. На сличне резултате указују и подаци прикупљени квалитативним истраживањима – независно од економске структуре којој припадају, већина испитаница преферира рађање двоје деце, после тога следе оне које су родиле једно дете, а тек онда испитанице са више од двоје деце.

Графикон 19. Заступљеност испитаница по броју деце према економској структури, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

Занимљиво је испратити промену социодемографских карактеристика (брачног стања, радног статуса, степена образовања и материјалног положаја) пре и после рађања првог детета. У погледу образовања, резултати указују на то да постоји узлазна покретљивост код испитаница након рађања првог детета – наиме, од укупно 173 испитанице са завршеном основном школом, њих 12, односно 6,9% је успело да заврши средњу школу, а 13 испитаница, односно 7,5% из ове групе је успело да стекне и факултетску диплому. Код испитаница са завршеном средњом школом, којих је у узорку 492, њих 78 је после рађања првог детета успело да заврши факултет. Кад је реч о радном статусу, укупно 9,2%, односно 47 испитаница које су пре рађања првог детета биле запослене остало је без посла. С обзиром на то да је

реч о анкетном истраживању, немамо информацију да ли су саме жене да напусте посао или су добиле отказ због смањених капацитета услед улагања ресурса у одгој деце. Код испитаница које су биле незапослене пре рађања првог детета, њих 209, односно 55% се запослило након рађања, што се посматра као позитиван тренд. Занимљиво је да су жене које су се пре рађања одлучиле за улогу домаћице, да су у томе и истрајале, у смислу да ниједна од њих није нашла посао пошто је родила децу. У оквиру квалитативног истраживања, дошло је до врло малих промена – три испитанице су из ванбрачне заједнице прешле у брачну, четири испитанице су биле незапослене, а онда су се запослиле, а једна испитаница је од рада код другог лица прешла у фирму коју је сама основала. Оно што је важно јесте да ниједна од њих није пријавила да је била отпуштена након рађања деце.

На крају, врло је занимљиво било испратити и промену брачног стања после рађања. Подаци указују на то да су се 25 жена, односно 3% њих које су биле удате пре рађања деце, након рађања развеле. Свој статус су највише промениле жене које су биле неударе и нису живееле са партнером из разлога што је 62,7% њих, односно 84, ступило у брак. Четвртина испитаница које су живееле у кохабитацији пре рађања деце склопиле су брак после рађања. Код испитаница учесница у интервјуима, највећи број њих није мењао брачни статус након рађања. Промене се препознају једино код жена које су из кохабитације ступиле у брак, укупно њих 11 из оба града.

Функционална солидарност на релацији старије генерације према млађима

Држећи се облика међугенерацкијске размене који се, према другима, овде наведеним истраживањима, најјасније увиђа, акценат смо ставили на испитивање функционалне солидарности која подразумева степен помагања и размену ресурса сваке врсте међу генерацијама. Операционализација је урађена у складу са Бенгстоновим димензијама, али је прилагођена циљу и методи истраживања чије резултате овде анализирамо. У анкети функционална солидарност, која је подразумевала помоћ старијих генерација млађима, операционализована је преко питања:

1. Да ли имате помоћ старијих генерација око одгајања деце?
2. Ако имате, ко најчешће помаже?
3. Коју врсту помоћи добијате?
4. Колико сати недељно имате помоћ?
5. Када вам је та помоћ највише значила?

У интервјуима је функционална солидарност операционализована преко две групе питања:

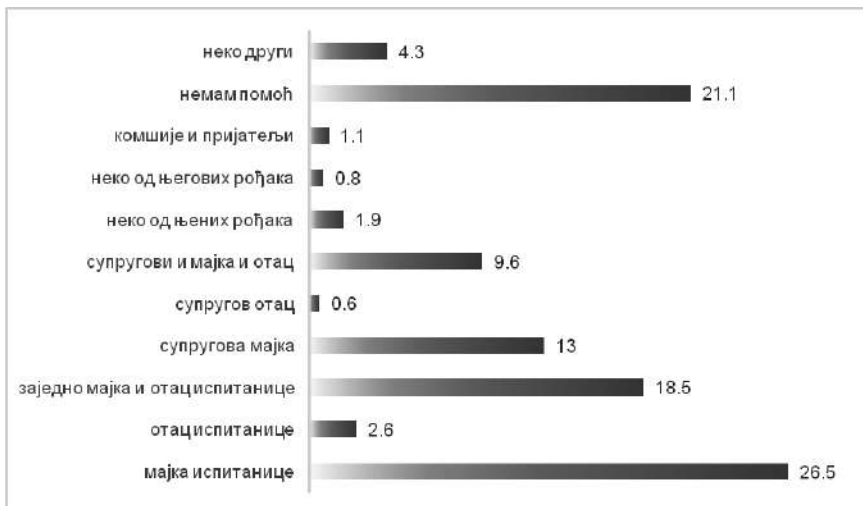
Прва група питања: Да ли вам родитељи помажу око деце? Ваши или мужевљеви? Ко више и око чега (мајка, отац, свекар, свекрва)? У чему се огледа њихова помоћ (финансијска, око чувања деце, одвођења и довођења из школе и са слободних активности, у домаћинству, емотивна подршка)? Колико сати недељно вам помажу у кући и око деце?

Друга група питања: Како оцењујете њихову помоћ? Наведите примере када су вам родитељи одиграли кључну улогу у одгајању деце или у усклађивању рада и родитељства.

Анализом података које смо добили путем интервјуа, закључујемо да највећи број испитаница из оба града и независно од типа насеља у којем живе, као и од типа породичне заједнице (нуклеарна или проширена породица) наводи да има помоћ од својих или партнерових родитеља. Укупно 10 испитаница из целог узорка је навело да никада нису имале помоћ овог типа – 6 испитаница из Београда и 4 испитанице из Краљева. Резултати анкетног истраживања потврђују налаз у смислу да је око петина испитаница, односно 21,1%, рекло да нису никад имале помоћ, док су осталих 78,9% рекле да су имале помоћ, или да је још увек имају.

Резултати анкете показују, као што се може видети на графикону 20, да помоћ најчешће долази од родитеља испитанице, и то најчешће

Графикон 20. Порекло помоћи око деце, изражено у %

Извор: анализа података анкетног истраживања

од мајке са уделом од 26,5% у укупном узорку, затим подједнако од мајке и оца, са уделом одговора 18,5%, а затим следи помоћ која долази од партнерове мајке, са уделом од 13%. Овим се поново потврђује најзначајнија улога жена у родитељству. Прво, жене су начешћи пружаоци помоћи, а друго испраћена је женска линија сродства, па се ангажује више мајка испитанице него њеног партнера.

Слично је и са испитаницама саговорницама у интервјуима – само 10 испитаница је навело да нису имале помоћ, док су остале рекле да су је имале, или, ако су деца мала, још увек је имају. Такође, потврђено је и да та помоћ најчешће долази са стране родитеља испитанице, најчешће мајке. Мада, ако је реч о проширеном домаћинству где породица живи са родитељима партнера, најчешће, мада не по правилу, помоћ долази са стране родитеља супруга. О утицају заједничког живота на пружање помоћи ћемо више говорити у анализи података који се односе на структуралну солидарност.

Помоћ коју испитанице добијају квантитативно смо измерили преко питања о броју сати ангажовања старијих. У анкетном истраживању, највећи број испитаница, 39,4%, рекло је да помоћ добија између 6 и 20 сати недељно, укупно 37,4% њих је истакло да помоћ имају мање од 5 сати недељно (што би било око сат времена дневно), а 23,2% испитаница је рекло да на недељном нивоу помоћ имају између 21 и 40 сати. У случају ове последње групе испитаница, можемо рећи да група старијих генерација родитеља својој деци помаже у истој мери као што би били ангажовани и на редовном запослењу, односно 8 сати дневно.

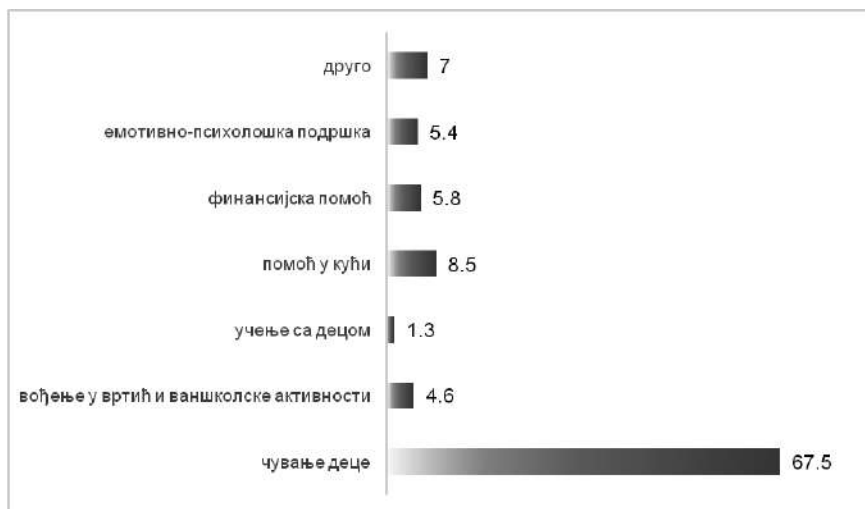
Интервјуисане испитанице које су навеле да су имале или још увек имају помоћ родитеља, говоре о томе да та помоћ иде од њиховог укључивања неколико сати недељно у чување деце, до укључивања у обавезе око целог домаћинства, односно да се она огледа у несебичном пружању сваке врсте физичке, финансијске и емотивне подршке која понекад премашује и читаву радну недељу од 40 сати. Код једне испитанице из Београда, видимо да њој мајка помаже више од 10 сати дневно откако јој је истекло породилско боловање. У њеном случају, та помоћ представља и веће ангажовање које је тешко исказати у сатима. Екстреман случај је испитаница која има близанце, па је услед превременог порођаја дошло до здравствене компликације код једног детета, а њена мајка, са којом иначе породица и живи, преузела је читаву бригу о здравом детету да би се испитаница бавила болесним. Такође, примећено је да је та ангажованост старијих била појачана током трајања епидемије корона вируса, наро-

чито ако су родитељи и у то време настављали да раде. Испитаница из Београда која истиче несребичну подршку и својих и партнерових родитеља, наводи:

„Ошкад клинци не иду у вртић, сваки дан су код ње (њене мајке, прим. аутора) док сам ја на послу, а пре епидемије сигурно 10 до 15 сати недељно су били са мамом. Она је увек шила по сина у вртић а ја сам узимала малу. А иу је и викенд. Дакле, ио је било пре епидемије“ (Б. Р. 44 године, двоје деце, Београд).

Када је реч о врсти помоћи, анкетно истраживање показује да се она најчешће огледа, што видимо из графикана 21, у помоћи бака и дека око чувања унука, што је навело укупно 67,5% испитаница, затим се истиче помоћ око кућних послова са уделом од 8,5%, па финансијска помоћ са уделом од 5,8% и емотивно-психолошка подршка са уделом од 5,4%.

Графикон 21. Врсте помоћи које иружају старије генерације, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

У интервјуима, испитанице такође наводе да се помоћ старијих најчешће односи на чување деце и помоћ у кући. Емотивну помоћ старијих генерација испитанице нису често наводиле. Ову врсту помоћи су навеле само две испитанице: испитаница чија је мајка пример несребичног укључивања родитеља због једног болесног детета и

мама близанца која каже да је имала психолошке кризе након рођења деце када јој је свекрва пуно помогла:

„Кад јод неко има проблем, или кад ја имам проблем моју да јозовем свекрву. Она је ју главна фигура. Кад јод имамо неки проблем, можемо да је јозовемо и јоразјоварамо“ (Б. Р. 44 године, двоје деце)

Финансијску помоћ испитанице препознају у учествовању родитеља у трошковима домаћинства. Најизраженија је код претходно наведене испитанице:

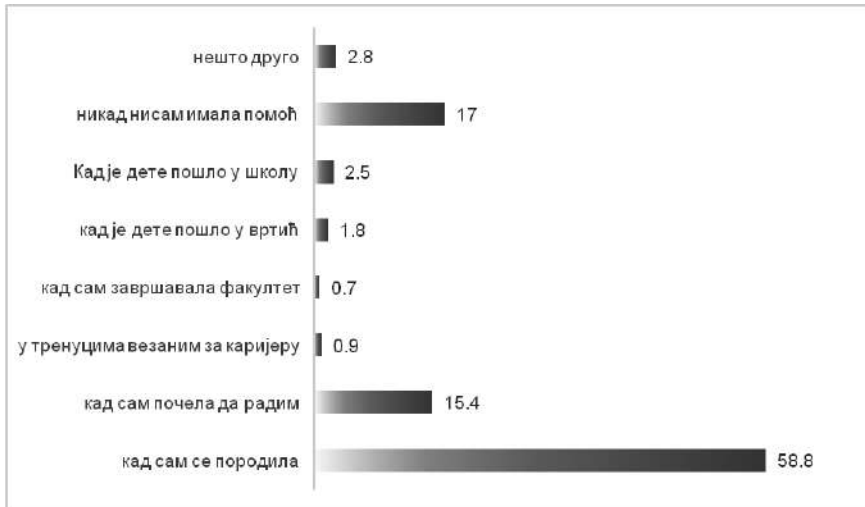
„Рецимо, кад је јребало да се куји аујо, јо нам је финансијрала Бранкова мама, јј. дала нам је унајред новац и ми јој враћамо. Сјан су нам кујили Бранкови – Бранков браји и мајка. Они су нам јрилично обезбедили животи кад су видели да ће доћи дете. Ваљда из јој сјраха: „Они ће сад да живе у изнајмљеном сјану? Како ће они? Шја ће они?“. Смешно је било кад смо чули како размишљају. Нису имали баш јуно јоверења у нашу сналажљивост, јјако да су нам јомојли и више нејо шјо смо очекивали у животи. Ја сам са сјомаком ушла у срећен сјан у сујер делу јрада. Сјварно су нам јуно јомајли“ (Б. Р. 44 године, двоје деце).

Уз испитивање врсте ресурса које улажу старије генерације, важно нам је било и да испитамо када је нашим испитаницама та помоћ највише значила. Анализом одговора прикупљених анкетом а приказаних на графикону 22. закључујемо да је она била од највећег значаја женама након порођаја, што је навело више од половине испитаница, односно њих 58,8%, а затим и после окончања боловања, што наводи 15,4% испитаница.

Слично овим резултатима, наводе и интервјуисане испитанице, с тим што су, због начина прикупљања података који то омогућује, биле у прилици да наведу још неке ситуације које ми нисмо могли да мапирамо анкетом. Ипак, најзначајнији моменат, када је жени највише потребна подршка, јесте када са бебом дође кући, нарочито ако је реч о првом детету, када су страх и проблем организације веома изражени. Навешћемо пример мајке која има подршку оба своја родитеља:

„Кад сам добила јрво дете, ојети је јшја највише јомојо. Он је ју најојушјенији и има највише времена и снаје. Мама је била јрвих 15 дана кад сам се јородила, али јосле све јшја. Кад јреба да изађемо чува их, води их најоље, води их на сликање, цршање, јмнастјику... увек је сјреман да их одве-

Графикон 22. Кључни моменти када помоћ старијих највише значи, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

де и сачека... најлакше ми је њећа да ми помаже кад јој ми заједно мама и тата чувају, мама је ангажована више око куће. Живе на двадесет минута пешака од нас, ја је тата докучици јер вози ауто. Делује да му није тешко. Никад неће да каже, чак и кад видим да му није то вољно, он уради све што ми је потребно. Теже увече заспи, ја некад теже усане ујутру, онда му је мало теже кад мора рано да дође, али мислим да ја унучићи и одржавају. Моја деца су им једини унучићи“ (В. А, 36 година, двоје деце, Краљево).

Испитанице истичу важност подршке када по истеку породилског боловања морају да се врате на посао и стога следи одвајање од деце. То, надаље, уме да изазове не само проблем збрињавања детета већ и психолошке проблеме због новонастале ситуације. Стога је управо помоћ особе која је блиска и са мајком и са дететом врло важна. Једна испитаница из Београда говори о томе како јој је емотивна и физичка подршка била најзначајнија управо по окончању породилског боловања:

„Кључни моменти су били после породилског, када сам се вратила на посао. Та ситуација деце у вртићу је прошле у реду, али због самој колективна се деца често разболе и

тада је свекар ускакао, он је о дејтеју водио рачуна јер ја у њом периоду нисам мола да изостајем са њосла и да се бринем о њему“ (М. В. 32 године, једно дете).

Даље, испитанице наводе да им је веома важно то што могу да се ослане на своје или партнерове родитеље да одводе и доводе децу из вртића/школе и воде их на ваншколске активности и рођендане:

„Имам утисак да је можда преходна година, њоштио ми је син кренуо у први разред, била кључна у њоме да ми мама њомаже, да ја одведе, враћи из школе, њомоине за домаћи, у њом смислу. Ја не знам како бих усклађивала обавезе, њосао и њејову школу“ (Р. С. 36 година, једно дете, Београд).

Оно што је занимљиво, а што нисмо могли закључити на основу резултата анкете, међугенерациска солидарност често може имати кључан значај за младе родитеље који су у процесу изградње каријере. То су истакле две испитанице, једна из Краљева а друга из Београда. Испитаница из Краљева описује како је уз помоћ мајке успела да заврши факултет:

„Јој, мамина њомоћ у свему од првој дана... за чување, буквално све врсте њомоћи сам имала кад сам родила ћерку. И финансијску и чување, и њомоћ у кући, буквално комилетну. Она је тада већ била у њензији и њуно је њомајала и у домаћинству и око дејтеја. По неколико сати дневно, она је долазила и остјајала са њом да ја моју да учим. Тако смо се смењивале док нисам завршила факултет. Она дође код нас, а ја одем код ње у сѡан да учим. То је увек било барем 5 сати дневно, тако да је она буквално тада водила рачуна и о целој кући“ (С. В. 40, двоје деце, Краљево)

Испитаница из Београда иде корак даље када говори да су каријере и ње и супруга ишле узлазном линијом захваљујући и њеним и његовим родитељима.

„Ејо, у њом тренутку јесу њомоили кад сам утисала мајтер студије њоред свој њосла. Мали се родио док сам била на студијама, са малом сам била њирудна. У њом периоду сам имала мојућност да се бавим још неким стварима њоред дејтеја. Бранко је тада радио каријеру њоред свој формалној зайослења. Молао је да прехвати још неке њонуде и њо му је достја њомоило да развије каријеру коју има данас“ (Б. Р. 44 године, двоје деце, Београд).

У складу са трендом потенцијално повећане учесталости развода, који има вишеструке последице по породицу, њену структуру, материјални положај и уопштено организацију живота у новим условима, важно је истаћи да испитанице које су кроз овај процес пролазиле, највећу подршку имају од своје породице:

„Па мислим да су ми ипак, у том тренућку, родитељи били највећи ослонац зато што наша заједница није добро функционисала од самог почетка. Ми смо се, ироти, размислили у размислима и ироти, оно, од стариха и... онда сам ја у неком тренућку, вероватно зато што сам таква, овај... мало се повукла у себе, ишла зубе и рекла: 'Океј, ја сам ово хтела, има сад да изђурам до краја' и то је то, разумеш, моју ја то! И мало сам, оно...“ (А. Ј. 42 године, једно дете, Београд).

Резултати оба истраживања указују на то да, ако занемаримо испитанице које нису биле у прилици да користе ресурсе старијих генерација, баке и деке имају велику улогу првенствено у чувању деце, али је њихова помоћ од значаја и за обављање физичких послова у кући. То чини да се мајке у извесној мери растерете, неометано раде или се школују ако су још увек на студијама. Тиме се смањује фрустрација двоструке оптерећености, па мајке имају више снаге да се посвете деци и да раде на њиховом емоционално-когнитивном развоју. Уз то, одсуство стреса оставља простор и за неговање партнерства, које често због растрзаности захтевима околине бива занемарено. Ресурси усмерени од старијих ка млађима, важан су хумани капитал породица. Размена емоција и осећај поверења и сигурности представљају незаменљив ресурс када су деца у питању.

Функционална солидарност на релацији младе и средње генерације према старијима

Степен размене ресурса који се креће у смеру од млађих генерација ка старијим, у анкетном истраживању операционализован је преко следећих питања:

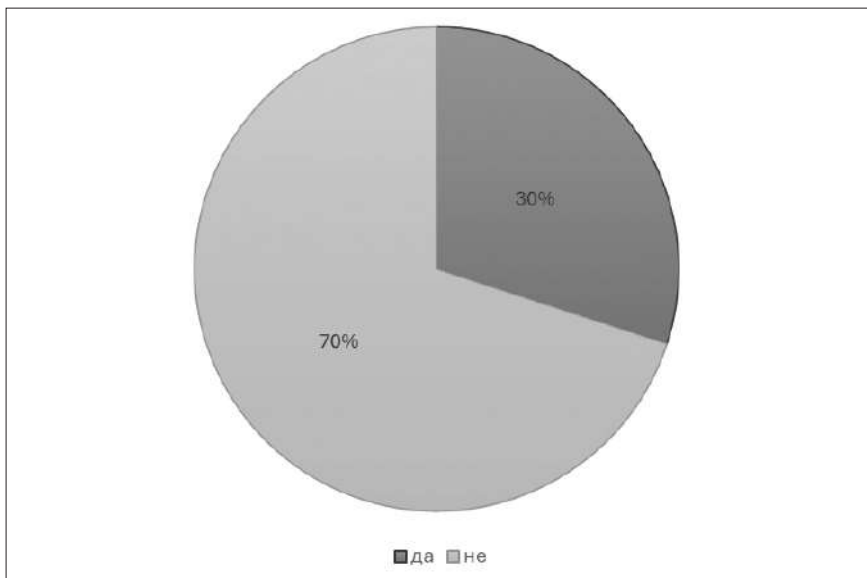
1. Да ли бринете о старима у оквиру дома?
2. Ако бринете, колико их је?
3. Да ли бринете о старима ван вашег дома?
4. Ако бринете, колико их је?
5. Колико имају година стари о којима бринете?

На сва питања су били понуђени одговори за које су се испитаници опредељивали.

Питања преко којих је операционализована функционална солидарност у овом смеру, слично су постављена и у инструменту за вођење интервјуа. Испитаницама је постављено питање да ли сада брину о родитељима, а затим и да ли брину о неком другом старијем рођаку, комшији или пријатељу.

Подаци анкетног истраживања указују на то да већина испитаница које су учествовале у анкети, још увек није дошла у ситуацију да брине о старима, што је и било очекивано с обзиром на њихову старосну структуру. Као што можемо видети на графикону 23, једва трећина испитаница, односно 30% (укупно 299) за сада брине о старијима у оквиру домаћинства, док преосталих 70% још увек није у таквом положају. При томе, у групи испитаница које брину о неком члану домаћинства, скоро половина 49,8% брине о једном члану, њих 38,8% брине о два члана, док преосталих 11,4% брине о више од два члана који живе у њиховом домаћинству.

Графикон 23. Удео испитаница које брину о неком старијем у домаћинству, изражено у %

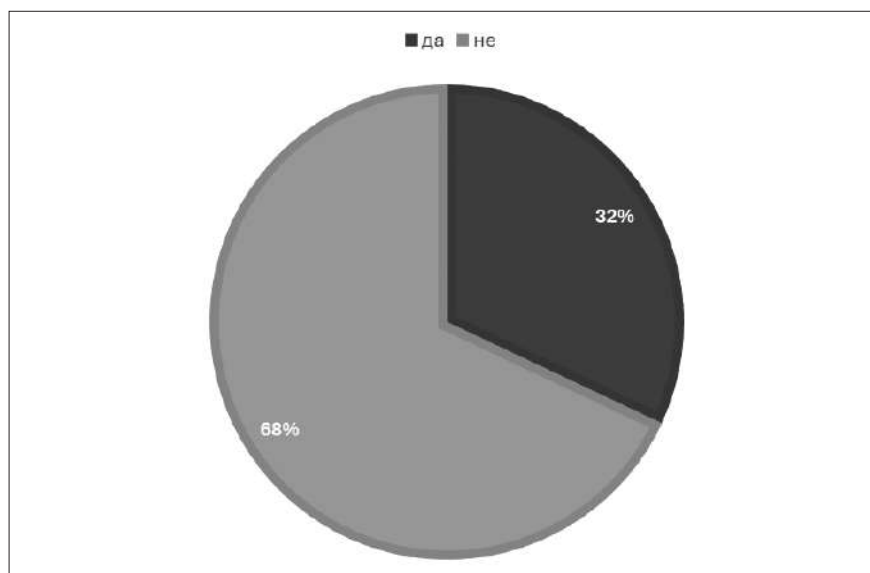

Извор: обрада података анкетног истраживања

О старијима ван куће, брине укупно 32% испитаница (односно њих 307), док 68% њих су изјавиле да не постоји старија особа ван до-

маћинства о којој брину, графикон 24. Од укупног броја испитаница које су се изјасниле да брину о неком ван домаћинства, укупно 40,2% брине о једном старијем лицу, 36% испитаница брине о двоје старијих, док се о више од двоје старијих брине укупно 23,8% испитаница.

Графикон 24. Удео испитаница које брину о неком старијем лицу ван домаћинства, приказано у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

На крају, можемо рећи да када су године у питању, највећи број њих брине о старијим лицима која имају између 71 и 80 година, њих 50%, затим о особама старим између 60 и 70 година, њих 30%, а најмање о старијима од 80 година, укупно 20% испитаница. Најмањи удео бриге о најстаријим лицима разумемо као последицу најмање бројности ове категорије, а то је услед животног века који премашује очекивани животни век при рођењу. Међутим, треба имати на уму да су они који улазе у девету деценију живота најосетљивији, са најчешћим инвалидитетима која их чине рањивим и зависним од помоћи других.

Код анализе података прикупљених интервјуима, први утисак јесте да већина испитаница још увек није у ситуацији да се брине о старим родитељима или другим сродницима, а неке од њих, оне најмлађе, и не размишљају како ће то изгледати у будућности. Испитаници

танице које су укључене у ову врсту размене углавном су у прилици да брину о генерацијама старијим него што су њихови родитељи, бакама и декама, али то не подразумева да ангажовање укључује само њих, већ оно углавном највише пада на терет њихових родитеља. Али ово искуство се може посматрати и као корисно за усвајање етичких норми које регулишу односе међу генерацијама. С друге стране, то је и прилика да се увиди какав утицај ова ангажованост може имати на целу породицу, па и да се размотри укључивање институционалне подршке, односно дома за старе, независно од примарног односа према овом виду збрињавања. Једна испитаница је истакла да се њена породица бринула о баки која је психички болесна, а та специфична свакодневна брига о њој повратно је негативно утицала на целу породицу.

„Конкретно, мој тата има маму која је психички болесна и живела је код њих од кад није могла да се сара о себи, пошто ми је тата једина. Међутим, кад су почели ти психички проблеми, то се одражавало на њихову породицу, доста сам тата помагала тати, јер је њему то јако тешко било. На крају смо је одвели у сестарачки дом, пошто је она то тражила, али када смо је сместили тамо, она се приживела, иако је до тата пристијала. Ишли смо у више тих домова и на крају смо изабрали најскупљи да би њој били добри услови. Тада наступају проблеми јер је такав дом било тешко платити, али тата је био спреман и да нешто прода како не би била у лошим условима, иако она то на крају због тих психичких проблема није ценила... то не може свако да приушти, а некад је то једино решење иако угрожава све. Умишљала је да ће неко да је убије, да је моја мама тврди да није хтела да једе, није могла ни да функционише у њиховом ситану јер је имала такве мисли то је није било решење. И то је утицало на све њих и аутомаатски на све нас. Тако да ето и са те стране, нека помоћ код тих тешких случајева“ (В. А. 36 година, двоје деце, Краљево).

Међутим, улагање ресурса у бригу о старијим особама не мора увек имати негативан повратни утицај на породицу. Много је чешће, нарочито услед неговања фамилистичких односа код нас, да ова размена буде емотивно обојена и представља неку врсту потребе и задовољства. Ово је нарочито случај ако је особа која је у прилици да пружа подршку некада у животу била у ситуацији да је и добија управо од особе о којој сада брине. Такву ситуацију препознајемо код једне испитанице из Краљева:

„Ми смо доскора имали и бабу у једној кући, мислим ја сам и њу њедала, она је била њрема мени океј, њомајала ми је. Скоро је умрла. Мојла сам да осѡавим ћерку да њази Косѡу у дујку, а ја да сићем брзински да јој дам да једе, да видим има ли воде, да јој однесем јабуку, убаѡим дрво и наложим. Није ми било ѡеишко, негде је и заслужила ња ми није било ѡеишко. Сећам се и да је она мене чувала и да је њомајала око ћерке колико је и докле је мојла“ (А. М. 28 година, двоје деце, Краљево).

Захваљујући чињеници да смо ово истраживање обавили у време пандемије корона вируса, имали смо прилику да разговарамо са испитаницама које иначе у регуларним условима не брину о старима, али им је специфична ситуација која је била актуелна тада наметнула ову обавезу. Страх од ширења корона вируса навео је доносиоце одлука да спроведу мере превенције које су налагале грађанима старијим од 65 година да остану код куће како би смањили ризик од заразе, а то је била прилика и да се неке испитанице опробају у улози пружаоца услуга својим старијим сродницима и пријатељима. При томе, у тој ситуацији ни територијална удаљеност нити оптерећеност млађих лица унутар дома нису били значани за помоћ старијима. Ситуација је у то време узлазни међугенерациски трансфер учинила нужним и јединим решењем за збрињавање старијих лица. Тако, неке испитанице су, независно од тога да ли имају малу децу, дневно опслуживале и по шест домаћинстава старијих чланова. Ни раздаљина њиховог домаћинства од домаћинства старијег сродника које је имало забрану кретања, није била од значаја, па су се оне кретале по свим крајевима Београда. За разлику од испитаница које и у нормалним условима брину о старима, ове испитанице једино нису помагале око обављања свакодневних активности у оквиру дома у случајевима где су стари здрави, те нису у потпуности ни осетиле у којој мери их то може оптеретити.

Испитаница из Београда је била у ситуацији да је у то време она једини ослонац старијим родитељима и другим члановима фамилије који су у поодмаклом добу. С обзиром на то да су јој родитељи здрави, тада је први пут осетила да је брига о родитељима заправо врло захтевна чак и када се своди само на ангажовање око набавке. Уз то, јасно је да овај ангажман тражи и усклађивање са другим обавезама и потребама:

„Далеко од ѡоја да им не ѡреба ѡогришка, океј, ја сам ѡо ѡреузела на себе и некако ми је лојично, не размишљам о ѡоме, ѡросѡо ѡо иде неким својим ѡоком. Али свесна сам, реѡимо...“

сад је корона йоказала кол'ко је тешко када сви зависе од тебе. И баш сам йричала са Иваном (сестра исцйшанице, йрим.аућ.), овај, о томе, зайо шйо, у исйо време, знаш, они нису смели да излазе најоље јер су обоје йензионери, зависе од тебе, ти йрчиши у айошеку, заборае, б йуша идеш у айошеку... сваки дрући дан йреба им нешйо из радње. Прийоом, имам и шейку од 85 йодина, на Бановом брду, која нема исйо децу, разумеш, йа сам и њу ойслуживала..." (А. Ј. 42 године, једно дете, Београд).

Ако изузмемо ову ситуацију са корона вирусом, можемо рећи да већина наших испитаница још увек није у ситуацији да брине о старијима, те стога и не можемо у потпуности говорити о њиховом доживљају ове улоге. Оне које су се изјасниле да су укључене, углавном су старије од 40 година, те је стога природно да и њихови родитељи полако улазе у године у којима им је подршка неопходна.

Друга група испитаница припада млађим генерацијама, које нису једини ослонац старијим генерацијама, већ о њима брину посредно и повремено пошто терет пада на њихове родитеље. Узлазна генерацијска размена се највише очекује у проширеним вишегенерацијским домаћинствима, мада нам искуство са корона вирусом говори да раздаљина не мора бити препрека за помоћ старијима. Оно што је остало неистражено и може постати тема неког другог истраживања, јесте унутаргенерацијски однос у смислу поделе дужности према родитељима између браће и сестара. Било би врло корисно истражити да ли је терет улагања ресурса на овај начин подједнако распоређен или пак зависи од неких других фактора попут територијалне близине, заједничког живота у домаћинству, степена афективне везаности, раније размене у супротном смеру, материјалног положаја и других друштвених и демографских предуслова.

Мапирање нормативне солидарности

Нормативна солидарност схваћена у смислу јачине посвећености својој улози у породици и у смислу препознавања, прихватања и испуњавања породичних обавеза, у оба истраживања је операционализована преко питања која указују на то колико су породичне улоге важне за испитанице, као и на који начин оне доживљавају међугенерацисјску размену. У анкетном истраживању, ова врста солидарности је операционализована преко следеће групе питања:

1. Да ли мислите да родитеље оптерећује помоћ коју вам пружају?

2. Да ли осећате да дугујете родитељима помоћ у старости?
3. Да ли сматрате да је помоћ родитељима у старости дужност или захвалност?
4. Да ли бисте примили родитеље да у старости живе у вашем домаћинству?

Приликом прикупљања података путем интервјуа, нормативна солидарност је операционализована преко следеће групе питања: Да ли сматрате да родитеље оптерећује помоћ коју вам пружају око од-гоја деце? Да ли сматрате да ви и ваш супруг „дугујете“ родитељима помоћ у старости? Да ли то осећате као израз захвалности или можда као дужност? Да ли су вам они „терет“? Да ли сте спремни да их примите да живе са вама, кад не буду могли сами да се старају о себи или остану удовци?

На питање какав став имају испитанице о томе да ли родитеље оптерећује помоћ коју пружају, већина, њих 66,5%, рекло је да мисли да их не оптерећује, док је око трећине испитаница, 33,5%, рекло да мисли да их оптерећује. Посматрано овако, према уделима добијеним након анализе података, можемо рећи да се налази поклапају са ставовима старијих лица која пружају помоћ, а о којима сазнајемо из другог истраживања. Према подацима истраживања о старима које је реализовано такође на Филозофском факултету, Универзитета у Београду, чак 78,8% старих наводи да их вишеструка помоћ деци не оптерећује, а само 16,1% да их оптерећује, али да морају да помогну (Bobić, 2023:126). Очекивано се у овом истраживању препознаје утицај старости испитаника на одговоре, па се показало да оптерећење осећа најстарија група испитаника, чији се припадници налазе у годинама када им и самима треба помоћ.

Судећи само према нашем анкетном истраживању, могли бисмо прерано закључити да млађе генерације не увиђају напор који старији улажу како би им помогли. Али на основу анализе података прикупљених интервјуима, можемо рећи да испитанице ипак увиђају напор који старији улажу, али су и мишљења да је ова ангажованост корисна, нарочито у психолошком смислу. Ово препознајемо код испитанице из Београда:

„Па добро, ја сам сијурна да њо њу већ ойшерећује, у шом смислу шиио је она већ жена оно, у годинама, ња јој је физички сијурна сам, најорно. Мада она шо никад не би йризнала. Ми-слим да је њој шо йре свеја задовољство, овај, и шошреба да йроведе шиио више времена са унучићима, шиако да...“ (Ж. К. 35 година, једно дете, Београд).

Мајка близанаца од којих једно захтева целодневну негу, такође из Београда, свесна је да јој се мајка у потпуности посветила, примећује и да је занемарила своје здравље. С друге стране, јасно истиче и осећај задовољства које мајка показује због увиђања колико је њена улога допринела напретку здравља болесног детета:

„Мислим да се многа шота одрекла, ирактично целој свој живојта. Она јадна више не иде ни на контроле, нијта било шита друго, да би нама йомола. Међујтим, свесна је и йоносна шито увиђа да је њено анјажовање било можда од йресудне важности да дете коначно йриведемо йушу здравља“ (Б. В. 35 година, двоје деце, Београд).

Приликом анализе нормативне солидарности, примећујемо код неких испитаница веома чврсту узајамну афективну везаност за родитеље, те стога, помоћ коју добијају схватају не само као корисну за усклађивање сопственог приватног и пословног живота, већ сматрају да је то и једини здрав начин суживота и односа међу члановима породице. Једна испитаница из Краљева, која за своје родитеље каже да су јој „покретач и ослонац кроз цео живот“, описује и колико је за њену мајку важно то што је поред унуке и што може да учествује у њеном одрастању:

„Многа воли своју унуку, и многа смо везани сви у йородици, збој ситуације са шитом, још чини ми се више, сиурно да је некад и уморна и нерасйоложена, али не йоказује и не види јој се, шотико воли моју ћеркицу да не би йо ни йоказала. Дефинијвно суйер херој. У слободно време она йледа сйорй, решава судоку, воли цвеће, йо јој је занимација. И викендом је са нама, само шито не живи са нама“ (Б. В. 34 године, једно дете, Краљево).

С друге стране, у групи испитаница које јасно разазнају напоре својих родитеља, али у исто време прихватају ову размену ресурса као усађену у породичне односе, издвојила се и једна испитаница која увиђа осећај генерацијског јазу у погледу прихватања норми које уређују међугенерациску солидарност. Очувани и свесно прихваћени традиционални односи у српском друштву који подразумевају саживљавање са члановима породице и укључивање у њихове обавезе, услед прихватања индивидуалистичког система вредности могу временом бити знатно потиснути. То води различитим исходима, а првенствено другачијим осећањима и потребама када је помоћ другим генерацијама у питању.

„Не, иако је како је. Мислим да када ми дођемо у њихове године нећемо бити ни десети део овога што нама они дају. То је толико жртвовање, и рејко да ће наше генерације знати да узврати“ (К. П. 41 година, двоје деце, Краљево).

Оно што је занимљиво, јесте препознавање потребе за емотивном блискошћу па и подршком код испитаница које нису имале помоћ у одгоју детета. Испитанице којима нико од родитеља (ни њихових ни партнерових) није био физички близу или су били запослени у време када им је подршка била неопходна, отворено говоре о том недостатку, али га оправдавају објективним околностима. Услед тога се и не доводи у питање њихова ангажованост око родитеља када за тим буде било потребе. Али код испитаница где су старије генерације биле територијално близу и ослобођене других обавеза, а нису помогле када је требало, приметимо извесну дозу љутње и појаву отпора.

„Пошто су чекали дуго, његов брати дуго није имао, овај... старији брати, није дуго могао да има деце и онда су, фазон, наше дете и његово је 23 дана разлике, рођендан. Тако да, овај... су једва чекали да добију децу (унуке, прим. аут.) да би се ишрали, да би долазили, да би водили рачуна... А с друге стране, кад је било фрка, није мола. Поново кажем, не знам шта се ту дешавало и како је то било.“ (Р. М. 28 година, једно дете, Београд).

Нешто слично је и са ставом испитанице чији родитељи нису живи, а партнерови нису били спремни да се одрекну уобичајених активности:

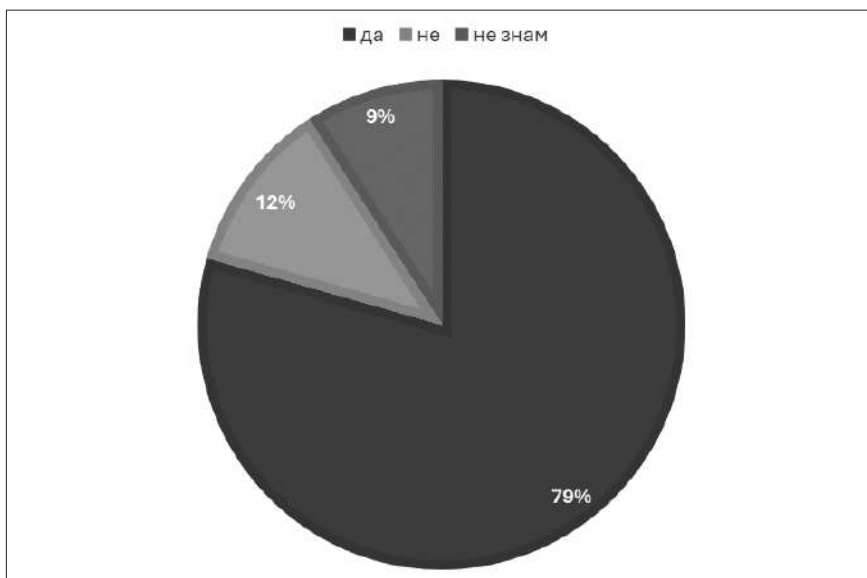
„Па... у суштини да... у суштини, то се своди на то 'ми смо ту, али ако се не уклапа у наш распоред нисмо“ (В. Ј. 33 године, једно дете, Београд).

Трагични догађаји, попут смрти партнера, могу појачати обавезујући карактер породичних норми везаних за солидарност. То је нарочито случај у односу родитеља преминулог супружника који поред осећаја одговорности за његову децу, често имају и потребу емотивне везаности за унуке, која компензује везаност за своје дете које су изгубили. Такав је случај самохране мајке удовице, која је препознала свекрву као особу која јој се нашла у тренутку када је то било важно за њу и њеног сина. Наиме, у прво време када је дете родила, нико јој није помагао. Међутим, када јој је супруг преминуо, једино је бака, његова мајка, била ту да јој помогне колико је то у њеној моћи:

„Ејо тјо. Е йосле је све ишло лајаница, сйварно нисам има- ла никакав йроблем, значи, били смо достја сналажљиви ја и су- йруј. Све смо тјо сами. Значи дејте је свуда ишло са нама, значи, ја ја ниједној йрена нисам давала ником. Значи, нико ја није чу- вао, никада! Тако да, све смо сами. Таг су биле оне кенйур носилъ- ке, сйавиши најред на врайи и йако. Свуда је ишао са мноу, сву- да, свуда. ... Она је мени финансијски йомојла када је мени муж умро, ййј. њен син. Иначе ја, мислим са 26.000, ја немам йојма, ја не знам ишја бих радила. Тол’ке йаре йозјамийи, баи мнојо... И она се нашла у йом моменйу и йако... Помојла ми је само йако. С йим да сам ја њој врайишла, тјо ишјо фирма тјо даје, йако да сам одма’ врайишла“ (Г. Д. 50 година, једно дете, Београд).

Анализирајући посвећеност и важност међугенерациске везе, долазимо до резултата да су, када је реч о размени ресурса у супро- тном смеру, норме које их уређују очуване у великом броју савремене- них српских породица. На основу података приказаних на графико- ну 25, можемо закључити да огромна већина испитаница, њих 79%, сматра да дугује својим родитељима бригу када им буде потребна, с друге стране, веома је мали удео оних који сматрају да им не дугују, укупно 12%, а 9% њих нису сигурни.

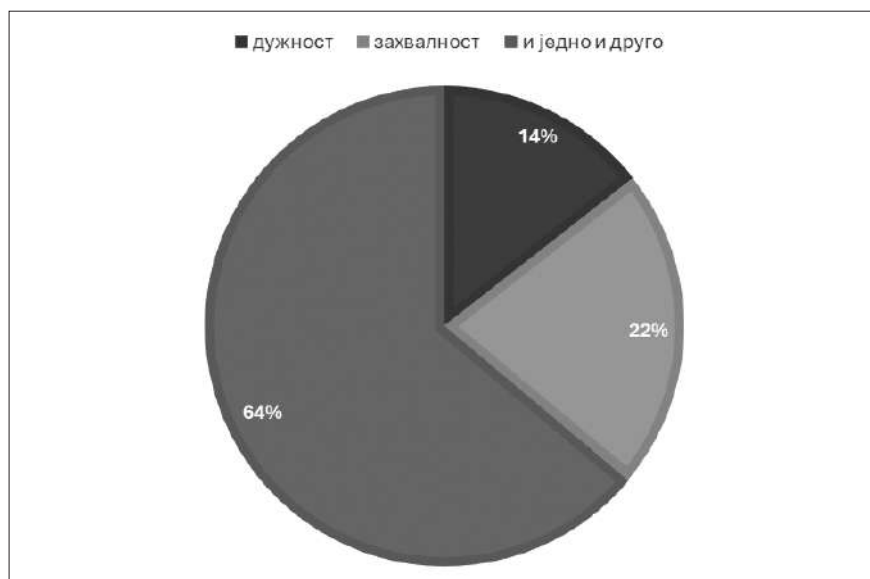
Графикон 25. Дуј йрема родийтељима у сйаросйи, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

Подаци приказани на графикаону 26, показују нам да је већина испитаница, укупно 64%, става да тај дуг не сматрају само као дужност у неком моралном смислу која проистиче из традиционалних односа старијих генерација према млађима, већ се уз ту дужност прикључује осећај захвалности за оно што су они учинили за њих када је требало. Мањи је удео испитаница које у таквом односу виде само захвалност и занемарују друштвене норме које диктирају неопходност таквог односа, њих 22%, а најмање оних који се држе искључиво тих норми, укупно 14%.

Графикон 26. *Мотивација за бригу о старијима, изражено у %*

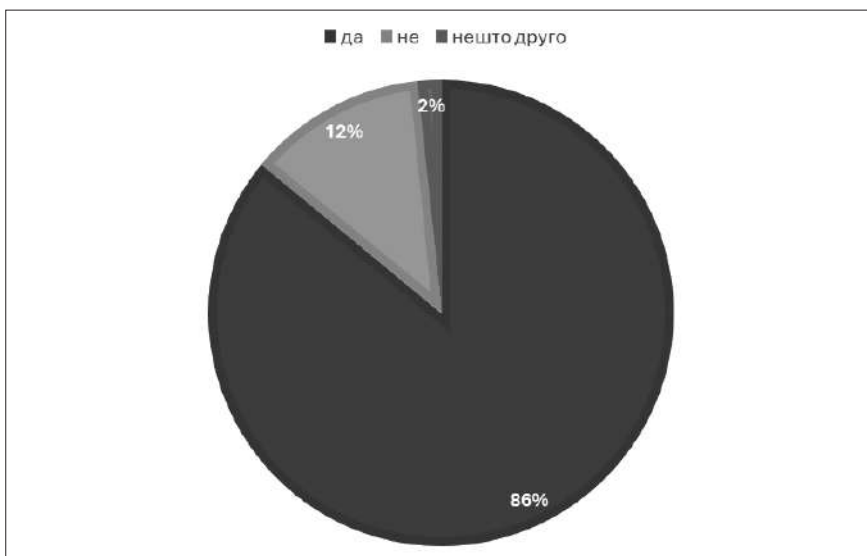
Извор: обрада података анкетног истраживања

Хтели смо да испитамо да ли и у којој мери помоћ коју млађе генерације добијају од старијих утиче на њихов однос према пружању помоћи старијима у будућности – на спремност и мотиве да пруже помоћ. Укрштањем ових података увиђамо да највећи број испитаница које су имале помоћ, укупно њих 60,8%, и саме имају намеру да помогну родитељима када им то буде било потребно и из осећаја захвалности, али и из осећаја дужности. Мањи удео из ове групе испитаница је оних које сматрају да је помоћ старима заснована само на захвалности, укупно 30,8%, док је удео испитаница из ове групе, а које сматрају да је реч само о поштовању норми најмањи и оне су

заступљене у уделу од 8,4%. Значајност везе ова два фактора показује HI-kvadrat тест чија је вредност $\chi^2 = 64,643$; објашњава 63,3% случајева, а вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. <0,005; Cramer's V, sig. <0,005.

Још један занимљив податак који потврђује очување норми фамилијарних односа у међугенерацјској размени, јесте и то што је 86% испитаница одговорило позитивно на питање о спремности да прихвати да њихови родитељи у старости живе у истом домаћинству са њима. Као што можемо видети на графикону 27, укупно 12% њих је то категорички одбило, док је 2% испитаница тражило неко алтернативно решење.

Графикон 27. Спремност суживота са старима, изражено у %

Извор: обрада анкетног истраживања

Након анализе података прикупљених интервјуима, можемо рећи да се примећује да скоро све испитанице сматрају како је помоћ родитељима природна и да солидарност потиче из породице која се препознаје у свим животним фазама. Испитаница из Београда, која је самохрани родитељ, а успела је и да одгаји дете и да задржи посао, па чак и напредује у каријери захваљујући несебичној подршци родитеља, каже:

„Наравно да осећам ојромну захвалност, осећам дуї али није то дуї у смислу да ћу ја њима морати нешто да враћим, нешто просити да су ме научили да ћерки исто тако дам и њима у старости да помоћем, да им буде лепа старост. Не шерећ као ’јас, куд мени’, али шерећ у смислу задужили су ме, није то било намерно, да ме уцењују збој нечега, али они су јуно иружили и то мора јуно да се враћи. Није то као морам јуно да враћим, али то се подразумева“ (Л. О. 28 година, једно дете, Београд).

Примећује се, такође да испитанице не постављају уопште питање који је разлог помоћи родитељима када буде потребно, већ сматрају то као природни и саставни део животног циклуса. Посматрајући тај однос и међусобну размену генерацијама уназад, испитаница из Краљева наводи како је то природно и нормално:

„Моји родитељи су за сада хвала боју добро. Али кад буде шребало сигурно да да. И осећам се дужном колико су ми помагали да и њима ја иружим помоћ кад буде шребало. И моја мама је чувала моју баку. Када је реч о свекрви, не осећам то као дуї, већ просити бих наравно, збој неких односа и колико је то људски. Ја имам браћу и моју са њим да се договорим око обавеза према родитељима, чак и он сам преузима неке обавезе. Живи тоу и близу је и учествује свакодневно у ситним односима. Наравно да бих била спремна да их примим да живе са нама ако би шребало“ (С. С. 37 година, двоје деце, Краљево).

Занимљиво је, међутим, да већина испитаница које су учествовале у интервјуима, насупрот генералном ставу да би безрезервно помогле својим родитељима када за то дође време, опет сматра да оне не треба да буду „терет“ својој деци кад остаре и кад не буду у стању да се брину о себи. Овај податак указује на чињеницу подсвесног препознавања бриге о старима као велике обавезе, коју иако су спремни да преузму када су њихови родитељи у питању, ипак не желе да наметну својој деци. Као последицу потребе да поштеде децу бриге о њима када за то дође време, премда генерално имају негативан став према домовима за старе и не виде их као опцију где би сместили своје родитеље, не беже од институционалног смештаја у периоду своје старости. Међутим, не можемо са сигурношћу рећи да ће при томе остати и када дођу у ситуацију да не могу сами, на шта указују резултати другог анкетног истраживања (Bobić, 2023).

Структурна солидарност

Према Бенгстону и сарадницима, структурна солидарност се односи на „структуру могућности за међугенерацкијске односе која се рефлектује у броју, типу и географској удаљености чланова породице, а операционализује се преко броја чланова породице, близине становања и здравственог стања чланова породице“ (Bengston & Roberts, 1991:867). Број чланова породице испитаница, као и састав њиховог домаћинства представили смо у опису узорка, па то овде нећемо излагати, већ ћемо само користити приликом оцене утицаја на постојање и степен међугенерацкијске размене. У анкетном истраживању смо, поред састава домаћинства, поставили и питање удаљености домаћинства родитеља од домаћинства испитанице, односно да ли је неопходно да путују како би помагали око унука. Такође, одступајући од наведене дефиниције структурне солидарности, али уз претпоставку постојања корелације, испитали смо и утицај радног односа на ангажованост старијих генерација. Претпостављамо да ће се највиши степен солидарности показати у односима размене испитаница где су родитељи чак одлазили у пензију да би чували унуке.

Имајући у виду да просторна удаљеност често може да буде препрека или отежавајућа околност приликом пружања помоћи старим лицима, испитујући узлазни смер међугенерацкијске солидарности, отишли смо корак даље и упитали испитанице да ли су спремне да старе родитеље ако је то потребно приме да живе са њима како би смањили трошкове у смислу времена и новца неопходних за путовања ради неге. Поред овог питања, у инструменту који је служио као водич за научни разговор, није било ниједног другог преко кога би се ова врста солидарности операционализовала. Али испитанице су се на њу освртале у оквиру одговора на друга питања.

Обрадом података анкете, утврдили смо да већина припадника старијих генерација који им помажу, укупно 81,3% не путује до деце (живи у близини или у истом домаћинству са испитаницом), док осталих 18,4% путује. Претпоставили смо да састав домаћинства утиче на степен међугенерацкијске размене у смислу да испитанице које живе у вишегенерацкијским домаћинствима имају помоћ у већем обиму услед близине старијих чланова. Анализом утицаја састава домаћинства на изјаве испитаница да ли им старије генерације помажу, користећи HI-kvadrat тест потврдили смо да је састав домаћинства важан фактор који одређује има ли испитаница помоћ или пак нема (вредност теста је $\chi^2 = 106,546$; објашњава 61,8% слу-

чајева, а вредност Пирсоновог коефицијента, Pearson Chi-Square, sig. <0,005; Cramer's V, sig <0,005). Сходно претпоставци, већу помоћ добијају испитанице које живе у проширеном вишегенерациском домаћинству него што је то случај са онима које живе само са члановима нуклеарне породице.

Супротно овим налазима, анализом података прикупљених интервјуима који се односе на разлике у помоћи које добијају мајке које живе у нуклеарној породици од оних из проширене породице, дошли смо до закључка да састав породице нема утицаја на то да ли испитаница има помоћ или не. Дакле, независно од тога да ли живе у вишегенерациском домаћинству или домаћинству које чини само нуклеарна породица, испитанице су показале висок степен укључености старијих генерација у одгајање деце. Међутим, значајна разлика се показује у томе ко пружа помоћ, чиме се и потврђује важан утицај структуралних услова, али и емоционалне блискости код мајки које живе без старијих генерација у домаћинству. Испитанице које живе у нуклеарној породици углавном су се ослањале на помоћ својих родитеља, првенствено, али не и искључиво, мајки, чиме се потврђује превага емоционалних фактора. С друге стране, код испитаница које живе у заједници, кључна подршка је углавном долазила од родитеља партнера који живе са њима, те је у тим случајевима управо близина била пресудна. Није се показала разлика у врсти ресурса који су укључени у размену.

Један од примера који илуструје потврђивање утицаја близине на постојање помоћи је испитаница из Београда која живи у једном приградском насељу. Она има малу децу, живи у заједници са партнеровим родитељима и сестром, док чланови њене примарне породице не живе у истом граду.

„Помажу мужевљеви, моји су гостиа далеко. Највише ми љомажу око чувања деце. Свекрва ми љријази увек деће, кад љод ми нешто љреба, кад љреба нешто да урадим или не љде да идем, да не морам да водим њих. Она ми љређежно чува децу, а чува и суљрујова сестра. Има и љоја да кад не моју ја, љј. кад ми љреба љомоћ око вођења деце у врљић, љомоћну, ако нам нешто заљреба финансијски, љомоћну нам. Помажу све. У домаћинству, ја са свекрвом у љринцију кроз дољовор све радим, и око ручка, и ако ћемо нешто да радимо око куће, да садимо цвеће, дољоварамо се све заједно. Кад је у мољћностии она уради, кад сам у мољћностии ја урадим“ (М. М. 24 године, двоје деце).

Постојање структуралних препрека не мора нужно водити ка умањењу или потпуном искључивању размене. Породице и појединци у таквим ситуацијама развијају разне стратегије како би олакшали и омогућили такву сарадњу уз минимално оптерећење оних који су спремни да помогну. Углавном се води рачуна о томе да терет превазилажења препрека падне на млађе генерације, нарочито ако економски не зависи од родитеља. Ситуација је другачија ако размена укључује и давање материјалних ресурса млађима од стране старијих генерација. Испитаница из Краљева, која увиђа да је територијална удаљеност реална препрека сталној ангажованости мајке у одгајању њене ћерке, ипак наводи како проналазе начине да се они што више неутралишу:

„Саг с њим да имам и сестру која има ћеркицу ња мама и њамо њомаже, од седам дана недељно моји родитељи мени њомажу 4–5 сатно, некад је њо мање некад више, зависи и од њоја да ли су деца болесна. У њринцију, ако су одлучили да дођу, они ће доћи независно од њоја да ли ћу ја да идем негде или не или узму ћеркицу и буде код њих. Она буде код ње и њо 10–15 дана. Удаљени смо 15 минућа колима, дакле долазе или аутобусом или колима. То више мене оштерећује јер им је и њо њрошак и онда њледам да кад смо њо њраду да их њокуйимо или да доведем ја децу код њих како се не би они малњрећирали. Поошову кад њајња није њу, онда мама мора њревозом. Сатно би значило да мама има беслајну карњу. То је леја идеја, јер карња до мене је 80 динара, њо је 160 дин. да се оде и да се врањи, сваки дан није њо баш јефњино. То је леја идеја“ (А. М. 28 година, двоје деце, Краљево).

С друге стране, иако близина подразумева да нема структуралних препрека приликом интергенерацијске размене, она се није показала као једини и одлучујући фактор који утиче на то да ли ће доћи до размене ресурса међу генерацијама. Међусобни односи, потенцијално постојање конфликта између испитанице и старијег члана породице, степен афективне везаности, радни статус оног који пружа помоћ, као и број чланова којима је помоћ потребна могу подстаћи и усмерити солидарност. На пример, у изјави коју смо претходно навели, показује се разумевање испитанице да родитељи, односно мајка, има још једну ћерку и још једно унуче, те стога сматра да је у реду да не буде у потпуности посвећена само њеној деци. Запосленост старијих генерација такође уме да буде једна од значајнијих препрека за остваривање солидарности, а с обзиром на продужени радни век

и потребу старијег становништва да што дуже остане радно активно, можемо очекивати да ће оваква ситуација бити све заступљенија. Испитаница из Краљева, управо чињеницу да су јој родитељи пензионери види као одлучујући фактор што су они више укључени од мужевљевих родитеља.

„Помажу нам моји родитељи. Мужевљеви иакође по потреби око чувања деце. Моји чувају децу, воде и доводе у школу из школе, спремају оброк када сам заузета. На све могуће начине када је потребно. Ту су и за савети и подршку. Живе близу и то им олакшава да нам помажу. Они су пензионери. И када се родило прво дете, исто су били пензионери и на располагању“ (С. М. 37 година, двоје деце).

Радни статус удружен са територијалном удаљеношћу још јаче оправдава изостанак помоћи. Наиме, захтеви тржишта рада који намећу стално ангажовање, често уз усавршавање које може представљати озбиљан проблем старијим генерацијама, не остављају довољно времена старијим особама ни за слободне активности нити за унуке, ако их имају. При томе, посвећеност унуцима још је и тежа ако не живе у истом месту са децом. Услед чињенице да много младих људи након завршетка факултета остаје да живи у универзитетским градовима који у исто време нуде и више могућности за запослење и изградњу каријере (Bobić, Vesković Anđelković & Kokotović Kanazir, 2016), они често оснивају породице далеко од свог дома где су им родитељи. Стога су управо ове породице у највећем проблему када је неопходно ускладити рад и родитељство. Олакшавајућа околност је ако бар неки пар родитеља живи у истом граду. Испитаница из Београда, која се доселила из мањег места у Србији, а где су јој остали родитељи и сестра, живи у вишегенерацијском домаћинству са родитељима свог мужа, уопште не поставља као проблем то што њени родитељи, који су и запослени, нису укључени у одгајање деце. За њу се подразумева помоћ од стране мужевљевих родитеља, који су искључени са тржишта рада и живе са њима у домаћинству.

„Мужевљеви родитељи више јер су присто иу, живимо заједно. Моји не, нису близу а и запослени су, иако да је мање помоћи од њих, наравно“ (М. В. 26 година, једно дете).

Уколико територијална удаљеност није претерана и сувише оптерећујућа, она се и не препознаје као препрека за пружање помоћи. Такође, ни ангажованост у јавној сфери не мора искључити баке и деке из одрастања унучића. Оно што је важно и што се препознаје

као главни покретач ове размене ресурса, јесте емотивна повезаност међу генерацијама. Заједнички живот и свакодневна упућеност једних на друге, може, с друге стране, довести до извесне напетости у домаћинству која може имати и негативне ефекте на размену ресурса. С друге стране, јака афективна везаност, упркос објективним структуралним препрекама, може бити најјачи мотив солидарности. Тако испитаница из Краљева која живи са свекром и свекрвом, ипак истиче повремену помоћ мајке која је притом и запослена, али су јако емотивно везане, док не препознаје помоћ мужевљевих родитеља са којима живи:

„Кад су били мали мужевљеви родитељи нису ни око чега њомајали, нису имали њимања и нису хтели да их чувају, њојову свекрва. Више је хтела да их њријази моја мама. Кад смо добили дете, живели смо са њима, и нису њомајали. Пишла сам је неколико њуша, она је рекла 'њи си дужна да њдеаш своју децу'. Мајка ми је њомајала кад се родила беба. Свекар је живео сам њоре код сѡаре куће, а свекрва са нама. Није хтео да се меша, био је ѡакав човек. Суѡруј је радио, а са мајком није мојао да се избори јер је била ојасна жена... Све сам сама радила. Били смо заједно, у истом сѡану. Кад кувам кувам за све, а свекрва се није нудила ни за ѡо, није била зајослена. Башѡу је одржавала и док смо имали сѡоку око ње је радила. И кад смо имали неко весеље, увек сам морала да ѡведем дете са собом. Или би мама дошла да је ѡричува. Она је живела у Краљеву. Долазила би кад је ѡзовем. Није сваки дан, једном-два ѡуш недељно, баш кад се заморим, ѡа не моју све да ѡосѡинем. Никад се није ѡжалела. Радила је, и долазила након ѡосла“ (Р. Б. 46 година, двоје деце).

Премда већина испитаница које живе у проширеној породици, живи са супруговим родитељима, у узорку је било и оних које живе са својим или неким од својих родитеља. Близина удружена с природном повезаношћу испитанице са својом фамилијом, учинила је да њени родитељи преузму значајан терет одгајања деце и вођења домаћинства. То се најчешће дешава код самохраних мајки које углавном након развода поново живе у окриљу примарне породице. Најјачи утисак је оставио интервју са испитаницом из села крај Краљева која се развела и вратила код својих родитеља и брата још док је била трудна. Услед ситуације, односно из разлога што ју је отац њеног детета напустио, она у први мах није желела да роди дете које носи.

„У периоду кад сам се ја развела, јада сам била људна и враћила се код њих и била је љича да ја абортирам а они су рекли 'не, одјајили смо тебе и браћа, ја можемо и то деће'. Тако да су ми љу били велика љодришка. Увек сам имала љомоћ од њих, није се десило да је нисам добила... Да, од љочейка сам имала љомоћ и од родитеља и од браћа са којима живимо. И финансијску и око домаћинства. 24 сата љомоћи“ (З. М. 49 година, једно дете).

Развод врло често буде окидач за удаљавање од старијих генерација са којима дете не живи, што у великом броју случајева узрокује и постепено повлачење старијих генерација из свакодневних активности везаних за унуке. Чак и да изоставимо формалне препреке, попут потенцијалних забрана приласка због евентуалног насиља и томе слично, физичка удаљеност која у неку руку утиче и на слабљење емотивне везаности, утиче на удаљавање бака и дека од деце. Такво искуство наводи испитаница из Београда, која каже да *„су свекар и свекрва далеко. Долазе на љар дана љодишње само да виде свој сина, ја онда виде и деће“* (Б. Б. 38 година, једно дете, Београд).

Посебна ситуација је када старије генерације више нису живе. Већ смо говорили о повећаној смртности средњих генерација у Србији, те је стога јасно да ће знатан број младих родитеља и на овај начин остати без помоћи чланова примарне породице. Исто тако, болести код старијих генерација које узрокују неки инвалидитет, такође су препрека међугенерациској солидарности. У узорку квалитативног истраживања укупно четири пара имају ситуацију да су им родитељи рано преминули (2 испитанице из Београда и исто толико из Краљева), а три да су болесни. Код једне испитанице из Београда је таква ситуација где је мајка нервни болесник, а отац алкохоличар, па испитаница увиђа бесмисао љутње на њих због тога што нису присутни у њиховом животу, мада би волела да је другачије.

Свеукупно гледано, повољни структурални услови попут близине, радног статуса, мање оптерећености старијих генерација утичу на то да буду више укључени у одгој деце. Међутим, уколико ове препреке нису непремостиве у смислу велике удаљености којој се придружује и радна активност, оне лако могу бити неутралисане. Из одговора испитанца се ипак може закључити да је афективна везаност и унапред изграђен однос са старијим генерацијама одлучујући приликом успостављања међусобне размене ресурса.

Постојање генерацијског јаза (консензуална солидарност)

У теоријском приказу међугенерациске солидарности рекли смо да она поред размене ресурса подразумева и сукобе међу генерацијама. Ова напетост која постоји између потребе за блискошћу и разменом и отвореног простора за неслагање објашњена је помоћу два теорије: теорије схизме и теорије интергенерациске амбиваленције. Према обе, у основи међугенерациске размене, стоји подразумевано дијалектичко јединство позитивних и негативних емоција које се јављају у генерацијским односима. Негативне емоције се неједнако испољавају код припадника различитих генерација, што је испраћено и различитим оценама међусобног односа. Важно је нагласити да интензитет емоционалне амбивалентности није константан и увек једнак по интензитету, већ се препознаје израженост у одређеним животним фазама и околностима као што су ступање у брак, рађање деце и разводи. У тим ситуацијама, млађе генерације имају истовремено потребу за индивидуализацијом и стицањем аутономије, али и потребу за ослањањем на породичне емоционалне, материјалне и друге ресурсе, што надаље ствара емоционалну амбивалентност. С друге стране, старије генерације када дођу у године које са собом носе и разне болести, те стога нужно захтевају помоћ, опет задржавају и потребу за независношћу, што узрокује истовремено и позитиван и негативан однос према млађим генерацијама.

Тумачено у складу с Бенгстоновим димензијама и индикаторима међугенерациске размене, могли бисмо рећи да се сукобљеност позитивних и негативних емоција у међугенерациском односу може подвести под неки вид консензуалне солидарности која се огледа у сагласности међу члановима породице у погледу вредности, ставова и уверења. Ова врста односа није испитивана у квантитативном истраживању, док су у инструменту који представља водич за интервјуе постављена два питања преко којих се може операционализовати ова врста односа:

1. Да ли вам је проблем да поставите границе, рецимо, да се родитељи не мешају у ваше васпитање деце или да вам не „руше“ ауторитет код деце?
2. У чему настају конфликти (ако их има) између вас и родитеља (и супругових родитеља) и како се разрешава?

Анализирајући резултате, можемо рећи да испитанице иако истичу важност улоге својих родитеља у одгајању деце, као и зна-

чајност подршке сваког типа, оне говоре и о извесним неслагањима, нарочито када је у питању васпитање деце. Сукоби се углавном тичу стила васпитања, постављања граница, начина исхране и норми које деца усвајају. Оно што је важно, јесте да ни једна испитаница из узорка није навела да долази до неког озбиљнијег сукоба, већ да су то само ситна мимоилажења. Испитаница из насеља поред Београда, која живи у заједници са супруговим родитељима, тако каже:

„Увек ће они рећи нешто или дозволиће нешто деци са чим се ја не слажем, или што ја нећу дозволиће, али није њима улога да ја васпитају нешто мени. Мислим некад ми се неће свидети што ће му неко дајти да иде у траг, да поједе или попије, али не мислим да се ипак прелази нека граница васпитавања или нечега. Они су ту да воле, да удовоље, да ураде и не мислим да то њему иде на штету да се он обезобрази или размази, нешто мало му се прости више дозволи нешто бих ја. Генерално не, нико се не меша у одлуке које су озбиљније. Да ли ће попити сокић или не није нека бивна ствар“ (М. В. 26 година, једно дете, Београд).

Друга испитаница из Београда која је након развода са ћерком прешла да живи код својих родитеља, каже да ипак свако треба да има своју улогу у васпитању деце и да то не препушта случају. Генерацијски јаз и различити вредносни системи последица су и контекста у којима генерације одрастају и остварују контакте са спољашњим светом. У складу са тим контекстима и нормама које потичу из периода примарне социјализације иде и изградња властитог вредносног система. Конкретно, у погледу васпитања савремени стилови су доста либералнији и осетљивији према потребама детета за разлику од ауторитарног односа који је био доминантна норма у периоду одрастања садашњих родитеља. Ова сукобљеност модерног и традиционалног се јасно препознаје у изјави испитанице из Београда:

„Њихови погледи су њихови, ја сад идем у неком мало модернијем фазону, сматрам да неке ствари треба исполерисати, или да нису толико бивне; нешто на шта су они стављали акценат кад смо ми били клинци и њихова ридност, која је мене јушила. Прости није мој фазон, ја то нисам преузела у васпитавању Ане, а што ипак нисам хтела да дозволим, разумеш, да они ту васпитавају и сада праве, не знам ни ја шта... Тако да... ипак да, што, трудим се да то некако аморлизујем. Мада није лако“ (А. Ј. 42 године, једно дете, Београд).

Услед поменуће ауторитарности, негде се баке и деке постављају као супериорније у односу на своју децу, што надаље може да продуцира овај генерацијски јаз. Код испитанице из Београда се, на пример, јавља извесна љутња на супругове родитеље јер има осећај да они сматрају да имају више знања и искуства у васпитању деце него што га она има, те да им стога и припада више права у одлукама шта је за њено дете боље:

„Па да, често су ти проблеми. Ја углавном будем изричито јасна, али они као да ме не чују или не желе да ме чују. Углавном сматрају да с обзиром на то да су они искуснији, имају двоје одрасле деце, мисле да знају боље од мене, а с друге стране, ја мислим да за деце најбоље може да зна мајка. Моје деце је мало, али мислим да постоје извесне ситуације, иако су то ситуације, када се дешава да кажем да то тако не може, а на крају оне буде тако, и то сазнам ситуацијом околности иако они мисле да можда нећу сазнати“ (Л. С. 27 година, једно дете, Београд).

Сукоб се још више заоштрава у ситуацијама када не постоји основа за развијање позитивних емоција и стварање основе за трајност међугенерациске размене. То се најпре примећује код испитаница које помоћ нису добиле, иако су родитељи објективно били у могућности да им је пруже (били су здрави, а често и незапослени), те се последично јавља отпор према идеји да баке и деке уопште на било који начин учествују у доношењу одлука око њихове деце. С друге стране, одсуство емоционалне везаности, која најчешће прати недостатак функционалне солидарности која није последица структуралних препрека утиче и на потребу јасног постављања граница међусобног утицаја генерација. Испитаница из околине Београда, која живи у заједници, има следећи став:

„Нису проводили време са мојом децом, било је јар јуна да су покушали да се умешају у одређене ситуације, али нисам то дозволила јер сматрам да немају права самим тим што их не познају довољно добро да би реаговали на одређене ситуације, друго зато што просито не дозвољавам. Они су за себе, ја сам за себе и нема шта да се мешају то. Не мешам се ни ја у њихове животице, тако да не дозвољавам да се ни они мешају у животице наше деце“ (Г. С. 41 година, 4 деце, Београд).

Велики терет који пада на родитеље у ситуацијама када деца имају неки здравствени проблем, што захтева додатно ангажовање

унутар породице, може такође утицати на стварање љутње на старије чланове који нису ту да помогну. Мајка близанаца, од којих је једно болесно, иако се кроз разговор види да се труди да не помиње супругове родитеље, јасно указује на њихову недовољну заинтересованост за солидарност са сином и унуцима што код ње изазива разочарање уз повећану захвалност према својој мајци која је стално са њима.

„Болесни је захтевала свакодневно ношење између 21 и 22 сатиа дневно и просио она је у тој ситуацији у поштиности и преузела бригу о Ивану, томили послова у кући, заиста нам је максимално помогла. Кажем ето, отац ми нажалости није жив. Свекар и свекрва нешто нису били вољни да се баве децом, просио, чини ми се да је то више питање карактера. Иако је моја свекрва прилично млађа од моје маме, некако им је лични комфоризам био на првом месту... Да ми маме није било у целој тој ситуацији, кад су близанци у питању или два деце, не знам шта бих. При том, једно дете које захтева непрекидну 24 сатиа физичку негу, да ми ње није било, не знам како бих могла и да ли бих могла и физички, али и емоционално, јер бих у једном моменту полудела услед неслагања, бриге, стреса, размислања шта је сада и шта ће можда бити у будућности. Ту сам ја угадала у неку врсту нервоза, али, она је прилично смирујуће реаговала и јако многу ми је помогла. С друге стране, не могу да кажем да нисмо имали неку врсту емоционалне јер њај проблем и даље траје (болесни деце), код свекра и свекрве, сем тога што имам утисак да им је било жао све се само на то своди“ (В. В. 35 година, двоје деце).

На основу реализованог истраживања, не можемо доносити закључке о потенцијалним конфликтима у старости, због тога што нисмо посматрали старију генерацију, а испитанице које смо обухватили узорком нису још у ситуацији да интензивно брину о својим родитељима. Ако судимо само по ставовима о односу међу генерацијама када је родитељство у питању и укључивање интензивне размене ресурса у силазном смеру, можемо увидети смену латентног сукоба али и потребе за подршком. Последњи пример који смо навели, где је с једне стране укључена помоћ старијих, а с друге искључена, иде у смеру закључка да изостанак помоћи када је она неопходна и очекивана води већој сепарацији и отклону него у ситуацијама када размена постоји. Међутим, с обзиром на то да су се негативне емоције јавиле и код оних испитаница које су веома високо вредновале међугенерациску размену, не можемо закључити да постоји јака корелација између одсуства међусобне помоћи и сукоба.

Значај плаћене помоћи и институција у збрињавању деце и старих

Велики део родитеља мале деце, нарочито оних који живе у нуклеарној породици и територијално су удаљени од своје примарне породице, ослања се на вртић приликом усклађивања радних обавеза и родитељства. Посматрано у односу на добробит детета, можемо слободно рећи да његов пролазак кроз квалитетан систем предшколског васпитања и учења који је пажљиво осмишљен позитивно утиче на његов развој. Рано детињство је период када дете најбрже учи, када долази до његовог најинтензивнијег физичког, интелектуалног, емоционалног и социјалног развоја, када стиче навике и искуства која касније у великој мери одређују раст и развој појединца. Одрастање деце са вршњацима, уз подстицајне игре и професионално постављање граница, што би вртићи према својој суштини требало да пруже, чини да овај вид подршке буде одабран не само из нужде већ и као рационална одлука родитеља чак и када имају помоћ сродника. С друге стране, ова врста подршке је једини начин на који запослени родитељи, нарочито они који немају помоћ старијих генерација, могу ускладити обавезе према деци са каријером. У тим ситуацијама се најлакше препознају недостаци и непотпуност ове формалне помоћи у Србији. Проблеме најчешће препознајемо у недовољним капацитетима (углавном просторним и кадровским), неусклађености са радним временом и локацијом, нарочито када је реч о усклађености са потребама породица из сеоских средина. Узимајући у обзир ове ограничавајуће факторе вртића и ограничене ресурсе старијих генерација, показало се да је најефикаснији начин усклађивања рада и родитељства комбинацијом ресурса старијих генерација и вртића.

Први проблем, дакле, који се препознаје приликом анализе података о односу између броја примљене деце и оних који су конкурисали за пријем у вртић, јесте недовољан капацитет. Поред тога што се капацитети вртића стално проширују (Републички завод за статистику, 2023), због и даље приметног недостатка просторних и људских капацитета, велики број деце остане неуписано. То је нарочито случај у „младим“ општинама где је велики број деце, те стога и велика конкуренција. Најчешће бивају одбијена деца оних породица где оба или један родитељ не ради, чиме се даље онемогућава излазак родитеља на тржиште рада, а тиме опет продубљују и социјалне разлике, али и ствара контекст који није повољан за даље рађање.

У нашем узорку анкетног истраживања 85,4% испитаница је рекло да су вртићи били опција за помоћ око одгајање деце, док

осталих 14,6% није користило услуге вртића. Као што примећујемо на графикану 28, највећи део њих, 35,2%, сматра да су вртићи довољни и да је у реду ако се родитељи потпуно ослоне на њих. Међутим, значајан део испитаница, 23,2%, сматра да је помоћ старијих генерација неопходна. Оно што је значајан податак јесте да је 5,4% испитаница навело да рад вртића није усклађен са радним временом, што би требало да буде важан подстицај за измену политика институционалног збрињавања деце.

Графикон 28. Значај вртића, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

На основу анализе података прикупљених интервјуима, можемо рећи да већина испитаница услуге вртића оцењује као позитивне. Највећи број испитаница сматра да је важно да деца иду у вртић и то првенствено због социјализације и стицања имунитета. При томе се такође наглашава и то да је улога вртића првенствено да буде помоћ у усклађивању рада и родитељства. Навешћемо пример испитанице из Београда, која има помоћ родитеља, али ипак сматра да је боравак деце у вртићу неопходна фаза у одрастању, а при томе наглашава и важност времена проведеног са родитељима:

„За вртић не знам сад, не иде ми дете у вртић, али унапред мислим све најбоље. Мислим да је вртић сувер, иако ја јесам дете које није ишло у вртић и не мислим да ми нешто

фали ѿ ѿом ѿиѿању, али друѿачије је време 25 ѿодина касније и мислим да је у данашње време мноѿо важније неѿо шѿѿо је ѿо било некад, да деѿе иде у врѿић ради социјализације. Има ѿу мноѿо и до деѿеѿа, ја сам ѿрилично ѿѿворена, комуникаѿивна, није да сам нешѿѿо несоцијализована јер нисам ишла у врѿић, ѿрѿѿѿо ѿаква сам, и ја сам у окружењу имала децу са којом сам одрасла. Моје деѿе, суѿра, да ли ће се дружиѿи с неким од комшија, ѿиѿање је. Није нормално да буде сѿармало, да буде у неким озбиљним ѿемама, само бабе и деде, ѿреба да ѿроводи време са својим врѿаѿцима, да учи ѿесмице са ѿима. Неке ѿе сѿвари неће баи радиѿи, можда неке бабе и деде хоће, али није ѿо ѿо. Мислим да ѿреба да иде, али не мислим да ћу суѿра одвести своје деѿе у врѿић оноѿ часа кад се ѿѿвори и ѿѿићи ѿо ѿеѿа у шестѿ ѿо ѿодне, айсолуѿно не. То је врѿић и суѿер је и за деѿе, а суѿер је и за особу која ради, да ѿо ѿвоје радно време 7–8 сѿѿи не бринеш о деѿеѿу ѿи, и да ѿа неко друѿи чува. Не мислим да ћу сад корисѿиѿи врѿић да бих ја ѿосле ѿосла одморила, да ми деѿе буде још два сѿѿа ѿамо, ѿо не, а не мислим да ѿо време ѿроведе и са бабом и дедом, мислим да ја ѿроведем ѿо време са ѿим. Надам се да ћу усѿеѿи све ѿо да ѿосѿиѿнем“ (М. В. 26 година, једно дете, Београд).

Слично је и са испитаницом из Краљева, која још више наглашава колико је родитељска улога важна, али и од коликог су значаја и баке и деке. Само комбинација повољног социјалног окружења вртића, родитељске неге и ресурса бака и дека може имати најбољи резултат за дете:

„Родѿељска ѿомоћ не може ни са чим да се замени, нико не може ѿоме боље да се ѿосветѿи. У смислу да ѿази ваше деѿе, да ѿримеѿи сѿнал да је болесно. Ја сам дефиниѿивно за врѿиће, социјализација је мноѿо важна. Моја ћеркица је ѿроходала у врѿићу, била је најмлађа ѿамо. Прича, чује од друѿе деце, иако је веома мала. Једина замерка је ѿо шѿѿо родѿиѿељи, најжалосѿи, доведе болесну децу ѿа се ѿѿѿали разболе, али не може да замени ѿо шѿѿо дају родѿиѿељи, бака и дека. Важан је врѿић, али не може да замени сву ѿомоћ коју добијамо од родѿиѿеља“ (Б. В. 34 године, једно дете, Краљево).

Још једна испитаница из Београда, која има помоћ својих родитеља, одлучује се да упише дете у вртић искључиво због позитивних ефеката на ѿегов развој:

„Ја сам је прво уписала у приватни вртић, иако да је у њему имала само као дневни боравак, што ми је била као нека фора јер нисам хтела да је остављам цео дан са њима (испитујаничним родитељима, прим. аутор.), управо због различитих васпитних метода, оно као социјализација, овде још није био ниједан вртић и онда је ишла у приватни вртић. Па је затим оно било, као, знаш, од доручка до, рецимо, ручка, без спавања. То је била нека добра варијанта. Онда деда дође по њу и онда је као врати кући, ја ручају и све што, онда ја дођем с њом и све океј. Па, после сам је пребацила у државни вртић, где је ишла нормално, целодневно, мислим...“ (А. Ј. 42 године, једно дете, Београд)

Испитанице су искористиле прилику да прокоментаришу и неке недостатке институционалне помоћи. Као што се показало и у резултатима анкетног истраживања, један од проблема са вртићима, јесте тај што радно време није усклађено са радним временом родитеља. То се нарочито примећује код родитеља који раде по сменама или прековремено, па када раде другу смену деца немају са ким да остану, ако нема помоћи бака и дека или неког другог вида неформалног система помоћи. Наводимо случај испитанице из сеоског насеља поред Краљева:

„Вртић не може да замени чување због свих обавеза које имамо. Радимо и прековремено. Некад остајем дуже, ја сам ишла поодне. Ја не могу да замислим све што без помоћи родитеља (свекра и свекрве), нарочито са троје деце“ (С. В. 42 године, троје деце, Краљево).

Други проблем се тиче места и услова у вртићима, што смо већ на почетку овог дела навели као примарни проблем. Испитаница из Београда, која нема помоћ родитеља, живи у врло скромним условима, без посла је и са надом да ће га наћи како би могла детету да обезбеди неопходне услове за живот, одбијена је за државни вртић управо из разлога што је незапослена. При томе, испитаница, иако одлучује да дете упише у приватни вртић, покреће питање квалитета приватних установа, што се поставља као додатни проблем везан за институционалну помоћ.

„Нисмо ми сад пријавили дете за вртић зато што желимо... ја бих највише волела до пете године, до седме, да ја будем са њим и да се ми играмо и да се дружимо и да, не знам, да ја учим ја, или не знам ни ја шта, али онда кад крене у школу да буде у школи, али не може, ти мораш да радиш. Тешко је са

15.000... Након што смо одбијени, теешко смо нашли приватни, био је процес да зовеш сваки вртић овде на Бежанијској коси и идеш од вртића до вртића, иишаиш какви су услови, записујеш на папир, па ваиаш, који има ово, који има оно, ииша нуди један, ииша нуди друи... Еио, на пример, иај у који смо на крају теише уписали, мени је иол'ко добар, иолико је сјајан и жене у њима и имаиш... илански је најрављен. А сви остали су најрављени „аха, имам кућу, па дај да је уредим за вртић“ знаиш? Има, овај, иола вртића немају двориште, немају иде да изведу децу, мислим, теише иреба да буде 90% времена најољу, 90% најољу иреба да буде теише да би било теише, да би се иирало, да би било на свежем ваздуху, да ово, да оно, али њих, на пример, није бриа за ио, само су искоришћавали иростор који имају. А иај у који смо теише уписали је најравио илански вртић и они су иокидали са свим, и с храном и са особљем уишше... Прииом је цена ирисиуиачна и ииша као и државна“ (Р. М, 28 година, једно дете, Београд).

Надаље, сеоска насеља врло често немају вртиће, па родитељи бивају додатно оптерећени одвођењем детета у град у прву предшколску установу. Тако, ако нема неформалне помоћи, деца врло рано остају сама код куће, као што је то случај са сином испитанице из села поред Краљева:

„Рано је иочео да осиаје сам код куће јер сам и ја иочела да радим, а он није хтео да оде код иријатеља, иледао је ителевизију. Овде вртића нема, а да па водим у ирад, нема смисла“ (М. С. 46 година, једно дете, Краљево).

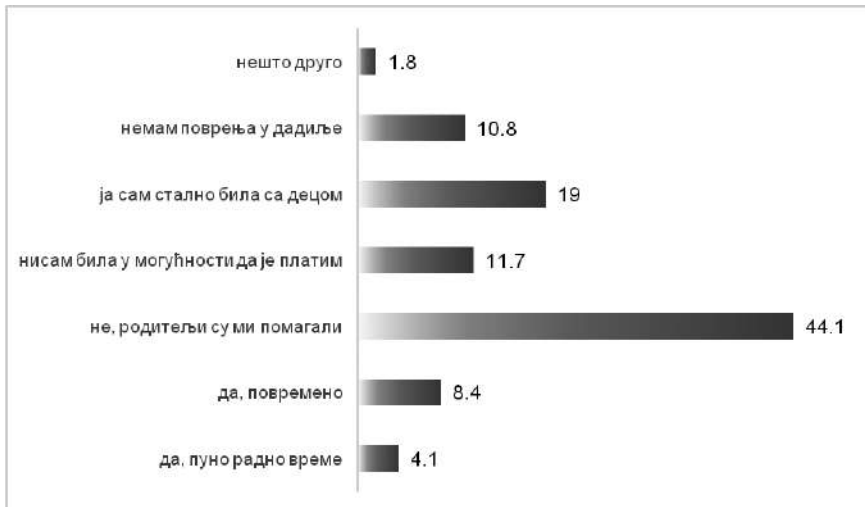
На крају, проблем се јавља и у случају болести детета када оно не може бити у вртићу. Тада већином баке, а и деке, нарочито ако су у пензији, преузимају улогу неговатеља како би родитељи могли да наставе са свакодневним обавезама. У супротном, родитељи се довијају на разне начине како би остали код куће, што даље за последицу има смањење плате и препреке у напредовању на послу.

Морамо на крају да изнесемо запажање да је вртић највише прихваћен управо код испитаница које нису имале помоћ родитеља, што је било и очекивано. Међутим, занимљиво је и да свака од њих рационализацијом своје ситуације акценат ставља управо на позитивне ефекте формалне помоћи и на ризике које са собом носи одрастање деце искључиво у друштву старијих. То можемо видети и код испитанице из Београда која нема родитеље, а свекар и свекрва „нису баш вољни да се укључе“, па износи следећи став:

„Али после друге године, ја мени, веома је потребно да дете буде у колективу, да се социјализује, да буде са децом, не само са одраслима, не са бабом и са дедом. Баба и дедо да их имамо и да хоће да учествују, у реду, сваки дан може да их виђа свакако, али просио да ту већину времена проводи у ири и учењу. Нијих би они имали снаје, нијих жеље, нијих било чега нијих би њој било занимљиво. Просио, мислим да би се од ње очекивало из некој разлога да, да седи мирно... а то је асурно! Најпросио, ваљда се иде на то да дете буде нијих активније. Међушим, то је сад друштво ситуација и онда, збој тога бих ирвенствено хтела да је пошљем... Јер искрено, ја бих највише волела, да ја будем до њене друге године са њом! А после тога да крене, али, ситуација је шаква каква јесте...“
(В. Ј. 33 године, једно дете, Београд)

Алтернативни вид збрињавања деце уколико не постоји могућност укључивања старијих генерација, јесте ангажовање плаћене помоћи. Међутим, на основу одговара испитаница из анкетног истраживања приказаних на графикону 29. можемо закључити да веома мали број њих има овакву врсту помоћи – стално ангажовање је пријавило 4,1% испитаница, док је дадиље повремено ангажовало њих 8,4%. Опет, на основу одговора видимо да родитељи ипак највише верују својим или партнеровим родитељима, њих 44,1% је своју децу поверило њима.

Графикон 29. Ангажовање дадиље, изражено у %

Извор: обрада података анкетног истраживања

Оно што су испитанице наводиле као проблем у ангажовању овог вида помоћи, поред финансијских препрека⁴⁰ јесте проблем поверења у особе које чувају децу, што је навело 10,8% њих. Треба ипак напоменути да су у интервјуима испитанице које су имале искуства са дадиљама наводиле и лепа искуства, о чему и говори једна од наших испитаница из Београда:

„Ејо, сад ти имамо две сйране. Мислим да је ево у мом овом скромном искуству са йлаћеном йомоћи, јер сам нова у йоме, мислим да неко ко је анйажован чак може више йажње да йосвети, боље да анимира дете, нејо шйо ће йо урадиши баба и деда док истйовремено сйремају ручак, имају можда још неко дете, чисте дворишйе и нешйо још. Тај неко је и млађи, има више снаје да исйраиши, йо дете йрчи, скаче, јури...“ (М. В. 26 година, једно дете).

Иста испитаница додаје да је и при томе улога баке и деке у емотивном смислу, као и из перспективе поузданости непроцењива, што опет потврђује неизмерну вредност силазне међугенерацисјске размене:

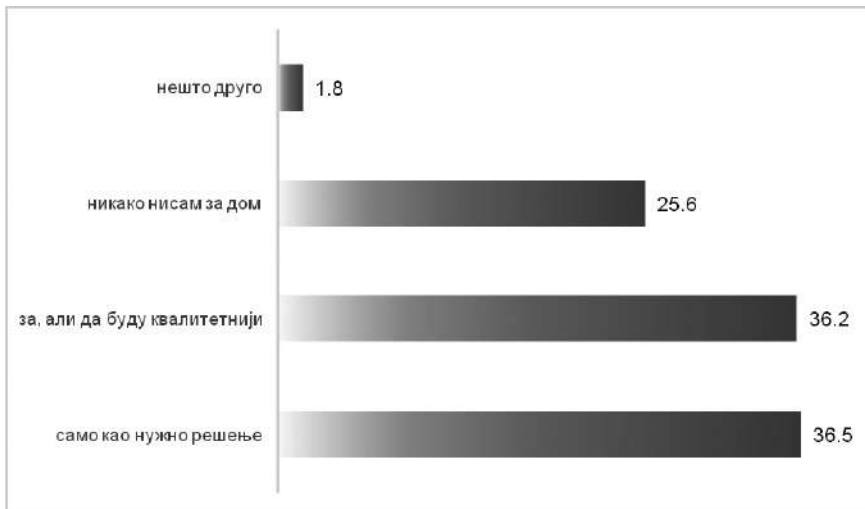
„Али, с друје сйране, мислим да је и за дете йриродније и боље да је са својима. Зна дете, иако је мало, ко су му њејови баба и деда, ко му је неко ко му је близак и мислим да је добро да йроводи истйо време и са њима и да је некако своје на свом. Посебно, шйо код мене није случај, ако имаш сйшуацију да чувају дете на адреси йој некој ко их чува, йа дете није своје на свом, а и не моју они мени да нагомесйе йо, иако неко ће можда заволетйи моје дете, биће му драјо али никад йа неће йледаиши очима да ће биши йрема њему йако као баба и деда, ниши ће му скуваиши ручак или нешйо у йом смислу. Мислим да не моју са йолико љубави, и у йом смислу му йажњу нико неће йосветиши јер йо није њихово дете, йај неко дође да огради йосао. Заволеће се с детеишом, све је йо океј, а ойеиш мислим да ће боље и анимираиши дете и више йажње йосветиши за йо своје време нејо шйо ће сйарији, јер у йим йодинама и не моју

40 Према анализама друштвених мрежа (Фејсбук) где постоје затворене групе које служе као нека врста посредништва између родитеља и дадиља, цена сатнице за чување једног детета износи од 800 до 1.100 динара, а за двоје деце 1.300 до 1.800 динара. Ако се дадиљи исплаћује цела плата на месечном нивоу за ангажовање од 8 сати, плата износи од 700 до 1.000 евра. Медијална нето зарада (половина грађана је остварило зараду до тог износа) за месец јануар 2024. је била 73.733 динара (РЗС, 2024), односно око 625 евра.

да испрати деце које је врло активно и раде још њих ствари, а ња особа је фокусирана на то деце“ (М. В. 26 година, једно дете, Београд)

Уколико се осврнемо на проблем смештања родитеља у домове за старе, и усмеримо пажњу на став испитаница према дому, који би требало да им олакша бригу о родитељима, видимо следеће: око трећина њих, укупно 36,2% је одговорило да јесу за дом, али сматрају да услови за боравак старијих лица у тим установама треба да буду бољи. На графикону 30. видимо да приближно исти број испитаница, укупно 36,5%, прихвата дом као решење остарелих родитеља само у случају нужде, док четвртина испитаница, 25,6% је изричито против дома.

Графикон 30. Став према домовима за старе, изражено у %

Извор: обрада анкетног истраживања

Друго истраживање које је обављено на Филозофском факултету, а усмерено је на старију популацију, указује да се и њихови ставови поклапају са нашим резултатима. Наиме, сваки трећи испитаник, укупно 35,3%, сматра да је дом решење само у случају нужде, а око четвртина испитаника, укупно 23,5%, не противи се том решењу само ако домови пружају квалитетну услугу, да могу да га приуште, да је добро лоциран и да је близу породице. Слично нашим резултатима који потичу од млађе популације и око трећина старијих испитаника, 29,7%, изричито се противи дому (Bobić, 2023:129).

Приликом спровођења интервјуа, иако ретко, али смо ипак налазили на испитанице које сматрају да је дом за старе најбоље решење, па према неким оценама и најсигурније за збрињавање старих лица, нарочито ако млађе генерације нису у стању да брину о њима. Таквог је става испитаница из Београда која је имала пуну подршку старијих генерација током одрастања своје деце:

„Треба ићи више сами себи да омогуће неки нормалан животи и функционисање, а уколико баш нису у могућности, улогу бисмо преузели ми као деца, а ако баш нисмо ни ми у могућности, постоје домови. Мислим да је то добро решење и да уколико баш родиоци није способан да сам живи, мислим да би бољи избор био стипендијски дом јер тамо ће добити 24 часа негу, услугу и пажњу и помоћ лекара“ (О. И. 29 година, једно дете, Београд).

Можемо, дакле, рећи да институционална помоћ, као и помоћ особа које нису чланови породице, још увек није у потпуности нити прихваћена нити се сматра довољном у збрињавању деце и старих. Вртићи добијају пуну подршку када је реч о њиховој образовно-васпитној улози, али су наше испитанице става да они не могу задовољити све потребе родитеља који се налази у фази балансирања између породичног и пословног живота. Разни вируси који су уобичајено присутни у предшколском колективном смештају, чине да деца често морају да одсутствују јер болест захтева кућну бригу. Даље, проблем радног времена вртића, које се често не слаже са родитељским радним временом, чини да збрињавање деце мора нужно укључити и неку врсту неформалне помоћи. На крају, брига о емотивном задовољству деце које може бити постигнуто само у кругу најближих, поново отвара широк простор за укључивање бака и дека. С друге стране, када је у питању узлазно улагање ресурса, млађе генерације и тада себе виде као незаменљиво решење за потребе својих родитеља. Дом за старе се углавном одбацује као добро решење услед једногласно оцењених лоших услова или пак недоступности због његове цене, уколико је квалитетнији. Мада, и они најјефтинији су прескупии за просечног пензионера. Дом за старе се ипак прихвата само за збрињавање старог становништва које поред година карактеришу болести и инвалидитет, који изискују посебну бригу и посвећеност, на које млађе генерације нису у стању да одговоре што због обавеза што услед других разлога. Имајући све ово у виду, јасно је да треба инсистирати на подизању квалитета услуга као и на приступачности ових установа за све категорије становништва.

Препоруке за подршку државе међугенерациској размени

Свесни чињенице да је међугенерациска размена ресурса у пуној мери могућа једино уколико и држава усвоји политике којима би се у неком смислу олакшала та додатна оптерећеност свих генерација, на крају оба истраживања поставили смо сет питања који се односи на препоруке испитаница за доносиоце одлука. С обзиром на то да је циљ био да се обухвати размена ресурса у оба смера, у анкетном истраживању смо прво поставили питање:

1. С обзиром на велику ангажованост старијих генерација око унука и у вашој кући, да ли бисте имали неки предлог мера које би држава требало да донесе, а које би им олакшале и улепшале живот?

а затим:

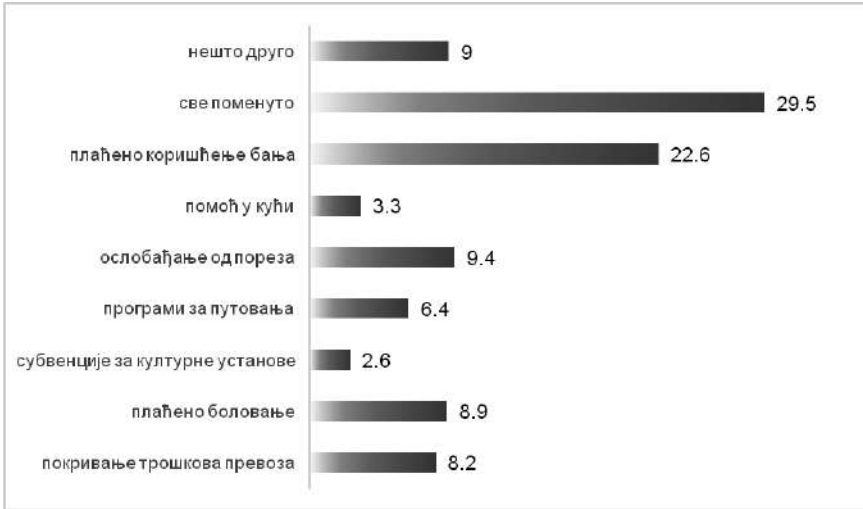
2. Да ли бисте могли да предложите потенцијалне државне мере које би олакшале терет запосленима око бриге о старима?

Оба питања укључују понуђене одговоре, али и отворено поље где су испитанице могле да упишу одговор који се није нашао на листи.

На графикону 31 видимо да укупно 22,6% испитаница има став да би било корисно да држава обезбеди бањски одмор за старија лица како би се на неко време растеретили вишеструких обавеза. Одговори попут плаћеног превоза од куће до деце (чиме се неутралише структурална препрека међугенерациској солидарности), затим ослобађање од пореза и плаћено боловање су готово једнако заступљени у одговорима испитаница, нешто испод 10%. Међутим, највише испитаница, укупно њих 29,5%, сматра да би држава требало да укључи све предлоге у своје политике за подршку међугенерациској солидарности.

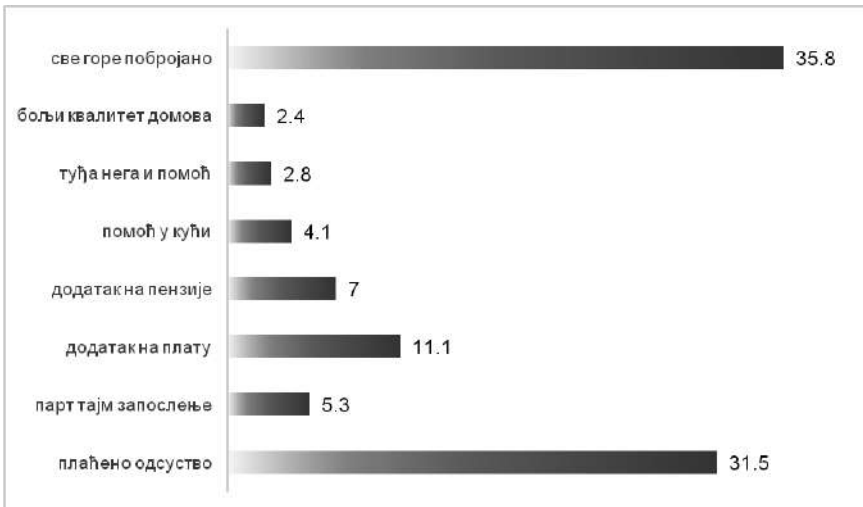
Када је реч о подршци међугенерациској солидарности у супротном смеру, на графикону 32. видимо да трећина испитаница, укупно 31,5%, сматра да је неопходно обезбедити плаћено одсуство за особе које се брину о неком старијем лицу. Мањи број је оних, 11,1%, који сматрају да треба да им се одобри додатак на плату, али највећи је удео испитаница које подржавају све потенцијалне мере које су понуђене.

Графикон 31. *Мере државе за помоћ старијим лицима који помажу својој деци, изражено у %*

Извор: обрада података анкетног истраживања

Графикон 32. *Мере државе које би олакшале младима да се баве старијима, изражено у %*

Извор: обрада података анкетног истраживања

Препоруке произашле из анализе одговора наведених код опције „друго“ и материјала прикупљеног интервјуима, поделили смо у две категорије: на оне које се односе на материјалне олакшице онима који пружају помоћ и које су нематеријалне природе. Подела препорука је дата у табели 5.

Табела 5. Препоруке за креирање јавних политика за подршку међугенерациској солидарности

МАТЕРИЈАЛНЕ ОЛАКШИЦЕ	Фискалне олакшице	– Ослобађање од плаћања пореза на доходак и имовину лица која пружају помоћ
	Пензије	– Повећање износа уколико особа помаже око неге других лица
	Плаћено одсуство	– Плаћено одсуство бакама и декама који негују болесно унуче – Додатни дани годишњег одмора за оне који негују старе – Додатни дани годишњег одмора онима који брину о унуцима – Плаћено одсуство за негу старих – Дуже одсуство да се одложи полазак у вртић
	Додатак на плату	– Важи за оне који негују старе родитеље како би могли да плате помоћ
	Субвенције	– Бесплатан превоз бакама и декама који чувају унуче – Попуст за културна дешавања – Летовање на мору за баке и унуче
	Подстицај породицама са троје деце	– Одлазак мајки раније у пензију – Да баке и деке које чувају треће дете имају новчану накнаду

НЕМАТРЕИЈАЛНЕ МЕРЕ	Раније пензионисање	– Раније пензионисање због помоћи око деце
	Побољшање услова у домовима	– Више квалитетнијих и приступачнијих домова – Промена перцепције домова за старе
	Боља институционална подршка	– Да буде више вртића како се не би уписивали преко везе – Увести плаћену помоћ у кући да се растерете и родитељи и бабе и деде – Ангажовање сертификованих дадиља од стране државе
	Помоћ породицама са болесном децом	– Продужити право на личног асистента – Изједначити помоћ за туђу негу за сву децу којој је она потребна – Умањење комуналних трошкова родитељима болесне деце – Дати мајкама пуну плату без потребе да буду радно ангажоване
	Здравствени систем и социјална заштита	– Да се смање трошкови лечења који падају на породицу – Да сви стари имају право на геронтолошку сестру и геронтодомаћицу – Ревитализовати центре за инвалиде на локалном нивоу
	Подршка самохраним родитељима	– Циљана подршка самохраним мајкама и разведеним родитељима (алиментациони фондови)
	Побољшање система интеграције старих лица	– Промоција савеза пензионера – Подстицати дружења
	Одобрање рада са пола радног времена	– Односи се на старије који раде, али негују унуке – Односи се на млађе који брину о неком старијем

Закључно разматрање

Савремени популациони трендови указују, дакле, на тенденцију Субрзаног старења становништва, где наталитет наставља да се смањује, а животни век постаје све дужи. Већи број старијих лица, која улазе у године када им је помоћ заиста неопходна, чак и приликом обављања свакодневних активности, последично доводи до већег обима обавеза које се постављају пред млађе становништво. С друге стране, захтеви тржишта рада као и природна потреба оба партнера за самоактуализацијом, у смислу стицања образовања и изградње каријере, захтева несебичну подршку старијих генерација својим потомцима у периоду рађања и одгајања деце. У овом систему неопходности међусобне подршке, највећи терет пада на тзв. сендвич генерације које су у исто време оптерећене бригом о унуцима и о својим остарелим родитељима, а да су притом још увек ангажовани на тржишту рада. С обзиром на смањени обим радног континента који узрокује стално продужење радног стажа, очекивано је да ће ове генерације у будућности постајати све бројније.

Пре анализе емпиријске грађе прикупљене у два истраживања, а на основу налаза аутора који су се бавили анализом родитељских пракси (Bobić & Lazić, 2015) и потребама старијег становништва (Bobić, 2023: 96–97), као и на основу личног искуства, претпоставили смо да је свима у некој фази живота помоћ неопходна, било да је реч о периоду родитељства, када су партнери принуђени да балансирају између приватне и јавне сфере, или пак у периоду старости, када у великом броју случајева подршка постаје неопходна и у обављању активности на дневном нивоу. Резултати истраживања су то и потврдили: готово све испитанице, независно од тога да ли су имале помоћ или не, изјашњавале су се да им је та помоћ потребна.

Да и испитанице које нису имале помоћ када им је била потребна високо вреднују ову врсту подршке, закључујемо на основу тога што су готово све оне, њих 96,7%, одговориле да им је помоћ била неопходна, иако је изостала у кључним тренуцима њиховог живота. С обзиром на то да у овом истраживању није учествовало старије становништво, ми на овом месту и не можемо закључити ништа што би се односило на потребе тих генерација. Међутим, на основу других истраживања можемо закључити да већина старијих лица очекује помоћ млађих чланова породице, нарочито ако је реч о помоћи у кући и одржавању личне хигијене (Todorović i др, 2019).

Друга посебна хипотеза је готово у потпуности потврђена анализом прикупљене емпиријске грађе. Наиме, имајући у виду налазе аутора који су се бавили савременом породицом и браком у Србији, претпоставили смо да се јака веза међу генерацијама, бар у домену породице, код нас одржала, што је и основ за висок ниво размене ресурса међу њима. Резултати анкетног истраживања показују да је мајкама у одгајању деце помоћ стизала највише од њихових родитеља или пак од партнерових, што је навело укупно 71,8% испитаница. При томе је занимљив, иако очекиван податак да је тек нешто мање од половине испитаница, њих 47,6%, навело да је та помоћ пристигла од њених родитеља, а тек 24,2% њих је изјавило да су помогли супругови родитељи. Ово се објашњава већом емотивном блискошћу мајки са својим родитељима, што и утиче на већи обим солидарности. При томе, опет, највише су ангажоване мајке испитаница, чиме се потврђује и традиционално прихватање одгоја деце као претежно женска обавеза. Сличне податке смо добили и анализом интервјуа, где је веома мали број њих рекло да су помоћ добиле од супругових родитеља, а акценат је углавном био на мајкама испитаница.

Уколико говоримо о димензијама солидарности, видимо да размена ресурса, иако је изразито изражена, варира између психолошке подршке, помоћи око одгоја деце, и најмање заступљене финансијске размене међу генерацијама. Резултати анализе, дакле иду у прилог највећој заступљености помоћи мајки око чувања деце у шта је, поред помоћи око неге детета у првим годинама живота, укључено и вођење деце у вртић и школу, ваншколске активности и учење са децом, што је навело 73,4% испитаница, а помоћ у кући је поменуло 8,5% њих. Претпостављамо да је она и више заступљена, али да су испитанице ипак дале предност помоћи око деце, па су то и навеле. Емотивну подршку је у анкетном истраживању навело само 5,4% њих. Међутим, на основу анализе научних разговора са испитаницама,

примећујемо да емотивна подршка прожима све остале сегменте солидарности, те је стога сматрамо и једнако важном као и размену ресурса у виду помоћи око одгоја деце. Степен размене у великој мери је одређен прихваћеним нормама и структуралним условима.

Када посматрамо са аспекта солидарности са старима, закључке углавном можемо доносити само на основу изјава испитаница о спремности да помогну родитељима када за то дође време пошто највећи број њих још увек није дошао у ситуацију да води бригу о старим лицима. Евидентно је, међутим, да су испитанице спремне да преузму бригу о старијим генерацијама, о чему сведочи да је чак 85,9% испитаница спремно да остареле родитеље прими да живе у њиховом домаћинству, чиме се умањују структуралне препреке солидарности. Томе треба додати да на ову спремност за помоћ утичу подједнако и друштвене норме и осећај захвалности које испитанице имају. Друго истраживање које се бави међугенерациском солидарношћу (Todorović i dr, 2019) износи резултате према којима више од половине старијих особа које су под ризиком од умањене функционалности добија подршку од чланова породице, чиме се потврђује постојање ове узлазне размене ресурса међу генерацијама.

Потврђивање друге посебне почетне хипотезе којом смо претпоставили да породица представља најјачи ослонац подршке током животних фаза појединаца, не искључује, међутим, постојање амбивалентности међу генерацијама. Испитанице које су учествовале у интервјуима су мимоилажење у ставовима са својим родитељима највише примећивале у односу према васпитању деце и постављању граница. Али јака емотивна везаност чланова породице је ова неслагања неутралисала, те стабилност међугенерациске размене тиме није нарушена. Треба имати на уму да су сукоби међу члановима породице очекивани део њиховог односа и да се они појачавају, или пак смањују, у зависности од промене структуре породице, што узрокује и промену односа, али и међусобних очекивања. Оцена вредносних оријентација није била предвиђена истраживањем, па не можемо директо упоредити њихову заступљеност међу генерацијама, али је претпоставка да би и у том случају дошло до извесних мимоилажења услед деловања различитих унутрашњих и спољашњих фактора.

Уз претпоставку да је кључна улога породице у пружању услуга појединаца када им је то потребно, иде и претпоставка недовољне развијености формалних система услуга који би олакшали родитељство и бригу о старима. Према резултатима нашег истраживања, углавном испитанице имају позитиван став према њима у смислу образовно-васпитне улоге деце, али тек трећина испитаница сматра да

су они довољни. Већина наводи да је и поред тога што вртићи имају добар утицај на децу, неопходно ангажовати баке и деке како би родитељи могли у потпуности да се посвете послу. Главни проблеми који се у том процесу јављају односе се првенствено на просторне и људске капацитете, али и на лоцираност вртића и усклађеност њиховог радног времена са радним временом родитеља. Недовољни капацитети државних вртића су отворили простор приватном сектору, али, врло често су цене у приватним установама јако високе и родитељи не могу да их приуште. Слично је и са плаћеном помоћи, дадиљама, које је проблематично ангажовати прво због (не)поверења у непознате особе, а друго и услед високих цена које превазилазе плате већине родитеља у Србији.

Што се тиче домова за старе, испитанице их углавном не виде као решење за бригу о остарелим родитељима, већ се ослањају на сопствене капацитете. Четвртина испитаница из анкетног истраживања је категорички одбила дом за старе као пригодно решење за збрињавање старих, док је око трећина, 36,5% њих, рекло да би прихватило дом, али само као нужно решење. Главни проблем који наводе јесте доступност домова и њихов квалитет, што се поклапа и са другим истраживањем где су стари били у фокусу (Bobić, 2023). Томе свакако треба придодати и психолошки фактор, односно недостатак емотивне подршке у тим установама, која може постојати само у оквиру породице.

Чврста повезаност чланова породице различитих генерација у Србији чини да постоји јака размена ресурса међу генерацијама и да породица представља чврст темељ подршке за појединца независно од старосне доби. Међутим, треба имати на уму и да се неформални неговатељи из круга породице, без обзира на спремност да пружају подршку другим члановима домаћинства, суочавају са раскораком између обавезе пружања ове врсте неге и обавезама према сопственој породици и према послу. То за њих може представљати оптерећење које може повећати вероватноћу негативних исхода по њихово здравље, по учешће на тржишту рада,⁴¹ што даље доводи до

41 Да то није проблем са којим се суочава само Србија или земље које доживљавају процес демографског старења, сведочи и Директива Европске уније о равнотежи између посла и живота, усвојена 4. априла 2019. године. У Директиви се уочава да 80% свих услуга негде у Европи пружају неформални неговатељи, те да се ово мора уважити и у регулативи која уређује тржиште рада. Циљ је да се неформалним неговатељима омогуће флексибилнији услови рада (променљиво радно време и више слободних дана), али и обезбеди већи број формалних услуга неге, чиме би породица била знатно растерећена (Todorović i др, 2019).

могућности повећања напетости међу генерацијама и потенцијално довести и до насиља у породици, нарочито према старима (Todorović i dr, 2019:92). Због тога је неопходно да одговорни актери приликом креирања јавних политика које би биле усмерене на подршку међугенерациској солидарности, узму у обзир и утицај овог вида размене на оног који пружа подршку.

У циљу мапирања неопходних мера подршке, испитаницама смо поставили и питања о евентуалним препорукама за мере које би држава требало да спроведе како би им олакшала међугенерациску размену ресурса. Највећи број препорука се односио на материјалну подршку пружаоцима услуга, што је укључивало разна повећања на плате и пензије, али и субвенције за одморе, догађаје, превоз и томе слично. Испитанице су посебан нагласак ставиле на потребу за организованој помоћи једнородитељским породицама и онима у којима живе особе са инвалидитетом.

На крају, можемо констатовати да у оквиру породица у Србији постоји висок ниво међугенерациске размене ресурса, што у великој мери компензује недостатке формалне подршке породицама са децом и старим лицима. С обзиром на демографске трендове у нашој земљи, али и захтева капиталистичког система односа када је реч о тржишту рада, можемо очекивати све већу оптерећеност породице услед вишеструких обавеза њених чланова. Стога је неопходно систематско развијање јавних политика са циљем подршке неформалним пружаоцима услуга како би се међугенерациска размена одржала као нужан и једини одговор на изазове који нам тек следе.

Литература

- AARP Public Policy Institute (2023) Report finds Caregiving in the United States, <https://www.aarp.org/caregiving/financial-legal/info-2023/unpaid-caregivers-provide-billions-in-care.html>, приступљено 27. 3. 2024.
- Антонић, С. (2004) „Друштвена основа и садашњи покушај модернизације“, у Милић, А. (ур.) *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневица Србије на почетку треће миленијума*, Београд: ИСИ, стр. 19–37.
- Аврамов, Д. (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Београд: Научна knjiga
- Babović, M., K. Veličković, S. Stefanović, N. Todorović i M. Vračević (2018) *Socijalna uključenost starijih osoba (65+) u Srbiji*, Београд: Crveni krst Srbije
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim. (2002) *Individualization*, London – New Delhi: SAGE Publications
- Bauman, Zigmund (2009) *Fluidna ljubav*, Novi Sad: Mediterran Publishing
- Bengston, V. L., E. B. Olander and A. A. Haddad (1976) „The „generation gap“ and aging family members: Toward a conceptual model“, J. F. Gubrium (ed) *Time, roles and self in old ages*, New York: Human Sciences Press, pp. 237–263.
- Bengston, V. L. (2011) „Gerontology with a „J“: Personal Reflections on Theory – building in the Sociology of Aging, in Setterstein, R. & J. Angel (ed) *Handbook of Sociology of Aging*, New York: Springer
- Bengston, V. L. and P. S. Oyama (2010) *Intergeneration Solidarity and Conflict what does it mean and what are the big issues? Intergenerational solidarity: strengthening economic and social ties*, New York: Palgrave Macmillan
- Bengston, V. L. and R. Roberts (1991) „Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction“, *Journal of Marriage and the Family*, No. 53, pp. 856 –870.

- Blagojević, M. (2015) „Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: Javna nevidljivost i patrijarhalne institucije“, u Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse*, Beograd: ISI, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 11–34.
- Blagojević, M. (1995) „Svakodnevnica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost“, u Bolčić, S. (ur.) *Društvene promene i svakodnevnica: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISIFF, str. 181–209.
- Bobić, Mirjana (2023) *O starenju, Da li je demografija sudbina?*, Beograd: Službeni glasnik
- Bobić, M, and M. Vesković Anđelković (2020a) „Intergenerational solidarity in care: A case study in Serbia“, *Stanovništvo*, No. 2, str. 1–22.
- Бобић, М., М. Весковић Анђелковић, (ур.) (2020b) *Исцртавање о улози мајки у међугенерациској солидарности*, Београд: Центар за живот – да нас буде више
- Бобић, М., М. Весковић Анђелковић (2018) „Социо-психолошка цена рађања у Србији и политички одговор“ у *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 167, стр. 345–355.
- Bobić, M., M. Vesković Anđelković i V. Kokotović Kanazir (2016) *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Beograd: Međunarodna organizacija za migracije
- Bobić, M., S. Lazić (2015) „Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva“, u Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISI
- Bobić, M. (2010) „Partnerstvo kao porodični podsistem“ u Milić, A., S. Tomanović, M. Ljubičić, N. Sekulić, M. Bobić, V. Miletić – Stepanović, *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, str. 115–145.
- Bobić, M. i J. Vukelić (2010) „Deblokada druge demografske tranzicije?“, *Sociologija*, Vol. LIII, No. 2, str. 149–176.
- Bobić, M. (2007) *Demografija ili sociologija – veza ili sinteza*, Beograd: Službeni glasnik
- Bobić, M. (2004) „Transformacije braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena“, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI, str. 377–404.
- Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost – CRTA (2022) *Politički stavovi građana Srbije*, dostupno na: <https://crta.rs/wp-content/uploads/2022/11/Istrazivanje-javnog-mnjenja-Politicki-stavovi-gradjana-Srbije-jesen-2022-CRTA.pdf>, pristupljeno 17. 3. 2024.
- Coleman, D. & Rowthorn, R. (2011) „Who’s afraid of population decline? A critical examination of its consequences“, in Ronald D. Lee and David S. Reher (eds) *Demographic Transition and Its Consequences*, a supplement to vol. 37 of *Population and Development Review*, 2011, pp. 217–248.

- Cruz-Saco, M. (2010) *Intergenerational solidarity. Intergenerational Solidarity: strengthening economic and social ties*, New York: Palgrave Macmillan
- Devedžić, Mirajana (2018) „Promena paradigme o demografskom starenju“, u Kostić, V., S. Đukić Dejanović I M. Rašević (ur) *Ka boljoj demografskoj budućnosti Srbije*, Beograd: SANU i IDN, str. 144–161.
- De Geyter, C, C. Calhaz-Jorge, M. S. Kupka, C. Wyns, E. Mocanu, T. Motrenko, G. Scaravelli, J. Smeek, V. Goossens (2020) „ART in Europe, 2015: Results generated from European registers by ESHRE“, *Human Reproduction Open*, No.1, pp. 1–17. доступно преко: <https://doi.org/10.1093/hropen/hoz038>, приступљено 6. 3. 2024.
- Di Giulio, P., R. Impicciatore, and M. Sironi (2019) „The changing pattern of Co-habitation: A sequence analysis Approach“, *Journal of Marriage and Family*, No. 2, pp. 422–437. <https://www.demographic-research.org/volumes/vol40/42/40–42.pdf>, приступљено: 2. 3. 2024.
- Dragišić Labaš, Slađana (2016) *Aktivno starenje u Beogradu*, Beograd: Filozofski fakultet
- Eriksen, Tomas Hilan (2003) *Tiranija trenutka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Eurostat (2023) *Fertility statistics*, Statistical office of the European Union https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics#, pristupljeno 20. 2. 2024.
- Eurostat (2023a) Database, <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>, приступљено 23. 2. 2024.
- Eurostat (2023b) *Increasing number of households composed of adults living alone*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Household_composition_statistics#Increasing_number_of_households_composed_of_adults_living_alone, приступљено: 6. 3. 2024.
- Eurostat (2022) *Population structure indicators*, Statistical office of the European Union <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser>, pristupljeno: 21. 2. 2024.
- Eurostat (2019) How do women and men use their time – statistics, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=How_do_women_and_men_use_their_time_-_statistics&oldid=463738#Equivalent_involvement_of_men_and_women_in_childcare_but_in_different_activities, pristupljeno: 9. 3. 2024.
- Ferge, Z (1997) „Woman and social transformation in Central-Eastern Europe“, *Czech Sociological Review*, No. 5, pp. 159–178, доступно на <https://www.jstor.org/stable/41133037>, приступљено 15. 3. 2024.
- Fingerman, K., M. Pitzer, S. Lefkowitz, S. Birditt, D. Mroczek (2008) „Ambivalent Relationship Qualities between Adults and Their Parents Implications for Both Parties' Well-being“, *The Journal of Gerontology*, No. 6, pp. 362–371.
- Fokkema, T. & I. Esveldt (2008) „Motivation to have children in Europe“, in Höhn, Ch, D. Avramov & I. Kotowska (eds) *People, Population Change and Policies: Lessons from the Population Policy Acceptance Study*, Vol. 1. Berlin: Springer, pp. 141–155.

- Giddens, Anthony (1992) *The transformation of intimacy. Sexuality, love & eroticism in modern societies*, Cambridge: Polity Press
- Goldstein, J. R., T. Sobotka, A. Jasilioniene & D. D. K. Örsal (2013) „Fertility reactions to the ‘Great Recession’ in Europe“, *Demographic Research*, No. 29. pp. 85–104. Dostupno na: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol29/4/29-4.pdf>, pristupljeno 8. 3. 2024.
- Heikel, N. (2014) *The Different Meaning of Cohabitation across Europe: How Cohabiters View Their Unions and Differ in Their Plans and Behaviors*, Dissertation: Amsterdam University Press, dostupno na: file:///D:/Downloads/Dissertation_Heikel.pdf, pristupljeno 2. 3. 2024.
- International Labour Organization, World Bank (2023) World Development Indicators, dostupno na: <https://datacatalog.worldbank.org/search/dataset/0037712/World-Development-Indicators>, pristupljeno: 8. 3. 2024.
- IOM (2022) *Migration trends in the Western Balkans in 2022*, Norwegian Ministry of Foreign Affairs, Ministry of the Interior of the Czech Republic and Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation of Italy
- Laš, Kristofer. (1986) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Lamura, G., H. Döhner and C. Kofahl (2008) Supporting Family Carers of Older People in Europe – The Trans-European Survey Report, Hamburg: Eurofamcare, dostupno na: file:///D:/Downloads/Teusure-Final_080818.pdf, pristupljeno 27. 3. 2024.
- Lawler, D. (2019) *Map: Where the world's population is growing and shrinking*, Axios, <https://www.axios.com/2019/05/15/world-population-countries-growing-shrinking#>, pristupljeno dana 15. 2. 2024.
- Lazić, M. I S. Cvejić (2004) „Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u Milić, A. (ur.) Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma, Beograd: ISI, str. 39–70.
- Lesthaeghe, R. & G. Moors (2000). „Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World“, *Review of Population and Social Policy*, 9, pp.121–170.
- Lukić, V., Nikitović, V. (2004). „Refugees from Bosnia and Herzegovina: A Study of Refugee Selectivity“. *International Migration* 42(4): 85–110.
- Marinković, Ivan i Marko Galjak (2021) Prekomerna smrtnost u godini pandemije 2020. u Evropi i Srbiji, Stanovništvo, No. 1, str. 61–73, <https://stnv.idn.org.rs/article/view/438/390>
- Milić, A. (2010) „Porodice u klasno-slojnom ključu“, u Milić, A., S. Tomanović, M. Ljubičić, N. Sekulić, M. Bobić, V. Miletić – Stepanović i D. Stanojević, *Vreme porodica*. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, Beograd: ISI, str. 45–77.
- Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja“, u Milić, A. (ur) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI, str. 317–347.

- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije
- Ni Brolcháin, M. & È. Beaujouan (2012) „Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment“, *Population Studies*, No. 6, pp. 311–327. Доступно на: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3479627/pdf/rpst66_311.pdf, приступљено: 8. 3. 2024.
- Nikitović, Vladimir (2022) Višeslojna priroda depopulacije u Srbiji – noviji trendovi i izgledi, u Vuković, D. (ur.) *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene, Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022*, Beograd: UNDP, UNFPA
- Nikitović, V. (2019). *U susret regionalnoj depopulaciji u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih istraživanja
- OECD (2023) Share of births outside of marriage, доступно на: https://www.oecd.org/els/family/SF_2_4_Share_births_outside_marriage.pdf, приступљено 6. 3. 2024.
- OECD (2024) Employment: Labour force participation rate, dostupno на: <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=103872>, приступљено: 9. 3. 2024.
- Penev, G. (2002). „The Replacement of Generations in Serbia in the Period 1950–2000“. *Stanovništvo* 39 (1–4): 45–71
- Penev, G. (1995) „Stanovništvo po starosti i polu“, u *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991. godine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka
- Petrović, I. & M. Radoman (2019) „Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji – promene vrednosnih orijentacija“, u Lazić, M. & S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: ISI, str. 215–246.
- Petrović, M. (2011) „Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija?“, u *Stanovništvo*, No.1, str. 53 –78.
- Popadić, D., Z. Pavlović i S. Mihajlović (2019) *Mladi u Srbiji 2018/2019*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung
- Population Reference Bureau (2023) *World Population, Data sheet*, Washington: USAID, PRB
- Radivojević, Biljana i Ivan Marinković (2019) „Dugovečnost stanovništva – Srbija i svet – sličnosti i razlike“, u Grk, S. I D. Molnar (ur.) *Svet i Srbija: ekonomska i društvena gibanja*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta
- Радивојевић, Р. И С. Пејић (2013) „Националне културе као претпоставке организационих и друштвених промена“, у Социолошки годишњак, бр. 8, стр. 111–127. доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1840–1538/2013/1840–15381308111R.pdf>, приступљено 9. 3. 2024.
- Radoman, M. i D. Poleti Ćosić, (ur.) (2023) *Istraživanje društva tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja*, Beograd: ISI

- Rašević, Mirjana (2018a) Kriza rađanja u Srbiji, noviji uvidi, u Kostić, V., S. Đukić Dejanović i M. Rašević (ur.) *Ka boljoj demografskoj budućnosti Srbije*, Beograd: SANU I IDN, str. 24–51.
- Рашевић, М. (2018б) „Сексуална едукација у европским државама“, у *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 167, стр. 335–344.
- Rašević, Mirjana (2017) Zablude o aktuelnim demografskim izazovima Srbije, u Bašić, G. i Rašević, M. (ur.) „*Ukalupljivanje“ ili prekoračenje granica, društvene nauke u savremenom dobu*, Beograd: IDN
- Рашевић, М. (2015) „Фертилитет женског становништва“, у Никитовић, В. (ур) *Појулација Србије јочейком 21. века*, Београд: Републички завод за статистику, стр. 74–97.
- Републички завод за статистику (2024) Просечне зараде по запосленом, јануар 2024. Доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2024/HtmlL/G20241080.html>, приступљено 5. 4. 2024.
- Републички завод за статистику (2023а) Демографска статистика за 2022. годину, доступно на <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G202314020.pdf>
- Републички завод за статистику (2023б) Србија, Попис 2022, Старост и пол, Београд: РЗС, доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234003.pdf>, приступљено 23. 2. 2024.
- Републички завод за статистику (2023в) Анкета о радној снази у Републици Србији, 2022, доступно на <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20235695.pdf>, приступљено 17. 3. 2024.
- Републички завод за статистику (2023г) *Брачни сјаајус и фертилитет*, доступно на <https://www.stat.gov.rs/vesti/20230825-bracni-status-fertilitet/?a=0&s=1105>, приступљено 20. 3. 2024.
- Републички завод за статистику (2023д) *Србија, Појис 2022, Породице*, Београд: РЗС, доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G20234012.pdf>, приступљено 21. 3. 2024.
- Републички завод за статистику (2023ђ) Предшколско образовање и васпитање, доступно на: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/obrazovanje/predskolsko-vaspitanje-i-obrazovanje/>, приступљено 5. 4. 2024.
- Republički zavod za statistiku (2022) Prvi rezultati popisa stanovništva, домаћинства i stanova, <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/HtmlL/G20221350.html>, pristupljeno 20. 2. 2024.
- Republički zavod za statistiku (2014) *Popis stanovništva, домаћинства i stanova 2011. u Republici Srbiji. Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011*, dostupno na: <https://pod2.stat.gov.rs/objavljenepublikacije/popis2011/knjiga20.pdf>
- Републички завод за статистику (2013а) *Појис сјаановништва, домаћинства и сјаанова 2011. у Републици Србији, Књиа 5: Брачни сјаајус*, доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G201318005.pdf>, приступљено: 20. 3. 2024.

- Републички завод за статистику (2013б) *Попис становништва, домаћинстава и сџанова 2011. у Републици Србији, Књига 12: Породице*, доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20134017.pdf>, приступљено 21. 3. 2024.
- Републички завод за статистику (2013в) *Попис становништва, домаћинстава и сџанова 2011. у Републици Србији, основне карактеристике домаћинстава*, доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20134017.pdf>, приступљено 21. 3. 2024.
- Републички завод за статистику (2005) *Попис становништва, домаћинстава и сџанова 2002. у Републици Србији, Домаћинства и породице*, Београд: РЗС
- Sekulić, N. (2016) „О култури рађања – истраживање о проблему насилја над женама током порођаја“, *Sociologija*, str. 259–286.
- Shin, K. (2016) „Transnational families“, Shenan, C. (ed) *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Family Studies*, First Edition. JohnWiley & Sons, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781119085621.wbefs177>, приступљено 6. 3. 2024.
- Silverstein, M. & V. L. Bengtson (1997) „Intergenerational Solidarity and the Structure and Adult Child-Parent Relationships in American Families“, *American Journal of Sociology*, No. 2, pp. 429–460.
- Smock, P. & Schwarz C. (2020) „The Demography of Families: A Review of Patterns and Changes“, *Journal of Marriage and Family*, No. 82, pp. 9–24.
- Sobotka, T. & C. Berghammer (2021) *Demography of family change in Europe*, Schneider, N. & M. Kreyenfeld. (ed) *Research Handbook on the Sociology of the Family*, London: Edward Elgar publishing, доступно на: <https://www.elgaronline.com/edcollbook-oa/edcoll/9781788975537/9781788975537.xml>, приступљено 23. 12. 2023.
- Sobotka, T. (2017) *Post-transitional Fertility: Childbearing Postponement and the Shift to Low and Unstable Fertility Levels, Rostock/Germany*, Max Planck Institute for Demographic Research, MPIDR Working Paper WP-2016–012, HFD RR-2016–001, доступно на <https://www.humanfertility.org/Research/Reports>, преузето 17. 12. 2023.
- Sobotka, Tomáš (2008) „The diverse faces of the Second Demographic Transitions in Europe“, *Demographic Research*, No.8, pp. 171–224.
- Stanković, B. & Penev, G. (2010) „Trendovi ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. и почетком 21. века у ширем европском контексту“, *Stanovništvo*, br. 1, 1 – 24.
- Stanojević, D. (2022) „Odgovor na izazov depopulacije iz perspektive porodičnog života – da li je moguće uskladiti rodne uloge i dostići željeni broj dece?“, у Vuković, D. (ur.) *Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022*, dostupno na: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3479627/pdf/rpstr66_311.pdf, приступљено дана: 8. 3. 2024.

- Statista (2024) Divorce rates in Europe 2020, by country (per 100 marriages), доступно на: <https://www.statista.com/statistics/612207/divorce-rates-in-european-countries-per-100-marriages/>, приступљено 4.3. 2024.
- Stanojević, D. (2018) *Novo oćinstvo u Srbiji: sociološka studija o praksama i identitetima oćeva*, Beograd: ISI
- Steiber, N., C. Berghammer and B. Haas (2016) „Contextualizing the education effect on women’s employment: A cross-national comparative analysis“, *Journal of Marriage and Family*, No 78. pp: 246–261.
- Stojanović, B., A. Ivković i B. Kalićanin (2023) *Alternativni izveštaj o polořaju i potrebama mladih u Republici Srbiji*, Beograd: USAID, KOMS i Trag fondacija
- Стојилковић Њатовић, Ј. (2023) „Старосна структура становништва Србије – које су промене забележили пописи 2002, 2011. и 2022?“, Социолошки преглед, Vol. LVII, No.3, стр. 792 – 822.
- Stykes, B. & K. B. Guzzo (2018) *Unintended Childbearing and Marital Instability: An Emphasis on Couples’ Intentions*, Bowling Green State University, The Center for Family and Demographic Research
- Tomanović, S., M. Ljubićić i D. Stanojević (2014) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji*, Beograd: ISI
- Tomanović, S. (2010) „Socijalni kapital porodica“, u Milić, A., S. Tomanović, M. Ljubićić, N. Sekulić, M. Bobić, V. Miletić – Stepanović, *Vreme porodica. Sociološka studija o porodićnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istrařivanje, str. 115–145.
- Todorović, N. i M. Vraćević (2019) *Međugeneracijska saradnja za poćetnike*, Beograd: Centar za odgovornu akciju
- Todorović, N., M. Vraćević, D. Stanisavljević i N. Milić (2019) *Međugeneracijska solidarnost između porodice i drřave*, Beograd: Crveni krst Srbije
- Tónnnessen, Marianne (2017) *Demographic consequence of migration, Doctoral dissertation*, University of Oslo, доступно на: <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/73325/PhD-Tonnnessen-2017.pdf>
- Thronton, A. & L. Young-de Marco (2001) „Four decades of trends in attitudes toward family issues in the United States: The 1960s thought 1990s“, *Journal of Marriage and Family*, No.3, pp.1009–1037.
- UN (2022) *World Population Prospects 2022, Data Sources*, New York: United Nations, https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2022_Data_Sources.pdf, приступљено дана 15. 2. 2024.
- United Nations, Department for Economic and Social Affairs UNDESA (2022) *World Population Prospects 2022: Summary of Results*, https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2022_wpp_key-messages.pdf, приступљено дана 20. 2. 2024.
- United Nations, Department for Economic and Social Affairs UNDESA (2019) *World Population Prospect*, https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf, приступљено дана 21.2.2024.

- UN (2017) *World Population Prospects, Key findings and advanced tables*, New York: United Nations, https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf, приступљено дана: 16. 2. 2024.
- UN (2002), *Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing*, New York, United Nations, доступно на: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf>, приступљено 26. 3. 2024.
- Vlada Republike Srbije (2018) *Strategija podsticanja rađanja*
- Vlajić, M. (2021) „Dominantni teorijski pristupi u proučavanju intergeneracijskih odnosa u porodici“, *Sociologija*, br. 4, str. 708–727.
- Vračević, M., N. Todorović, G. Zlajić, L. Kuzmanov (2019) *Međugeneracijska razmena u Republici Srbiji*, Beograd: Crveni krst Srbije
- Wilson, C. (2013) „Thinking about post-transitional demographic regimes: A reflection.“, *Demographic Research*, No. 28., pp: 1373–1388. доступно на: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol28/46/28-46.pdf>, приступљено: 27. 2. 2024.
- Остали извори:
- РЗС, *Закључени и разведени бракови*, <https://data.stat.gov.rs/?caller=1804&languageCode=sr-Latn>, приступљено 20. 3. 2024.
- Population Reference Bureau, <https://www.prb.org/>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.15(497.11)

316.36:316.346.32(497.11)

316.346.32-053.6(497.11)

ВЕСКОВИЋ Анђелковић, Милица, 1982–

Међугенерациска солидарност као одговор на савремене демографске изазове / Милица Весковић Анђелковић. – 1. изд. – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, 2024 (Београд : Службени гласник). – 163 стр. : илустр. ; 24 cm

"Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету"
—> колофон. – Тираж 200. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 155–163.

ISBN 978-86-6427-317-6

а) Становништво – Демографска кретања – Србија

б) Породица – Генерацијске промене – Србија

в) Друштво – Породица – Социолошка истраживања – Србија

COBISS.SR-ID 147516425